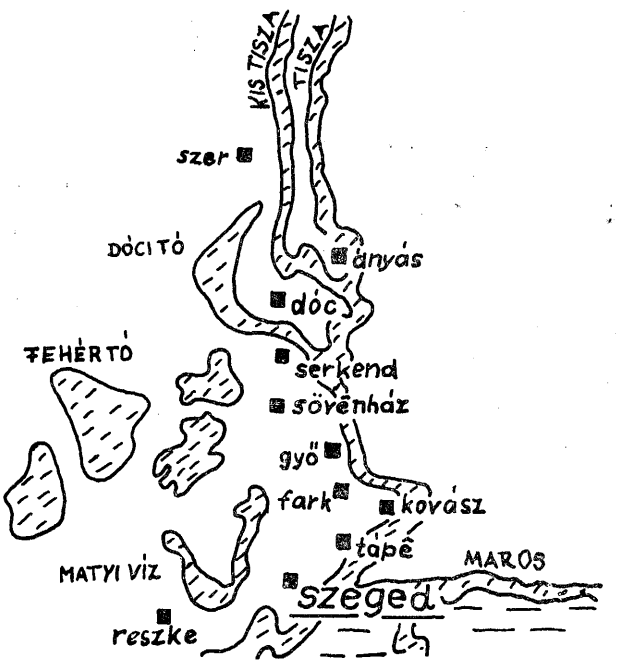
II. A tanyák és más külterületi lakott helyek településnéprajza

1. Települési viszonyok a 18. század elején

Szeged városa 1686-ban szabadult föl a török hódoltság alól, s ezzel a környező tájra is új idők köszöntöttek. Mielőtt a török utáni települési viszonyokat ismertetnénk, röviden szólunk a korábbi idők települési helyzetképéről.

Az 1522. évi szegedi tizedjegyzék gazdag településtörténeti, néprajzi tanulságait legutóbb BÁLINT SÁNDOR elemezte.[1] Munkájából kirajzolódik a Város középkori települése, virágzó társadalma, közvetlenül a hódoltságot megelőző időkből. Mi azonban nem a város, hanem a környező táj településével foglalkozunk, mivel úgy véljük,

3. kép. A szegedi nahije lakott helységei 1548-ban

[1] BÁLINT SÁNDOR 1963.

Szeged 16—18. századi városképét, utcahálózatát BÁLINT SÁNDOR, CSONGOR GYŐZŐ[2] tanulmányai, újabban VASS ELŐD közleménye[3] az elérhető forráslehetőségek nyomán kitűnően megvilágítják. Természetesen a város nem szakítható ki környezetéből, melynek századokon át gazdasági, művelődési központja volt, ám települési viszonyait ismertnek tekintjük és azokra csak a határterületével és tágabb környékével való kapcsolódásoknál utalunk.

Ismert, hogy Szeged 1543-ban került török kézre. A hódoltság alatt *khász*-város, vagyis szultáni birtok volt, így közvetlenül a kincstárnak adózott. Szandzsák-székhely lett, egyben központja a járásnyi területű szegedi nahijé-nek. A szegedi nahije 1548. évi adóösszeírása tájékoztat először a töröktől megszállt táj lakott településeiről (3. kép).[4]

A kutatóterület lakott települései 1548-ban

	adófizetők száma	kapu (háztartás) száma
Szeged város	400	400
Ányás falu	14	25
Docs (Docz) falu	16	26
Reszke falu	20	26
Fark falu	12	15
Tápé falu	43	42
Győ falu	33	33
Serked falu	17	23
Szer falu	67	84
Sövénház falu	28	41
Kovász falu	14	25

Néhány évvel azután, hogy a török uralom tájunkra kiterjeszkedett, a 12—15. században létesült faluk még fennállottak. Szeged városa után a terület legngyobb települése Szer volt, melyet a 15. századi oklevelek „oppidum"-ként említenek. A történeti források elemzése alapján HORVÁTH FERENC arra a megállapításra jutott, hogy Szer a 15. században és a 16. sz. elején földesúri joghatóság alatt álló, vámszedési és vásárlási joggal rendelkező mezőváros volt.[5] Az 1526 szeptemberében átvonuló török seregek pusztítása törést okozott a település életében, de ezt — mint a fenti defter is bizonyítja — a mezőváros ka még kiheverte. Az 1553—54. évi török adóösszeírásban Szeren 56 fizető, 36 nem fizető, összesen 92 házat írtak össze.[6] A település — a vidék több más falujához hasonlóan — a 15 éves háború alatt, az 1596. évi hadjárat idején pusztulhatott el.

A hódoltság idejéből a táj falvai közül legtöbbet Tápéról tudunk. 1550-ben 43, 1585-ben 42 házat, 1670 körül 36 családfőt vettek számba a faluban, amiből arra lehet következtetni, hogy a lakosság 200 fő körül állandósult.[7] A falu mezőgazdasági

[2] BÁLINT SÁNDOR 1959, 1963., 1976., CSONGOR GYŐZŐ: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe I. Felsőváros. MFMÉ. Szeged, 1968., Uő: II. Alsóváros. MFMÉ. Szeged, 1969., Uő.: III. Vár és Palánk. MFMÉ. Szeged, 1970.

[3] VASS ELŐD 1979. 26—51.

[4] VASS ELŐD 1979. 50—58. A szegedi nahijéhez 26 falu tartozott, de itt csak a kutatóterületünkre eső településeket soroljuk fel.

[5] HORVÁTH FERENC 1975. 372.

[6] VELICS—KAMMERER 1890. 145.

[7] KRISTÓ GYULA 52—56.

termelése a 16. század második felében visszaesett, ám 1670 táján a szemtermelés megközelítette az 1585. évit. Az állattartás ágazatai közül 1670 körül a juhtartás és a méhészet jelentősebb volt, mint korábban. A korszak kutatói azt tapasztalták, hogy az állattenyésztés a hódoltság idején az Alföldön növekvő szerepet töltött be. 1560-ban a török összeíró Szegeden, a legelőadó kivetésekor 15 ezer szarvasmarhát vett számba, ám KÁLDY-NAGY GYULA szerint a szegediek ennél is több szarvasmarhát tartottak.[8] Szeged legelőadója abban az esztendőben 15 000 akcse volt, 1578-ban pedig a kádi bejegyzése szerint: *„Szeged város lakosai szállásainak legelőjövedelme a nevezett város földjén évenként 25 000 akcse,"*[9] ami az állattenyésztés növekedésére mutat. VASS ELŐD összesítése szerint Szegeden 1548-ban 69 065 db bárányt és juhot vettek számba, ba,[10] amiből országosan is kimagasló juhtartásra lehet következtetni. A növekvő jószágállományból értékesítésre is jutott. Egy 1563-ban készült kimutatás szerint Vácon keresztül a töröktől megszállt Alföldről, hét hónap alatt több mint 30 ezer szarvasmarhát hajtottak ki és ennek az állatkivitelnek közel felét 8 város — a többi között Szeged — határában nevelték föl.[11]

Miközben a táj középkorban települt falvai kevés kivétellel elnéptelenedtek, művelt földjeik pusztává váltak, Szeged város paraszti népessége a város pusztáin és a környéken a külterjes állattenyésztést a korábbinál magasabb szintre emelhette. Úgy tudjuk, ebben szerepe volt annak, hogy a szegediek az állattartást több elpusztult, környékbeli falu határára is kiterjesztették.

A népesség hódoltság utáni helyzetéről első forrásaink az 1715. és 1720. évi országos összeírások. 1715-ben Csongrád vármegyében 2 mezővárost (Hódmezővásárhely, Csongrád) és 4 falut (Győ, Mindszent, Szentes, Tápé) találtak az összeírók. Szeged szabad királyi várost külön írták össze. Vizsgált területünkön Szeged városán kívül mindössze két falu — Győ és Tápé — vészelte át a török hódoltságot.

A lakott települések háztartásainak száma 1715-ben[12]

	Szeged	Győ	Tápé
nemes	—	—	—
mezővárosi polgár	210	—	—
jobbágy	—	42	45
zsellér	179	5	3
taksás, szabados	—	—	—
egyéb	9	6	—
	398	53	48

A kimutatásból látható, hogy 1715-ben Tápé háztartásainak száma alig haladta meg az 1550. illetőleg 1585. évit, tehát nagyjából ugyanazok a törzsökös családok élték át a hódoltság másfél évszázadát, tartották fenn a nehéz időkben a falu népességének folytonosságát. Ezt a következtetést támasztják alá BÁLINT SÁNDOR családnévvizsgálatai is.[13]

[8] KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 37.
[9] KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 39.
[10] VASS ELŐD 1979. 31.
[11] *Idézi* RÁCZ ISTVÁN 1980. 112.
[12] Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. M. Stat. Közl. Új folyam XII. Bp. 1896. 45.
[13] BÁLINT SÁNDOR 1965. 7.

Tápé kontinuitását részint a Tisza kiterjedt vízi vidéke tette lehetővé, mely a lakosságnak a pusztító hadjáratok idején menedéket nyújthatott, részint Szeged, a szultáni birtokként védett város közelsége, de mindenképpen része van benne törzsökös családjai kitartásának, több évszázados lakóhelyükhöz való ragaszkodásának is. Hasonlók mondhatók a középkori Győ népességéről. A folyómenti, erekkel átszőtt táj és a városhoz való közelség népesség-megtartó szerepe akkor mérhető igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy a vidéken nyolc középkori falu a hódoltság alatt elenyészett.

1719-ben Dorozsma pusztára Orczy István főkapitány Jászfényszaruról és vidékéről származó családokat telepített. Dorozsmát — az Árpád-kori Dorozsma-nemzetség telephelyét, ahol monostor is állott — a 15—16. században a szegediek legeltették. Hosszú birtokviták után az 1720-as években Szeged városa kénytelen volt lemondani Dorozsmáról, amely a Kunsággal együtt átmenetileg a Német Lovagrend tulajdonába került.[14]

1720-ban az összeírók Szegeden 404, Győn 44, Tápén 50, Dorozsmán 23 háztartást vettek számba. 1715-ben a lakosság kizárólag magyar volt, 1720-ban viszont Szegeden 19 szerb-horvát és ezeken felül 193 rác (szerb) határőr háztartást írtak össze.[15] A népesség számát itt mellőzhetőnek tartjuk — egyébként ACSÁDY IGNÁC becsléseit az újabb demográfiai irodalom kritikával illette és jelentős mértékben kiigazította.[16]

A két összeírást követően BÉL MÁTYÁS tájékoztat területünk települési viszonyairól. Egy megjegyzéséből kiderül, hogy 1730 kora őszén járt Csongrád vármegyében, ami egybevág azzal a korábbi megállapítással, hogy a Kunságot és a Jászságot 1731-ben írta le.[17]

Bél kutatási területünkön szintén két lakott falut talált. *Győ*, más néven Algyő vagy Alsó Győ „közepes falu Szeged felett egy mérfölddel — írja. — ...Noha áradásoktól mentes, a földeknek és vetéseknek mégis gyakran ártanak a kiöntések is. Lakói katolikus vallású magyarok, kevés szántóföldjük van. Erdeje nincs, kivéve néhány fűzfabokrot."

Tápé „a Tisza árvizei idején teljesen körül van véve mocsarakkal, még a házakat is alig tudják szárazon tartani. Kevés földdel bíró, katolikus magyarok lakják. Borban, búzában azonban termékeny, ha a vizek meg nem rontják." A falu 1247 óta Szeged város tulajdona.

A két község, — különösen Tápé leírása magyarázatot nyújt arra, hogyan tudott fennmaradni a lakosság a török alatt, az átvonuló hadjáratok és ismétlődő tiszai áradások közepette.

Magánföldesurak, Szeged város és a királyi kincstár birtokaként említi Bél vizsgált tájunkon a következő pusztákat, ill. birtoktesteket: *Pusztaszer, Ányás, Kis-Telek, Reszke, Zakany, Balag, Csorva, Kereset, Ötemes, Dócz, Serkéd, Sövényháza.*

„Pusztaszer jeles birtok a pesti—kecskeméti országúton, az azonos nevű tó mellett. Az itt levő régi nagy mezőváros vagy falu jelentőségét bizonyítja ma is látható templomának szerkezete és terjedelme. Ez ugyanis teljes egészében négyszögletes terméskőből és égetett téglából épült, és olyan tágas, hogy nagy embertömeg befogadására alkalmas. A templom mellett, ugyanazon úton van a vendégfogadó." A puszta gróf Erdődy György birtoka volt.

[14] REIZNER JÁNOS 1900. A dorozsmai határ birtoklástörténetét legutóbb BÁLINT SÁNDOR foglalta össze: 1976. 110—112.

[15] Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. M. Stat. Közl. Új folyam, XII. Bp. 1896. 45., 192., 447.

[16] Vö. Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963.

[17] ILLYÉS BÁLINT—SZŐTS RUDOLF 1975.

A Tisza folyó és Pusztaszer között fekvő Ányást 1730-ban Andrássi alispán birtokolta. Bél Mátyás gazdag kaszálóját és rengeteg nádasát emeli ki. Utóbbiakból „a birtokos télvíz idején tűzzel szokta kiűzni a sok rókát, farkast, néha szarvast és dámvadat." A földesúrnak volt háza és majorsága is.

Újdonság, amit BÉL MÁTYÁS a szegedi földön fekvő *Reszkéről* följegyzett: „...földje kövér és a polgároknak tágas majorságuk van. *Sok szegedinek nemcsak ideiglenes, hanem állandó jellegű háza is van benne, úgyhogy falunak vélné az ember.*" Figyelmet érdemel, hogy Bél tágas majorságokat látott Reszkén (később Röszke) és az ideiglenes épületeken kívül olyan állandó jellegű házakat, amelyek alapján falunak vélte. Szembetűnő viszont, hogy nem említi a Röszkére származott szerb határőröket, annál is inkább, mivel a vármegyeleírás más helyén szól a „török időkben idesodródott" fegyverforgató, kiváltságokat élvező „rácok"-ról, akik „a földeken, szőlőkben szorgoskodnak és nem hanyagolják el az állattenyésztést sem."[18] Ismert, hogy a 18. század elején Szegedről kiszorult granicsárok telepedtek le itt, és közülük sokan azután is ittmaradtak, hogy Röszke végérvényesen a Város birtokába került (1731).[19] A BÉL MÁTYÁS által leírt Reszkét faluszerű, soros beépítésű településnek foghatjuk föl, amelyet valószínűleg azért nem sorolt a faluk közé, mert „a város földjén" létesült, tehát nem volt önálló igazgatási egység.

Szeged városához tartozott *Kis-Telek* puszta — ahol nyilvános postaállomás volt, *Zakany* puszta a dorozsmai határszélen, valamint *Csorva, Kereset* és *Ötemes* (Öttömös). Utóbbiakról Bél M. följegyzi: „földje szikes, homokos és legeltetésre alkalmasabb, mint gabonatermesztésre."

A kincstár birtoka volt *Dócz, Serkéd* és *Sövényháza* puszta. Dócz „egykor a nevét adó családnak volt szülőhelye, — írja Bél — most néptelen, csupa mocsár és a nevét viselő tavak között áll." Serkéd „földje szárazabb és termékenyebb. Sövényháza a Dóci-tó szélén terül el, fövenyes és meddő talaja legeltetésre alkalmasabb, mint földművelésre."

A BÉL MÁTYÁS által leírt 12 puszta közül 6-nak a helyén a középkorban falu virágzott (Ányás, Dócz, Reszke, Serkéd, Sövényháza, Szer), 5 pedig a 11—14. században templomos hely is volt (Csorva, Kereset, Ötömös, Röszke, Szer).

A legrészletezőbb leírást a Jászkun kerülethez tartozó *Dorozsmáról* kapjuk: „Népes, katolikus vallású falu, magyar és szláv (?) település..." Szántóföldje fekete, termékeny és főleg kétszerest terem. Ha kétszer szántanak, 1-1 köböl vetőmag tízannyit ad vissza, ha jó az időjárás. Mivel nincs elegendő földjük, zálogba veszik Üllés és Átokháza kun pusztákat. Temploma 1728-ban épült. Van a falunak beszálló vendéglője, sörfőzdéje, mészárszéke és szárazmalma.[20] Úgy látszik, hogy az új telepesközség alig több, mint egy évtized alatt Szeged környéke legjelentősebb falujává nőtte ki magát, amiben lényeges szerepet játszhatott földesúri függéstől mentes, szabadalmas helyzete, mely vonzóvá tette a vállalkozó kedvű telepesek számára.

BÉL MÁTYÁS módszeresen jelölte a megnevezett területek művelésre vagy legeltetésre való alkalmasságát, illetve alkalmatlan voltát. E megjegyzéseire a szállás-kialakulásnál még visszatérünk. Mivel a települések közjogi helyzete, igazgatása bizonyos mértékig meghatározta a zárt településmag jellegét, különösképpen a határ használatát és a határbeli szállások kialakulását, ezért a táj települését a továbbiakban közigazgatási egységek, illetve birtoktestek szerint ismertetjük. A megtelepedés, a településformák egyező sajátságaira és változataira az összegezésben térünk ki.

[18] BÉL MÁTYÁS 1984. 53.
[19] BÁLINT SÁNDOR, 1976. 212.
[20] ILLYÉS BÁLINT—SZŐTS RUDOLF 1975. 32—33.

2. Szállások és tanyák Szeged határában

a) 16—17. századi szállások

Utaltunk rá, hogy a 16. század második felében a hódoltsági területről jelentős marhakivitel folyt észak-itáliai, morva, sziléziai, bajor városokba, és ebben szegedi tőzsérek is részt vettek. KÁLDY-NAGY GYULA kutatta fel a szegedi szandzsák 1570. évi összeírását, amely a Szeged és a szegediek által bírt környékbeli puszták határában összeírt szállások gazdáinak nevét és puszták szerint összesítve a legelő- és szállásadó összegét tartalmazza.[21] E páratlan értékű forrásból itt a város akkori határában és a a 18. század első felében fennhatósága alá került pusztákon levő szállások adatait használjuk fel:

A helység, puszta neve	A „szállások" száma	Szarvasmarhák száma
Szeged	118	15 000
Móra	11	1 400
Móka	9	1 130
Alsócsengele	8	1 600
Felsőcsengele	8	1 500
Összesen	154	20 630

E négy pusztán kívül Szeged város lakói még tíz kun pusztát használtak, illetőleg legeltettek, amelyeken a török adóösszeírók 156 „szállás"-t találtak és a szarvasmarhák száma után 28 750 akcse adót vetettek ki. Szakály Ferenc több körülményt mérlegelve arra a következtetésre jutott, hogy a város saját határában és az általa használt pusztákon számba vett 49 380 szarvasmarha túlnyomó része a helybeli gazdák tulajdona volt.

Az összeírásban az olvasható: „Mivel némely olyan üres és puszta falvakról és pusztákról, melyeken a régi idő óta „szállás"-nak elnevezett majorságokat létesítettek, ott szántanak-vetnek, rétet kaszálnak és állataikat télen-nyáron legeltetik, a földesúrnak állatonként egy-egy akcse legelőadót szoktak fizetni, ez most ismét így szedessék. Ha „szállás" nincs, akkor is a régi szokás szerint fizessék a legelőadót."[22]

Az egyes pusztáknál megadott kerek számokból valószínűsíthető — véli Szakály —, hogy a szarvasmarhákat nem számolták meg, hanem — föltehetően bemondás alapján — megbecsülték. A tényleges jószágállomány a becsültnél nagyobb lehetett. Egy-egy szállásra Szegeden, Móra és Móka pusztán[23] átlag 127, Alsó- és Felsőcsengelén 194 darab szarvasmarha jutott. Mindebből kézenfekvő, hogy módos, nagy marhaállományt tartó birtokosok létesítettek pusztai szállásokat.

KÁLDY-NAGY GYULA szívességéből elsőként közölhetjük az 1570-ben összeírt szállások tulajdonosainak névjegyzékét.[24] Az eredeti jegyzéket a könnyebb áttekintés

[21] Az 1970. évi összeírás jelzete: BA. Talcrei defteri N 554. A deftert KÁLDY-NAGY GYULA fordította, adatait közli SZAKÁLY FERENC 1983. 599.

[22] KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 39.

[23] Móka pusztát a Balla Antal 1778. évi szegedi térképén „Div. Móka" néven feltüntetett dűlővel azonosítjuk, amely Móra halmától É-ra terült el. A határnév későbbi forrásainkban nem szerepel.

[24] A szegedi szandzsák 1570. évi összeírásának szállásjegyzékét Káldy-Nagy Gyula engedte át közlésre. Szívességét ezúton is köszönöm. Az olvasat bizonytalanságai miatt akadnak kérdőjeles vezetéknevek.

végett abc rendbe szedtük. Az összeírásban így szerepelnek: „Ős András szállása". Az összeíró megjegyezte: „Szeged város lakosainak szállásai 15 000 akcse". (Legelőadó címén minden darab marha után 1 akcsét szedtek).

A névsor módot nyújt az 1522. évi egyházi tizedjegyzék és az 1578. évi török összeírás névanyagával történő összevetésre.[25] Azokat a vezetékneveket, amelyek szerepelnek az 1522. évi tizedlajstromban, kurzív szedéssel jelöljük, akinél a vezeték- és a keresztnév is egyezik, annak a neve után föltüntetjük az 1522 évszámot.

Vass Előd forrásközlése[26] alapján meghatároztuk, hogy az 1578. évi összeírásban megnevezett utcák mely városrészhez tartoztak. A név után az 1578 évszám és a városrész jelzete azt jelöli, hogy a szállástulajdonost 1578-ban is összeírták és akkor épp melyik városrészben lakott. A szállástulajdonos lakóhelyéből a szállás fekvésére következtethetünk: Alsóváros lakóinak többnyire a határ alsóvárosi részén, a felsővárosiaknak a várostól északra elterülő felsővárosi szállásföldeken volt a birtokuk. A palánkiak szállásbirtoklására nincs támpontunk, szállásaik a két határrészen bárhol lehettek.

Rövidítések: Av. = Alsóváros, Fv. = Felsőváros, KP = Külső-Palánk.

Szállástulajdonosok Szeged város határában, 1570

Ádám Pál
Antos Petör
Árva János 1578. Av.

Babarcs (Babarczi) Márton
Balihna Tamás
Báli Kászim
Barát Mihál
Battyáni Jakab 1578. Av.
Belus Alberd
Belus Ferenc
Belus Péter
Bente (?) Gergel
Berki Gáspár
Bódizsár Mihál 1578 Av.
Bodó Ferenc
Bodocs Balázs
Bor Bálind
Boros Fábián
Boros Gergel
Burity (?) András

Császár János 1578 Av.
Császár Petre 1578 Av.
Csiperke Benedik
Csős László 1578. Fv.
Csütörtök Bódizsár 1578 Fv.

Dagi György
Dagi István
Dobos Antal
Dóc János
Domos Kelemen
Dőri Bálind
Duka Ferenc 1578 Av.
Dular Dimitre
(és Fónagy Borbás)

Erdeli Petör

Farkas Lőrinc
Fejes Máté 1522
Fónagy Balázs
Fónagy Borbás
Fórizs Berta

Gazdak István 1522 1578 Av.
Gázi Hamza
Gillin Dienös 1578 Av.
Gillin Fábián

Gyenge István 1522 1578 Av.

Hajdó Petre 1578 KP
Halász Máté

[25] Bálint Sándor 1963/a, Péter László 1973—1974. Péter L. Halasi-Kun Tibor Sixteenth-century turkish Settlements in sonteron Hungary (16. századi török adóösszeírás Dél-Magyarországon) c. közleményének névanyagát magyarul, a ma használatos névalakban tette közzé.

[26] Vass Előd 1979. 20—50.

Hanga Gergel
Hás Marci
Horvát Matiás 1522
Horvát Matiás
Horvát Miklós 1578 Fv.
Horvát Vince

János kovács

Katalina özvegyasszony
Király Bertalan 1522 1578 Fv.
Király János 1522 1578 Fv.
Kis Mihál 1522 1578 KP v. Av.
Komor Petör 1578 Av.
Koszás (Kaszás?) György
Kotormán Demetör 1578 Av.

Lázár István
Losanci Gergel
Lőrinc kovács

Memi szubasi
Mikla Lukács

Nagy Anburus 1522 1578 (?)
Nagy Balázs 1522 1578 Av.
Nagy Bálind 1578 Fv.
Nagy Gergel 1578 Fv.
Nagy Lőrinc 1522 1578 Fv.
Nagy Orbán 1578 Fv.
Nemes Mihál 1522

Orbán Lőrinc 1578 Av.

Ős András 1578 Fv.

Panka Gáspár
Panka Gergel
Panka János
Pap György
Pap István
Pesta Benedik
Pető István
Pót Petro

Rás (Rác?) Gergel
Rás (Rác?) György
Rustál (Rustán?) Lőrinc
Ránk Sebestyén
(*Farka* faluból való)

Sárkezi Mihál 1578 Fv.
Sipos István
Sós Pál 1578 Av.

Szabó Ábrahám 1578 KP
Szabó Gergel
Szabó Márton 1522 1578 Fv.
Szabó Márton
Szalai Kálmán 1578 Fv.
Szecsi (Szécsi) Ferenc

Tatár Lukács 1578 Av.
Tehenös Alberd 1578 Av.
Tehenös Mihál
Tehes Alberd
Tehes Mihál
Tiba (?) Máté
Tódor Gergel
Toma Benedik
Tószeg János 1578 Fv.
Tószeg Lukács
Tót Anburus 1578 Fv.
Tót András 1578 Av.
Tót Demetör 1578
Tót Imre 1578 Fv.
Tót István 1578
Tót János 1578
Tót Lukács 1578
Tót Márton 1578
Tót Pál 1578

Varga Miklós 1522 1578 Fv.
Varó István

Móra puszta, (lakatlan, Szeged város lakosai birtokában) szállástulajdonosai:

Arani Berta
Bakóc Andriás 1578 Fv. (Bakos)
Baracsk Berta
Barana János 1578 Av. (Baranya)
Barana Lázár
Bika Tomás
Fábián Balázs
Rác Berta
Somogyi Lukács
Szunogi (?) Mikló
Varga Miklós 1578 Fv.

Móka puszta, (lakatlan, Szeged város lakosai birtokában) szállástulajdonosai:

Bodó Andriás 1578 Fv.
Borsos Benedik
Cöszele (?) Lőrinc
Feketŏ István
Mészáros Pál 1578 Av.
Nagy Pál Demetör
Romo cigan (!?)
Sagyán Benedik
Varga Miklós 1578 Fv.

Móra és Móka puszta szállásait is figyelembe véve, 21 felsővárosi, 19 alsóvárosi és 1 külső-palánki szállástulajdonost tudunk beazonosítani. Hat szállástulajdonos lakóhelye a Tót vezetéknév gyakorisága miatt nehezen állapítható meg.

1570-ben Szeged határában 2-2 szállást bírt Csütörtök Bódizsár és Horvát Miklós. A város határán kívül Panka Gergelynek Tajó és Bodoglár pusztán, Panka Jánosnak és Nagy Gergelynek Majsa pusztán volt 1-1 szállása, Varga Miklós pedig a városhatáron kívül Móra és Móka pusztán is birtokolt 1-1 szállást. Ők bizonnyal a legtöbb jószágot tartó birtokosok közé tartoztak. A Csütörtök család két tagja és Nagy Gergely már 1546-ban a 700-nál több juhhal rendelkező gazdák között található.[27]

1570-ben három töröknek is volt szállása Szegeden: Báli Kászim és Gázi Hamza közösen, Memi szubasi egymaga bírt szállásföldet. Szembetűnő János kovács és „Lőrinc kovács szállása". Tudjuk, hogy tehetős kézművesek mindenkor gyakran törekedtek földszerzésre. A két, fontos szükségletekre dolgozó és valószínűleg jól megfizetett kovácsmester bizonyára állatállománnyal is rendelkezett, melyet a szálláson tartott.

Aláhúzzuk, hogy az összeírónak szánt utasítás szerint a „szállás"-nak nevezett majorságokban nem csupán állatokat tartottak, hanem szántottak-vetettek is, ami arra enged következtetni, hogy a szegedi és a szegediek által bírt pusztákon olyan állattenyésztő és földművelő, tehát vegyes használatú gazdaságok jöttek létre a 16. század második felében, mint a kecskemétiek és a nagykőrösiek „mezei kert"-jei.[28]

Halasi-Kun Tibor forrásközléséből tudjuk, hogy 1578-ban „Szeged város lakosai szállásainak legelőjövedelme a nevezett város földjén évenként 25 000 akcse" — ami arra utal, hogy a legeltető állattartás mértéke az 1570-es években növekedett.[29]

Valószínű, hogy a tizenötéves háború (1591—1606) hadjáratai, amelyek során a környéken több falu elpusztult, sok kárt okoztak Szeged szállásain is. A 17. századból egyelőre kevesebb adatfeltárást ismerünk, de egy 1670 körüli adójegyzékből tudjuk, hogy a szegediek 18 873 juhot tartottak,[30] s eszerint juhállományuk megközelítette a száz évvel korábbi szintet.

A hódoltság utolsó évtizedéből két (korábban közzétett) adalékot ismerünk; „Miután a szegedi határban Terhes Lőrincz, Kaszap Péter, Sózó Mihály és Vas Bálint *szállásai* (e szó áll az eredetiben is) közt eső Sárkány István féle szállás ... a rajta levő kúttal együtt a templomnak ajándékoztatott, ezen templom barátjai részére a kincstár által ezen pecsétes tapunáme adatott ki, hogy a birtoklásba őket senki se háborgassa."[31]

[27] Szakály Ferenc 1983. 602.
[28] Márkus István 1943., Papp László 1936. Ugyanerre a következtetésre jutott Szakály Ferenc 1983. 601.
[29] Káldy-Nagy Gyula 1970. 39.
[30] Szakály Ferenc 1970. 39.
[31] Szilády Áron—Szilágyi Sándor 1863. II. 339.

Egy 1676. évi, oklevél szerint „azon rét, mely egyik felől a Varga telekkel, másfelől Szatymaz homokával, megint másfelől Telek (?) szállással határos és az országút választja, a kincstárhoz tartozik... Ezen rétet a szegediek, nevezetesen a felső városon lakó Beka Albert s az alsó városi gárdián kérték tapu fizetés mellett: s miután a kincstárt illető taput le is fizették, ezen pecsétes tapu-tezkerét kapták tőlünk. Ezen rétet tehát ez idő szerint ők bírván, birtokában valaki által meg ne háboríttassanak."[32] A két oklevél a ferences barátokat és a felsővárosi tulajdonost megerősíti a szállások birtoklásában. A török hatalomnak is érdeke volt a határbeli földek tartós és biztonságos birtoklása, mivel csak ez esetben számíthatott adófizetésre.

A közölt források alátámasztják Barabás Jenőnek azt a következtetését, hogy Szegeden a szálláskialakulás feltételei már a török korban létrejöttek.[33] A török elismerte a határbeli szállások (értsd: szállásföldek) egyéni birtoklását és a birtokosokat az ott nevelt állatállomány nagysága szerint adóztatta. Ám a forrásokból az is kiderül, hogy a szállásokat nem csupán kaszálják és legeltetik, hanem szántják is — ahogy a szükségletek megkívánják. Ez arra mutat, hogy Szegeden, legalábbis a város közelében, már a török korban kialakulóban van a szállásövezet — tehát ezeket a földeket (pl. Szatymaz körzetében) nem tekinthetjük pusztának, mivel ott nem csupán, vagy nem elsősorban legeltetés folyik. Ha az oklevelek *Móra halmát, Zákányt, Kisülés*t stb. pusztának is tüntették fel még a 18. század elején is, valójában e területek nagy része már a 16. század második felében sem volt legelőnek tekinthető puszta. Két okból: részint azért, mert magán birtoklású szállások léteztek rajtuk, részint azért, mert használatuk nem kizárólag legeltetésre szorítkozott. Ezeken a földeken a 16—17. században a módos civiseknek olyan állattartó, s részben földművelő szállásai, telephelyei voltak, amelyek a szállásföldet a kecskeméti és a nagykőrösi mezei kertekhez hasonlóan hasznosították. Sajnos, a szállások építményeiről eddig nem kerültek elő források. Erre a 18. századi szállásfejlődésnél fogunk visszatérni.

b) *A szegedi határ övezetei, a határhasználat rendje, a szálláskialakulás feltételei*

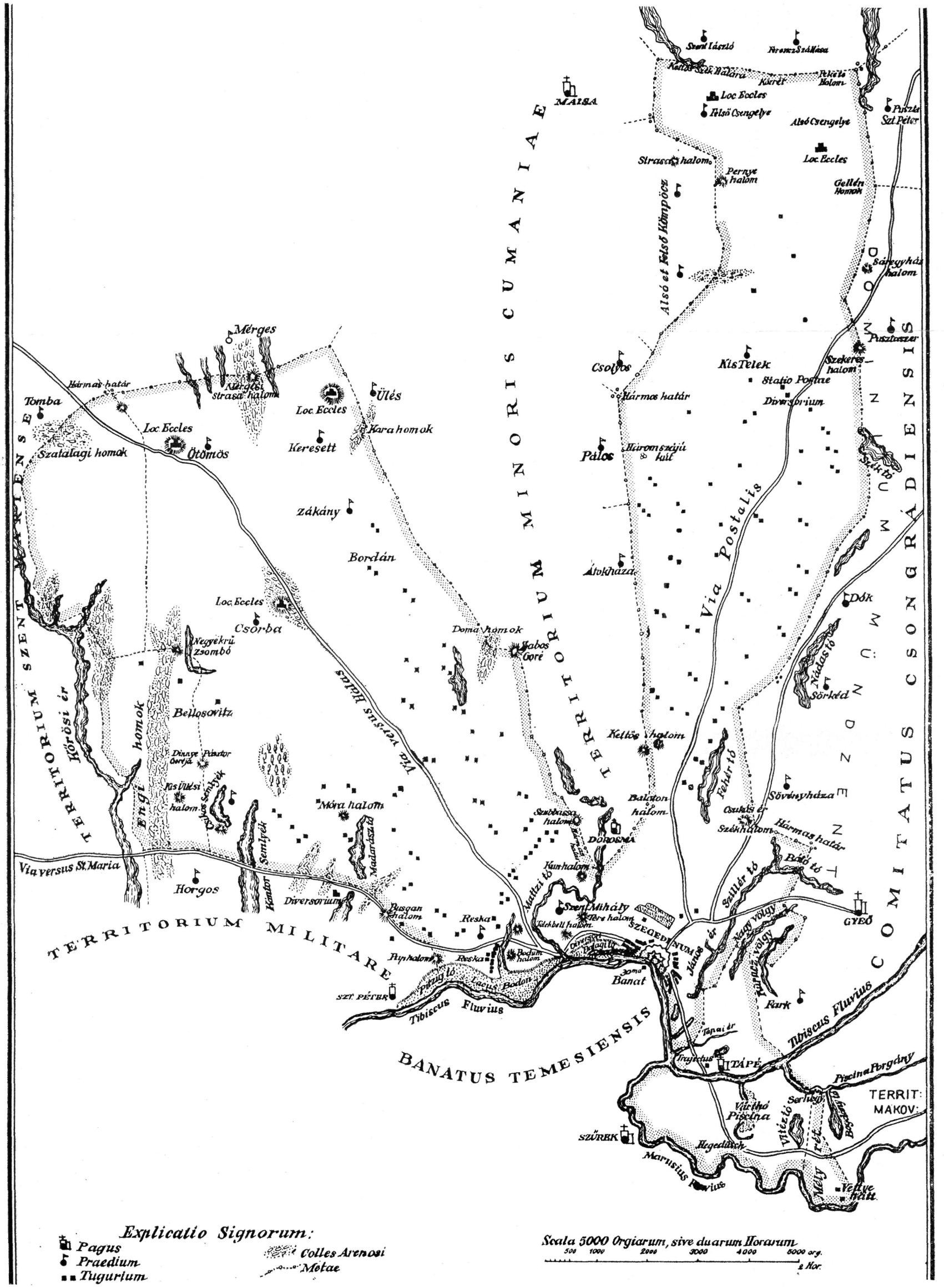
Szeged határának birtoklástörténetét REIZNER JÁNOS és legutóbb BÁLINT SÁNDOR tekintette át,[34] ami fölöslegessé teszi a részletező ismertetést. A 18. századi helyzetkép lényege röviden összefoglalható: 1719-ben III. Károly megerősítette Szeged szabad királyi városi jogait, majd a kun puszták birtokáért folyt per a Város és a Jászkunságot birtokló Német Lovagrend között 1725-ben olyan egyezséggel zárult, amely szerint Szeged városa lemondott a kun puszták közös legeltetési jogáról és Dorozsmáról, a Lovagrend viszont Szentmihálytelekről, s hozzájárult ahhoz, hogy Felső- és Alsócsengele puszta Szeged határába kerüljön. 1730-ban *Engi homokja, Csikós semlyékje, Kántor semlyékje, Móra halma, Buzgány halma, Pap halma,* 1731-ben *Kistelek, Röszke, Zákány, Kereset, Csorva, Ötömös,* végül 1750-ben *Kisülés* és *Bilisics* puszta birtoklására kapott a Város adománylevelet, jóllehet e területeket már korábban is a város kommunitása, illetve egyes polgárai használták. Szeged területének első ismert ábrázolása, Kaltschmidt Ábrahám 1747-ben készült helyzetrajza az így kialakult határt mutatja (4. kép).[35] A térkép tükrözi azt az állapotot, hogy a korábbi századokban a

[32] Uo. 335.

[33] BARABÁS JENŐ 1960. 240.

[34] REIZNER JÁNOS 1899. 298—325. Harc a földbirtokért c. fejezet; BÁLINT SÁNDOR 1961., 1976. 109—113.

[35] KALTSCHMIDT ÁBRAHÁM térképét (Delineatio Territorii Liberae Regiaeque Civitatis Szegediensis) elsőül REIZNER JÁNOS közölte: Szeged története. Első kötet. Szeged, 1899. VI. melléklet, 320.

4. kép. Szeged határa 1747-ben. Kaltschmidt Ábrahám térképe nyomán (Reizner János 1899—1900) rajzolta Kratochwill Mátyás.

kunokkal közösen használt puszták „elvesztése" folytán a Kiskunság mélyen beékelődik Szeged határába és két különálló részre tagolta azt. Feltünteti egyébként mindazoknak a területeknek a nevét, amelyek királyi adománylevéllel Szeged városa tulajdonába kerültek.

Szegednek a nagy határú alföldi mezővárosokhoz hasonlóan övezetes határa volt. A határ különböző művelésű övezeteit először Balla Antal mérnök 1778-ban készített, alapos térképéről ismerjük, de bizonyos, hogy az ott feltüntetett övezetek évtizedekkel korábban kialakultak, elhatárolódtak. Erre alább még visszatérünk.

A város települési magjai (Felsőváros, Palánk, Alsóváros) szorosan a Tisza jobb partján létesültek. Ezeket félkaréjban feketeföldi szőlők vették körül, északról nyugat felé haladva a *„Szillér, Gyevi útnál levő szőlők, Frantzia Hegy, Róma Hegy, Kálvária Hegy, Jerikó Hegy, Aszaló Hegy* és *Ballagi Hegy."* A szőlőkön kívül, néhol közvetlenül a város szélén kezdődött a *nyomás* vagy belső legelő. Ezen kívül terült el külön a felsővárosi szántóföldek (Terrae Arabiles Civitatis Superioris) és az alsóvárosi szántóföldek (Terrae Arabiles Inferioris Civitatis) sávja. A felsővárosi szántók övezetét megszakította a Fehér-tó és a tavat körülvevő *Nagy Szék*, majd a *Szatymazi Halom* körül és *Kettős Halom*nál ismét szántók következtek. A határ felső részén ezután a *„Felső Városi Szállás Kertek"* (Appertinentiae Extravillanae Superioris Civitatis) terültek el, melyeket Buday Mihály 1814-ben készített térképmásolata *„Fölső Városi Kaszáló Földek"*-nek jelöl. Az alsóvárosi határ hasonló fekvésű területét Balla összefoglaló névvel nem jelölte, de a térkép színezése, jelölései, nem utolsó sorban Giba Antal későbbi határtérképe nyomán egyértelmű, hogy ott is kaszálóövezet terült el. A kaszálókon kívül volt a külső legelő vagy puszta: felső részen „Pascuum Pecorum Superioris Civitalis" (Felsővárosi Baromlegelő), melyen a térkép megjelöli *Felső Csengele* és *Alsó Csengele* pusztát (praedium néven), az alsóvárosi részen pedig a városhoz közelebb a *„Csordajárás"*, távolabb a *„Baromjárás"* feküdt.

Megjegyezzük, hogy a Balla-térkép mindenütt meghúzza a kaszálók és a baromlegelők határvonalát, sőt eltérő színárnyalattal is megkülönbözteti a határnak e két övezetét. Hasonlóképpen elhatárolódnak mind a felső-, mind az alsóvárosi részen a szántók és a kaszálók.

Lássuk most az egyes övezetek használatát! A szántóföldekről 1715-ben az összeíró küldöttség a következőket jelentette: *„Ez a Város a szántóföldeknek semmiféle felosztásával nem rendelkezik, de eme gyakorlat mellett kiszemelnek szántóföldeket, amelyek jobban tetszenek és így harmadik nyomást vagy ugart is hozzáillesztenek."*[36] Reizner ismerte ezt az összeírást, de valószínűleg félreértette, illetőleg kritika nélkül átvette TAGÁNYI KÁROLYnak a földközösség létére vonatkozó megállapítását. Azt írja ugyanis, hogy Szegeden „a földközösségen alapuló ezen gazdálkodási rendszer ... általános volt."[37] A fenti összeírás úgy értelmezhető, hogy a szántóföldeket nem osztották fel a polgárok között, hanem a 18. század elején ki-ki annyi földet szántott meg, amennyit igásállataival megművelni bírt. Ugyanezt húzza alá az 1720. évi összeírás: *„Szeged Királyi Város miként a réteket, úgy a felosztott szántóföldeket sem ismeri, de a polgárok tetszés szerint választanak ki szántóföldeket..."*[38]

[36] „Hac Civitas nullam subdivisionem agrorum habet, sed juxta praxim loti aliquatur agri, qui melius placent, et ita etiam calcaturam seu ugar tibi adaptant." OL, Filmtár 3127. sz. doboz. Az eredeti szöveg felhasználásra való átengedését RÁKOS ISTVÁNnak köszönöm.

[37] REIZNER JÁNOS 1900. 425.

[38] „Civitas Regia Szegediensis sicut campos, ita etiam agros non habet subdivisos, sed juxta placitum a civibus eliguntus agri, et ideo cum lavem ad huntos applicata et divides terras non habmisset." OL, Filmtár 3141. sz. doboz. Az eredeti szöveget RÁKOS ISTVÁN kutatta fel.

A két összeírás egyértelművé teszi, hogy Szegeden a 18. század elején nem volt fordulós (nyomásos) gazdálkodás — mint Reizner vélte és tőle a szakirodalom a legutóbbi évekig átvette. Barabás Jenő e két összeírás alapján hangsúlyozza, hogy az Alföld legnagyobb részén sem volt fordulórendszer.[39] Kérdés, hogy a szegediek hol választottak maguknak „tetszés szerint" szántóföldet. Lektorom a forrásokat úgy értelmezi, hogy a szabad választás a szállásföldeken érvényesült, ahol a föld egy részét szántották, más részét kaszálónak, harmadik részét ugarnak hagyták. Úgy vélem, hogy a 18. század elején szántókat csak az alsóvárosi és a felsővárosi szántóföldek övezetében választhattak maguknak. Mi támasztja alá ezt a megállapítást?

Az összeírók 1715-ben 1780 köblös, öt évvel később 1778 1/2 köblös szántót írtak össze.[40] (egy köblös szántó = 1 hold) 1750-ben a szegediek 5086 hold szántóföldet műveltek,[41] 1785-ben pedig a szántóterület már 12 921 holdra rúgott,[42] tehát egyenletesen növekedett. Későbbi kimutatásokból tudjuk, hogy a város feketeföldi szántóinak területe 13 ezer pár száz hold, amiből arra következtetünk, hogy a szántók művelése az 1780-as években vált teljessé. Addig annyi földet szántottak föl a város körüli *Feketék*en, amennyit a családok szükségletei megköveteltek. Természetes, hogy amilyen ütemben a népesség gyarapodott, élelmezése egyre több szántóföld művelését tette szükségessé.

Az összeírók megjegyzései a felszántott föld és a feketeföldi szántók területének ismeretében úgy értelmezhetők helyesen, hogy a szegediek a 13 ezer holdnyi magánbirtokban levő szántóterületen választották ki tetszésük szerint, mely földeket szántják-vetik — természetesen ki-ki a maga birtokán. Látható, hogy az összeírások idején a szántóövezetnek egyhatodát sem művelték, így érthető igazán, hogy „tetszés szerint" szemelhettek ki szántóföldet.

Az 1730—40-es években készült végrendeletekben minden esetben külön említik a feketeföldi szántókat, a kaszálótelkeket és egyéb ingatlanokat. Pl. „Vagyon a Feketén numero 30 zsákról való szántó földem, ... két telek földem, egyik Mórában, a másik pediglen Dékány fájában."[43] A szántóknak a kaszálóktól való következetes elkülönítése arra vall, hogy a határövezetek elhatárolódtak egymástól. Rákos István, a korszak mezőgazdaságának kutatója, Szeged övezetes határhasználatának végleges megszilárdulását az 1740-es évek elejére teszi.[44] Megállapításával egyetértek, hozzátéve, hogy ez a „megszilárdulás", művelési ágak szerinti elkülönülés a korábbi évek, évtizedek gyakorlatából következett. Rákos — aki Szeged mezőgazdaságát a legtöbb egykorú irat alapján vizsgálta — Szeged határhasználatának sajátosságát épp abban látja, hogy „az egyéni szállásföldek mellett külön szántóövezet terült el." majd így folytatja: „A feketeföldi szántók elkülönítését a szállásövezettől elsősorban a középkori hagyományok és a talajadottságok indokolják: jó minőségű feketeföldet csak itt találunk Szeged határában..."[45] Fejtegetését megalapozottnak tartjuk.

Az 1828. évi országos összeírás bizottságának jelentése a szántók minőségéről is tájékoztat: *„A szántóföldek két részre, nevezetesen Felső és Alsóvárosira osztva lévén, a felsővárosiakrul egy átallyában azt lehet mondani, hogy rosszabak; csak a Rátzok Kertje és a Szatymazi Halom körül vagynak jobbak, de ezek is csekélyebb*

[39] BARABÁS JENŐ 1982. 133.

[40] Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. M. Stat. Közl. Új folyam XII. Bp. 1896. 447.

[41] RÁKOS ISTVÁN 1978. 32.

[42] Az 1785. évi földmérői jelentés: CsML, Szeged, az 1828. évi összeírás iratai között. RÁKOS ISTVÁN 1985. 215.

[43] CsML, Szeged, Végrendeletek l. d. 1747. 66. Idézi RÁKOS ISTVÁN 1985. 190.

[44] RÁKOS ISTVÁN 1985. 186.

[45] RÁKOS ISTVÁN 1985. 188.

számmal, ellenben legnagyobb része olyan, hogy lapályossága miatt a víz sok helyeken megáll rajta, amint vizsgálódásunk alkalmával (Szt. György hava) is egész bevetett táblákat találtunk meztelen. — Vagynak sok oly szántó földek, melyek e névre még csak nem is érdemesek, székesek, laposak; ha bevetődnek, és azt is csak tavasszal lehet tenni, elromlanak annyira, hogy több esztendők által hasznavehetetlenek és amint láttuk, mintha bé meszeltettek volna, a salétromtul úgy felverettettek — ezeknek igazában Kaszáló nevet kellene viselni, és mint Kaszálók is csak a jó időben teremnek közönséges mennyiségben is szénát...

...Az Alsóvárosi Földek átallyában vévén jobbak a Felsővárosiaknál, de itt is vagynak lapályos és székes földek..."[46]

1828-ban a szántóföldek területe 13 117 holdra rúgott (a hold v. jugerum= =1200 négyszögöl). A szegedi parasztok a *zsákos* mértékegységet használták: 1 „zsákrul való" szántóföld 1 hold volt. A szántók egyéni tulajdonban voltak, s már a legkorábbi, 1720-as évekből fennmaradt végrendeletek szerint örökölhetők. Ebben az övezetben szállások, tanyák sosem keletkeztek.

A felsorolt feketeföldi szőlőskertek a polgárok, parasztok és zsellérek tulajdonában voltak.

A kaszálók vagy szálláskertek egyéni birtokba vételéről Reizner közölt adatokat az 1720-as évektől: 1726-ban *Soványfa* (vö: Sövény fája, 1778) vagy *Sárkánytelek* került kiosztásra, 1727-ben *Kereset* pusztán, 1728-ban *Móra halmánál* adott engedélyt a Város tanácsa földek megszállására.[47] Az egykorú jegyzőkönyv számos bejegyzést őriz arról, hogy a tanács egyes földek foglalását engedélyezi, illetve már korábbi birtoklását törvényesíti. Ismerve a szegedi és a környező pusztákon a hódoltság alatti szállások meglétét, valószínű, hogy voltak szállások, melyek a török kort átvészelték. E föltételezés még megerősítésre szorul, de az bizonyos, hogy a hódoltság utáni konszolidáció éveiben a módos állattartó gazdák igyekeztek a határban mielőbb a jószág takarmányát (és téli tartását!) biztosító földet foglalni. 1726-ban a városi magistrátus megállapította: *„Tápaj Szabó István a minémű Soós Pál halma mellett lévő Telekét az Attya Szabó Tamás vette volt, Két ökrön három véka Buzán, Katona Istvántul, bizonyságok N. Vastag István Úr, Gera Mihály, Sövényházi István Úr, az kik tudgyák, hogy úgy vette és bírta is azon Teleket Tápaj Szabó István és maga részére vagy kétszer Kurucz Világ előt kaszáltatta is...*[48] A megidézett tanúk — föltehetően közeli telektulajdonosok — vallomásai azt igazolják, hogy Tápai Szabó Tamás telkét az 1700-as évek legelején (a „kuruc világ előtt") vásárolta, Katona István pedig évekkel azelőtt foglalhatta.

A birtokba vett földet több alkalommal nevezik „ősi jószág"-nak: *„Losoncz Ferenc, aliter Molnár Bíró Ferenc... a minémű Teleket, avagy Szállást és Majori hellyt Zákán névű Pusztában Attyak után őssi jószágul bírt volna...*",[49] 1724-ben *Süveg Rétjéről*: *„...maradván azért azon Telek őssi Jószágul még az régi Attyaktul...*"[50] Az a föld, amit 1724-ben ősi jószágnak vagyis jussnak mondanak, legalább az előző nemzedék foglalása, így óvatos becsléssel is 40 esztendővel korábbra, az 1680-as évekre tehetjük a birtokbavételét.

Előfordul, hogy a polgárok évekkel korábbi földfoglalásról kérnek a tanácstól igazolást: *„Hajdú János úr, ennek előtte tíz esztendővel bizonyos darab földet N. Város*

[46] CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottsága iratai 1827—1834. 1828/24.
[47] REIZNER JÁNOS 1900. 426—427.
[48] CsML, Szeged város tanácsának iratai, T. jkv. 1724—1730. 247.
[49] CsML, T. jkv. 1724—1730. 56.
[50] CSML, T. jkv. 1724—1730. 59.

határán fel fogot, kinek is szomszédságában Puskás Gergely, Puskás András, úgy Lossoncz András Concivisseink vannak, levelet kívánván ez eránt, ki is adattatik." (1726)[51]. Hasonlóképpen bizonyságot ad a tanács az örökösöknek arról, hogy a telket elődjük pénzért vette: „*Faragó Márton, Faragó Mihály, mivel az Attyok Faragó István Boros Telekjét pénzen vette Csala Andrástul, a mint Vékes János és Bittó Mátyás Urajmék bizonyíttják, azért mint igaz Successzori Szabadon maradgyanak a Possessiojában.* „(1725. június 11)[52] Másutt: „*Nemzetes Szűcs Thot Albert Úr, a minémű Teleket Zákány névű Pusztában néhaj Lossoncz András Úr után bírt volna, ...aztat örökössen és megmásíthatatlanúl Lossoncz Ferencz, aliter Molnár Bíró Ferencz Úr(nak) és Kglmek maradékainak és Sussessornak Tíz Rhen forintokban el atta.*" (1724. július 21)[53].

Úgy látszik, bizonyos idő múltával gyakori lett az elfoglalt földek eladása, amiből egyes polgárok hasznot húztak. Ezért válhatott szükségessé a tanácsnak 1743-ban hozott rendelete, amelyet Reizner idéz: „...*akinek a nemes magistratus teleket vagy valami földet ád, ne légyen szabad nékie pénzen eladni, hanem visszaadja a nemes városnak, ha nem szükséges nékie avagy lakóul innen elmegyen.*"[52] Ilyen intézkedésre már 1727-ből találtunk példát: „*Nemes Városunk Territoriumán, Morában levő néhaj Pupaj Telek, mivel Pupa János, innent Fölföldre menvén lakni (:akit azon Teleknek felét illette,) it hatta; és úgy azon fele N. Városra Fiscaliter reá Szállot, nem különben meg halálozván Pupa András magtalanul; az említett Telek harmadik része hasonlóképpen Fiscaliter maradt, ollyanképpen Pupa Tamásnak csak negyedik része benne maradván, három rész N. Városének mondatik: Azért is a N. Város a kinek akarja, el adhattya, mint hogy pediglen Rósa András, Lantos Jánossal és Varga Jánossal az említett Teleket kívánnya meg venni, 24 forinton el is adatik, és örökössen oda engettetik azon Várost illető három rész, s Pupa Tamásnak pediglen csak negyedik rész marad benne.*"[55]

A határozatból tudjuk, hogy a tanács pénzért értékesítette a rá visszaszállott telkeket. A földeladás legrégibb esete, Reizner nyomán, 1725-ből ismert. Gyakoribb volt azonban még az 1730-as években is, hogy a tanács adományozta a földet, illetve jóváhagyta a földfoglalást: 1733. június 26-án „*Az okos és körültekintő Széplaky János Úrnak a város komiszáriusának és Jankay János polgárnak juttatik és adatik az a bizonyos Föld, vagy Csorva Pusztán lévő Kaszáló, amely e Városnak a területén létezik és birtokolt, melyhez csatlakoznak az összefüggő szomszédos fekvés miatt kelet felől a körültekintő Fazekas Andrásnak, nyugat felől pedig Grósz Pál polgároknak a kaszálói.*"[56] A hasonló telekadományozások visszatérő megfogalmazása: „...*jure perpetuo confertur et datur*" (vagyis „örökös joggal juttatik és adatik").

A kaszálók tartós magánbirtoklását egyértelműen igazolja Szeged város adófizető lakosainak 1728. évi vagyonösszeírása,[57] melyben a kaszálóknak két rovata van „Foenilia Civium propria, annue falcari solita" (a polgárok saját kaszálói, évenként

[51] CsML, T. jkv. 1724—1730. 238.
[52] CsML, T. jkv. 1724—1730. 154.
[53] CsML, T. jkv. 1724—1730. 426.
[54] Idézi Reizner János 1900. 426.
[55] CsML, T. jkv. 1724—1730. 420.
[56] Eredeti szövege „Prudentibus ac Circumspectis D. Joanni Széplaky Comissario hujus Civi tatis et Joanni Jankay Civi certa Terra, seu Foenile in Praedio Csorva, in Territorio hujus Civitatis existens et habit, cui ab oriente Circumspecti Andrea Fazekas, ab oceidente item Pauli Grosz Civium Foenilia contiuna jungerentur Vicinitate confertur et datur." CsML, T. jkv. 1730—1741. 193.
[57] CsML, Szeged város adófizető polgárai vagyonának összeírása, (1724—1734) Ö 10. — Az összeírás évszám nélkül maradt fenn, hozzávetőleges időpontját előbb Oltvai Ferenc levéltárigazgató határozta meg, utóbb Rákos István 1728-ra datálta (Rákos I. 1978. 26.) Megállapítását elfogadhatónak tartom.

szokásosan kaszálva) és „Foenilia annue excindi et subdividi solita" (évenként szokásosan kimetszett és szétosztott kaszálók). Valamennyi kaszáló az előbbi rovatban szerepel, tehát egyéni tulajdonban volt — így ebben a határövezetben sem találunk példát a földek időnkénti újraosztására. Érdemes szemügyre venni, kiknek volt kaszálójuk a határban. A városban 375 polgárt, 399 házas zsellért és 85 házatlan zsellért írtak össze. A polgárok közül 202 (54%), a házas zsellérek közül 50 (12,5%) rendelkezett kaszálóval, házatlan zsellér egy sem. Kiemeljük, hogy házas zselléreknek is volt saját kaszálójuk — sőt a kaszálótulajdonosok $^1/_5$ része zsellér volt (!) —, mivel ez a szegedi tanyásodásban később éreztette hatását. A kaszálóterületből való részesedésük már kisebb arányú. A rét mértékegységéül az összeírás azt vette, hány szekér (curruum) szénát kaszáltak rajta. A 202 polgár kaszálóján 1024 szekér, az 50 zsellérén 103 szekér szénát gyűjtöttek, tehát a kaszálóknak kb. 1/11 része volt a zsellérek kezén. Az összeírás egyébként megjegyzi: *„A rétnek közepes hozamú szénája van, az általában Föld Árjának mondott Tisza vizének kiöntései miatt is..."* Az összeírók azt is megállapították: *„...post primum etenim falcaturam nunquam egarescit in tantum gramen, ut sub falcem cadere possit"* („ugyanis az első kaszálás után sohasem fejlődik akkorára a fű, hogy kasza alá eshetnék").

A kaszálás rendjét — elterjedt szokásjog szerint — a városi magistrátus határozta meg. 1724-ben elrendelte: *„Item Statuáltatot Valaki (akár ki légyen az) eresztés előt kaszált akar hol Nemes Városunk határában, azon kaszált széna confiscáltassék, és Városunk közönséges szükségére fordítassék."*[58] Ez arra vall, hogy a közösség irányító szerepe az egyéni tulajdonba került kaszálók használatában is érvényesült.

1726-ban a város jegyzője jelentette, hogy *„Felső Városi Territoriumon bizonyos két bitang Telekre akadot, azért eö Kglmének* (Kegyelmének) *adatik tellyes hatalom Telekekk occupatiojára.*[59] Ugyanabban az esztendőben *„N. Fiscalis... Úr, hasonlóképpen insinuálta magát bizonyos, Kecskeméthi út, Sós Pál halma, Berecz János, Vékes János, Szarapha és Szűcs Péter Szállásai közt lévő Szabad Mező eránt, hogy maga számára fel fogna, melly szabad föld oda is engettetik eö Kglmének."*[60] Az idézett jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy 1726-ban a város határában még voltak gazdátlan kaszálórétek („bitang" telkek), de már csak megszállt földek szomszédságában. 1728-ban a magistratus úgy intézkedett, hogy egy korábban két polgár által foglalt semlyéket, *„mivel kétt Embernek nagy láczatott lenni..."*, osszanak meg egy harmadik társukkal.[61]

A szabad földfoglalás következményeire reflektál a városi tanácsnak egy 1729. évi rendelete: *„Ha valaki Civisek közül Jus nélkül valamelly Nemes Város Terranumán levő földett usuál, és maghát nem legitimálván, az legalis scriptiott nem transgredialta, azon föld akinek nincsen, fog conferaltatni..."*[62] Aki tehát a város határában végrehajtott földfoglalást írásos engedéllyel nem törvényesítette, annak a földjét a tanács másnak juttatta.

A források tanulságait összegezve megállapítható, hogy a szegedi magistratus a 18. század elején elismerte és megerősítette a szabad foglalással szerzett kaszálótelkek egyéni tulajdonjogát, sőt pénzért is magántulajdonba adott kaszálóul használt földeket. Amíg bőven volt rét a határban, minden adózó lakos — *zsellér* is — foghatott

[58] CsML, T. jkv. 1724—1730. 59.
[59] CsML, T. jkv. 1724—1730. 232.
[60] CsML, T. jkv. 1724—1730. 234.
[61] „Jóllehet Kónya Mihály és Répás János bizonyos Ősze Széke Labdás Telekje... mellett való Semlékett T. N. Magistratus engedelmébüll occupálván Magokévá tették; Mivell pedigh Kétt Embernek nagy láczatott lenni, azért tartoznak Lippai Jánost is Társoknak fogadni, és azon Semlyékett edgyütt mind hárman bírni." CsML, T. jkv. 1724—1730. 438.
[62] CsML, T. jkv. 1724—1730. 508.

föl annyit, amennyire szüksége volt. A tanács a szabályozó szerepét töltötte be, ügyelt arra, hogy tudta nélkül földet senki ne birtokoljon és később a telekeladásból jogtalan hasznot senki ne szerezzen. *Szeged határában a kaszálók egyéni földtulajnával* sok alföldi mezővároshoz képest igen *korán megteremtődött a szálláskialakulás egyik fontos feltétele.*

Más kérdés, hogy ezeket a földeket hogyan használták és mióta hasznosították kaszálóul. Az 1728. évi vagyonösszeírás és több idézett telekadományozás adatai bizonyítják, hogy az 1778. évi térképen körülhatárolt kaszálóövezet már az 1720-as években létezett vagy legalább kialakulóban volt. Igaz, a jegyzőkönyv néhány esetben arra utal, hogy a kérdéses telek vagy szállás pusztán volt (pl. *„a minémű Teleket Zákány névű Pusztában ... bírt volna"* (kiemelés J. A.), de egyes pusztákon — Zákányon, Mórán, Csengelén — már 1570-ben teleltető, szénáztató szállások voltak, s e szállások környékét elsősorban kaszálták, sőt szántogatták is, s csak amellett legeltették. A prédium vagy puszta elnevezést a 17—18. századi források a török alatt elnéptelenedett faluk területére, tehát egykor művelt földek megjelölésére is használják. Ilyen volt pl. a Szeged-alsóvárosi kaszálóövezetben fekvő Csorva, ahol a Kaltschmidt-térkép templomhelyet („Loc. Eccles") is jelöl. A másfélszáz 16. századi szegedi szállásból arra következtethetünk, hogy a határnak azon részeit, ahol a szállások feküdtek, nem baromlegeltetésre használták, hanem szénatermő helyül tartották fenn. A több mint húszezernyi szarvasmarhát és hasonló számú juhot ugyanis már nem, vagy nem kizárólag rideg módon tenyésztették, hanem késő ősszel telelőre vitték — hiszen éppen ezért volt szükség a „szállás"-okra. Móra és Móka puszta 1570. évi említéséből tudjuk, más esetekben sejthetjük, illetve következtetjük, hogy a 16—17. századi szénázó szálláshelyek ugyanazon a területen voltak, ahol a 18. századi kaszálótelkek, illetve szállásföldek. Móra és Móka dűlő ugyanis Balla térképén az alsóvárosi kaszálóövezet egy-egy részének megnevezése. Mindebből *az a következtetés adódik, hogy az 1778. évi határtérképen jelölt kaszálókat már régtől fogva nem legelőül, hanem szénatermő rétnek hasznosították.* Ezért is lehetett szükségük a szegedi polgároknak arra, hogy e földekkel határos pusztákon *(Kereset, Kis Ülés, Ötömös)* kívül hosszú időn át a kun puszták legeltetésére is igényt tartsanak.

A kaszálók használatáról igen fontos tájékoztatást nyújt a már idézett 1728-as vagyonösszeírás: *„Ezen a helyen semmiféle Avarnak mondott téli legelő nem találtatik, ugyanis a tél elközeledvén a barmokat* (jószágokat) *szalmán és szénán tartják* (teleltetik) *a kertekben, amelyeket a szántóföldek és a kaszálók mellett bírnak..."*[63] Az avar szó eredeti jelentése Szabadfalvi József szerint „nyáron magasra felnőtt, ősszel a lábán megszáradt fű", illetve olyan legelő, ahol ez a száraz, hóból is kilátszó fű biztosított takarmányt.[64] A szegedi puszták homokos talajúak voltak, nagy kiterjedésű buckákkal, homoksiványokkal, ez teszi érthetővé, hogy nem termett rajtuk téli legeltetésre alkalmas avar. Ezért válhatott általánossá a jószágoknak szalmán és szénán történő teleltetése, amely forrásunk szerint a kertekben (in hortis)) történt. A kert megnevezés egyébként Balla Antal térképén (5. kép) a *„Felső Városi Szállás Kertek"* és a *„Gajgonya Kert"* jelölésben bukkan ismét elő hasonló jelentésben. Véleményünk szerint itt a 16—17. századi kecskeméti, nagykőrösi források *kert, mezei kert* kifejezésének szinonímájával találkozunk. A szó előfordulása tartalmi egyezésre — ismét a kecskeméti, kőrösi *mezei kertek* és a szegedi kaszálókon létesült *szálláskertek* közötti egyezésekre, illetve hasonlóságra enged következtetni.

[63] Eredeti szövege: „Pascuum hycmale Avar dictum, his loci reperitur prorsus nullum, etenim adveniente hyeme Pecora Stramine et Foeno in hortis, juxta agros, vel Foenilia habitis, solent servare et intertenere..." CsML, Ö 10.

[64] SZABADFALVI JÓZSEF: Avar. In.: Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1977. 171.

A kaszálókat, pontosabban némely kaszálók egy részét a 18. században szántották is. Ennek első említését 1732-ből ismerjük: „...*hallotta a Tanú kicsoda ... hatalmassan Szántotta és vetette Barátok, vagyis Sárkány nevű Telekjét.*"[65] Itt arról a másként *Sovány fája* (1778: Sövény Fája), vagy *Gelling Szállása* elnevezésű telekről van szó, amit Sárkány István az alsóvárosi ferencesekre testált, majd tőlük a Város 1728-ban 325 forintért megvásárolt.[66] A szállási földművelés másik korai bizonyítékát Bálint Sándor idézi: „1764. *Szállására Zákányba nyomtatóra vitetett egy nagy pej kancza lovat, melly romlott bellegű és hogy Mészáros Eörséjé féle volna, a csikóssa mondgya.*"[67] 1789-ben Szeged város tanácsa panaszt emelt Kecskemét tanácsánál amiatt, hogy a szegedi határon átutazó kecskeméti fuvarosok „*el hagyván az ország uttyát nem gondolván felebaráttya kárjaival kaszálló földeiken utakat vetnek, vetéseiket és füveiket marháikkal ... meg étetik és tönkre teszik.*"[68] A kaszálótelkek használatára vonatkozó további adatainkat a szállásépületekről szólva ismertetjük.

Forrásaink szerint az egyéni tulajdonú kaszálókon szabad földhasználat volt érvényben. Eredetileg takarmányszerzés céljából természetesen kaszálták e földeket, de már korán megjelentek a kaszálótelkeken a szántók is, amelyeket bizonyosan parlagoló rendszerben műveltek. *A szabad földhasználat volt a szegedi szálláskialakulás másik fontos előfeltétele.*[69] Különösen jelentős az a körülmény, hogy a szálláskertek övezetében a 18. században szántottak-vetettek is, hiszen a földművelés még inkább a szálláshoz kötötte az embereket, mint az ottani teleltetés.

A külső legelő vagy puszta használata témánk szemszögéből röviden összefoglalható: a közbirtokosság tulajdonában volt és osztatlanul, közösen használták, vagyis bárki kihajthatta a gulyára, ménesre, juhfalkába való jószágait, aki a fűbért és a pásztor járandóságát megfizette. A Balla-térkép csak a *baromjárás*t nevezi meg mindkét határrészen, de tudjuk, hogy a közlegelő meghatározott részén volt *ménösjárás* és *birkajárás* is. A szegedi puszták területe 1778-tól 1852-ig, a közlegelő bérbeadásának kezdetéig csak az átokházi örökföldek kiosztása és a homoki erdőtelepítés folytán csökkent néhány ezer holddal. Jellemző, hogy a pusztai legelők kiterjedése 1850-ben meghaladta a 62 ezer holdat.

A szegedi határ övezeteiről az első pontos számszerű adatokat az 1828. évi országos összeírás jelentéséből ismerjük. Sajnos, az áttekintés nem teljes, mivel hiányzik a legelők területe.[70]

házi fundus	885 hold
kert	221 hold
szőlőföld	3 236 hold
szántóföld	13 117 hold
kaszáló	70 891 hold

Ha ehhez hozzávesszük Giba Antal mérnök 1836—1842 közötti kataszteri fölméréséből a külső legelő 68 615 holdas és a belső legelő 7042 holdas területét, képet kapunk a szegedi határ valamennyi övezetéről. 1828-ban a kaszálók alkották a

[65] Idézi INCZEFI GÉZA 1960. 78.
[66] CsML, T. jkv. 1724—1730. 499.
[67] BÁLINT SÁNDOR 1976. 117.
[68] CsML, Szeged, számozott iratok, 25. doboz, 1789. 680.
[69] A szegedihez hasonló szabad földhasználat szerepét a szállásrendszer kialakulásában BARABÁS JENŐ hangsúlyozta (1976. 22—26.)
[70] CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának iratai 1827—1834. 1828/4 „Szabad Királyi Szeged Városa ingatlan javai eránt tett Föld Bírói Észrevételek." — A terület 1200 négyszögöles holdban (jugerum) értendő. A kertek és szőlők területét „kapá"-ban adták meg, Szegeden a földbírói számítás alapján 1 kapa=200 négyszögöl.

szegedi határ legterjedelmesebb övezetét, de a 18. században — *Átokháza* megszállása és az erdőtelepítés előtt — a külső legelő volt valamivel nagyobb területű. Itt is hangsúlyozzuk, hogy két művelési ág: a szántók és a kaszálók területe különbözött a szántóföldi és a kaszálóövezet területétől, mivel a kaszálók övezetében jelentős földeket — parlagoló vagy talajváltó rendszerrel — szántóként hasznosítottak.

Ami a telekrendszert illeti, erre nézve is az 1828. évi összeírás ad támpontot: *„E Városban szokásban nem lévén, hogy a külső telkek a belsők után valami arányban légyenek, tsak azon öszve függésük van: hogy a' belső telkek folyó számai alatt szoktak a külsők feljegyeztettni..."*[71] Szegeden tehát a belső telek és külső telkek (kaszáló stb.) között nem volt olyan összefüggés, mint Debrecenben, nem osztottak pl. ún. „ház után való földek"-et. A talaj és a gazdálkodás különbözősége mellett ez is magyarázza, hogy a szállásalakulás és -fejlődés a két nagy határú, szabad királyi jogállású városban más irányt vett.

c. *Szállások és tanyák a kaszáló-övezetben a 19. század közepéig*

Az előző fejezetben áttekintettük Szeged övezetes határának 18. századi használatát és megállapítottuk, hogy a szállások kialakulásának feltételei a kaszálónak nevezett övezetben teremtődtek meg. A kaszálók egyes területeit ugyan már a 18. század első felében szántották is, de a szántás-vetésre utaló adatok nem változtatnak azon, hogy ennek az övezetnek az eredeti és a 18. századon át meghatározó rendeltetése a jószágok takarmányának biztosítása és tárolása volt. Ez határozta meg a kaszálótelkeken emelt építmények jellegét is.

A szántóföldi övezetben három nagyobb kertészség — *Reszke* (utóbb Röszke), Szentmihálytelek és a *Rácz kertek* — települt, de a kertészségek kialakulása, jellege annyira különbözik a határbeli szállásokétól, hogy településüket külön kell tárgyalnunk. Miután a feketeföldi szántók már 1720-ban sem voltak nyomásokra osztva, a szállásépítésnek nem volt elvi akadálya. Hogy mégsem építkeztek a szántóföldeken, az részint a város közelségével, részint a parcellák fölaprózódásával magyarázható. A 19. század derekán Palugyay arról tudósít: *„...tanyák azonban csak a homokon vannak, a város körüli fekete földön a tanyaépítés nem igen engedtetvén."*[72] Eszerint a városi tanács nem is engedélyezte a feketeföldi szállásépítést.

Szeged határbeli szállásainak első kartográfiai ábrázolása Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi térképe,[73] amely az alsóvárosi részen 72, a felsővárosin 65, összesen 137 *„tugurium"*-ot tüntet fel (4. ábra). Számuk az 1728-as vagyonösszeírás adatainak ismeretében nem meglepő, inkább az föltűnő, hogy a határ egy bizonyos sávját eléggé egyenletesen ülik meg: a legközelebbiek a város szélétől 6-7 km-re találhatók, de föltűnnek a várostól 20—30 km-re fekvő földeken is. Balla 1778. évi térképéről tudjuk, hogy ez a sáv a kaszálók övezete. A két térképet összevetve úgy tűnik, hogy Kaltschmidt „helyzetrajza" Kis Telektől északra 4, az Engi homok mellett 2 olyan tuguriumot jelöl, melyek a kaszálóövezeten kívül, a pusztán feküdtek. Ám 6 tugurium oly kevés, és a Kaltschmidt-térkép külső határbeli helyzetjelölése — vonatkozáspontok híján — oly bizonytalan, hogy e tuguriumok fekvésére nem szabad következtetéseket alapoznunk.

[71] CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának iratai 1827—1834. 24.
[72] PALUGYAY IMRE 1853. 221.
[73] Közli REIZNER JÁNOS 1899. 320. Itt nem vettem számításba „Reske" tugurium-ait, mivel azok kertészközséget alkottak, így más jellegűek, mint a városi lakosok külterületi építményei.

Mielőtt a tuguriumok jellegét vizsgálóra vennénk, tekintsük át a Balla-térkép szállásjelöléseit. A „Felső Városi Szálláskertek" övezetében 143 szállás található. A halmok *(Sós Pál Halma, Palatinus Halom)* és a szikes tavak *(Lacus Makra Székje, Lacus Ősze Széke, Lacus Szir Tó* stb.) megnevezése mellett szembetűnik a *Gajgonya Kert* földrajzi név (5. kép). Korábbi említését 1751-ből ismerjük: *„Gaigonya névű Telekje."*[74] A kert terminus föltehetően a 16—17. században a Duna—Tisza köze északabbi részén használt mezei kert kifejezés kései használata. Valószínű a szállás-kert megjelöléssel való összefüggése, aminek az értelmezésére még visszatérünk.

A felsővárosi szálláskerteknek közel felében (69 szálláskertben) két vagy több épület állott és 18 szálláskertben volt kisebb-nagyobb szőlőtelepítés.

Az alsóvárosi kaszálókon Balla Antal a kisebb határrészeket is megnevezte. Tanulságos a szállásokat ilyen részletezésben bemutatnunk, a szántóföldekkel határos területről a puszták felé haladva (6. kép):

1. A *Kun Miklósi Halom*tól Lacus *Doma Székjé*ig terjedő kaszálóknak megnevezése nincs, ez a későbbi Feketeszél és Domaszék kapitányság területe, amelyen 55 szállást vettem számba.
2. *Diverticulum Kantsal* és *Gáspár* (a Buday-féle térképmásolat helymegjelölései magyar nyelvűek, s a továbbiakban mi is a dűlő megnevezést használjuk): 13 szállás.
3. *Móra dűlő — Móka dűlő — Szarvas dűlő:* 23 szállás
4. *Zabos Fája* dűlő: 8 szállás
5. *Bordány dűlő* (később kiskundorozsmai dűlőnév, ma e néven önálló község) — *Szija-Fája dűlő* (kihalt helynév): 6 szállás
6. *Zákány dűlő — Sövén-Fája dűlő* (egykorú iratokban *Sován-fa,* kihalt helynév): 9 szállás
7. *Csorva dűlő — Garga dűlő* (kihalt helynév): 13 szállás
8. *Ásotthalom dűlő* és a tőle délre fekvő, meg nem nevezett határrész: 10 szállás.

Balla térképe a szállásépületeknek ugyanolyan „szóródását" tükrözi, mint harminc évvel korábban Kaltschmidt Ábrahámé: *a városhoz közeli kaszálókat sűrűn ülték meg, távolabb egyre ritkultak az építmények.*

A csorvai és az ásotthalmi kaszálók mélyen benyúltak a baromjárásnak jelölt alsóvárosi pusztába. Ezt azzal magyarázzuk, hogy az ottani földek alkalmasabbnak bizonyultak fűkaszálásra (majd mezei gazdálkodásra), mint a városhoz közelebb fekvő legelők, pl. a *Móra-Halom* melletti „csordajárás". Csorván az Árpád-korban falu létezett, temploma volt (az 1747. évi térképen: Loc Eccles), az *Ásott-Halomtól* délre fekvő *Templomhalmon* pedig a régészek 13—14. századi templom alapfalaira találtak. Nem véletlen, hogy a 18. században ugyanazokat a földeket szállták meg, amelyek az Árpád-korban is telephelyek voltak.

Szeged kaszáló-övezetében a Balla-térkép 280 telken, illetve szálláskertben tüntetett fel épületeket, az alábbi megoszlás szerint:

	A kaszálótelken				a szállások száma
	1 épület	2 épület	3 épület	4 v. több épület	
Felsővárosi kaszálók	74	56	7	6	143
Alsóvárosi kaszálók	87	30	11	9	137
Összesen:	161	86	18	15	280

[74] INCZEFI GÉZA 1960. 32.

Három évtized alatt (1747—1778 között) a szállási épületek száma megkétszereződött és a felsővárosi kaszálókon valamivel több szállás épült, mint az alsóvárosiakon. Helyesbítenünk kell tehát BÁLINT SÁNDOR-nak azt a megállapítását: „A felsővárosi puszta, a későbbi Felsőtanya benépesedése lassabban indult meg."[75] A szállásépítés Szeged város két határrészén a 18. században hasonló ütemben folyt, bár a két területileg elkülönülő határrész társadalma valóban különbözött egymástól, amire alább még visszatérünk.

Részletgazdag képet nyújtanak a szegedi határ településéről a II. József-kori I. katonai térképfelvétel szelvényei is.

Érdemesnek látszik a Balla-térkép és a katonai felvétel szegedi szállásokra vonatkozó helyzetképét összevetni. RÁCZ ISTVÁN, aki az I. katonai felvétel tanulságait a közelmúltban elemezte, fölhívta a figyelmet arra, hogy a térkép rajzolói a tanyákat eltérő módon ábrázolták:[76] néhol egy térképjellel jelölték az egész tanyai gazdaságot, másutt valamennyi épületet külön jeleztek. Ezért szükségesnek véli a katonai térkép adalékait egykorú forrásokkal ellenőriztetni.

A Balla-térkép ismeretében az egymáshoz igen közeli épületjelöléseket egy szállásnak tekintettem, és így az alsóvárosi határban 610, a felsővárosi határban 255, összesen 865 szállásjelölést számoltam össze. A Balla-térkép fenti tanulságait figyelembe véve kézenfekvő, hogy a katonai térkép rajzolói Szeged határában minden egyes szállási építményt külön jelöltek.[77] Ha tekintetbe vesszük, hogy Balla az épületekkel megült szálláskertben (kaszálótelken) több mint 450 épületet jelölt, még mindig nagy eltérés mutatkozik a két térkép szállásjelölései között, pedig Balla határfelmérésétől a katonai adatfelvételig mindössze hat-hét év telt el. Valószínű, hogy a császári mérnökök olyan objektumokat — pl. nyári színeket, fedetlen aklokat — is jelöltek, melyeket Balla, az Alföldet jól ismerő magyar mérnök, aki több Duna—Tisza közi tanyás települést térképezett, nem tartott szükségesnek föltüntetni. A határbeli épületekre vonatkozóan Balla Antal térképét tartjuk pontosabb forrásnak, és ez arra int, hogy az I. katonai felvétel szállásjelöléseit másutt is kritikával kell használni. Példát ad erre a kecskeméti szállástanyák számbavétele: SZABÓ KÁLMÁN a kecskeméti térképszelvényeken 1000 tanyát talált, a térképpel egykorú országos összeírás viszont csak 277 szőlő- és tanyabeli házat tartott nyilván a város határában.[78] Meglehet, hogy az összeírás pontatlan, mert — mint RÁCZ ISTVÁN rámutat — abban az időben a gazdák a valós helyzetet már igyekeztek eltitkolni, de 1000 tanya a Szegedhez hasonló gazdasági struktúrájú Kecskemét határában — amikor Szegeden 280 szállási gazdaság létezett — nem tűnik valószerűnek. Szabó Kálmán adatát megkérdőjelezi FŰR LAJOS is: szerinte Szabó a II. József-kori népszámlálásban a kintlakosok lélekszámát összetévesztette a családfők, s ebből következtetve a tanyák számával, s a valóságban a tanáyn lakók száma lehetett 1000 körüli.[79] Így helyesbítve Szabó Kálmán statisztikáját, a szegedi és a kecskeméti szállástanyák 1783—84-beli helyzetképe között nem látunk lényeges nagyságrendű különbséget.

De térjünk vissza a Balla-térkép elemzésére! Szembetűnt, hogy a térképén sok kaszálón külön kis térségek határvonalait is meghúzta. Ezek — ha a méretaránynak ilyen kis egységnél még jelentősége van egyáltalán — 400-1800 négyszögöl területűek, és általában az épületek közelében, ritkán a szállás mellett vannak jelölve. Az alsó-

[75] BÁLINT SÁNDOR 1963. 9., majd utóbb Uő: 1976. 122.

[76] RÁCZ ISTVÁN 1976. 2—3.

[77] Szeged határát az I. katonai térképfelvétel alábbi szelvényei ábrázolják: Col. XVII, Sectio 28., 31., 32., Col. XVIII. Sectio 29., 30., 31.

[78] RÁCZ ISTVÁN 1976. 3. — Erre vonatkozóan l. PAPP LÁSZLÓ 1936. 111.

[79] FŰR LAJOS 1980. 265.

városi határban 65, a felsővárosin 83 szálláskertben találunk ilyen területet. Huszonhét kaszálón két, egy kaszálón három körülhatárolt térség is látható. Mit jelölt ezekkel a térképrajzoló?

Egykorú adatok híján korábbi tanulmányomban munkahipotézisre szorítkoztam. Úgy véltem, hogy ezek a térképjelölések a kaszálók feltörésének a forrásokból kivehető folyamatát tükrözik, vagyis szántóföldeket jeleznek. Több összehasonlító anyag fölhasználásával ma a térképjeleket másként vélem föloldani.

TÁLASI ISTVÁN a Kiskunság állattartását tárgyaló monográfiájában megállapította: „Első szállásaink vagy tanyáink, a szétszaggatott ridegjószág téli takarmányozását célozva, igen egyszerűek és kizárólag állattartó jellegűek voltak... *a szállásokon a jószág akolban,* szárnyék mellett *tartózkodott,* a béresek pedig gunyhókban tanyáztak..."[80]

BALOGH ISTVÁN egy 1770—1774 közötti, térképünkkel csaknem egykorú debreceni összeírást elemezve arra a következtetésre jutott: „*A szállás eredeti rendeltetésű tartozékának az aklokat kell tekintenünk...* egyenként átlagban 30—35 darab marhára. Volt még 5 juhakol is, összesen 1150 darab juhra való."[81]

SZENTI TIBOR 151 darab 1744—1799 közötti, hódmezővásárhelyi szállási becsüjegyzőkönyv elemzése során 121 aklot mutatott ki, amelyek közül a becsü 28 esetben marhaakolt, más esetekben ló-, juh-, sertésakolt jelöl.[82]

SZABADFALVI JÓZSEF szerint az akol „korlátfákkal, sövénnyel, deszkával, *garád*dal vagy még szilárdabb falazattal körülzárt, rendszerint négyszög alaprajzú kerített terület. ...szarvasmarhák, lovak, juhok és sertések egykor téli, újabban nyári építménye.[83] A teleltetésre szolgáló aklok — kutatásai szerint — ólaskertekben, tanyák mellett, kaszálók szomszédságában, erdőkben stb. álltak. Ez a jellemzés mind formai, mind funkcionális szempontból ráillik a szegedi kaszálóövezetben észlelt térképjelekre — azzal a nem mellékes kiegészítéssel, hogy itt az aklok magukon a kaszálókon készültek.

Sorra vesszük azokat az adalékokat, megfigyeléseket, melyek megerősíteni látszanak azt a magyarázatot, hogy Balla a leírt módon körülhatárolt jószágtartó aklokat jelölhetett.

1. A kaszálókon megrajzolt térségek néhány kivétellel négyszög (négyzet vagy téglalap) alakúak, mint a szakirodalomból ismert aklok.

2. Harminc kaszálón (15 alsóvárosi és 15 felsővárosi szállásföldön) csak a leírt térképjeleket találjuk, épületeket nem. Úgy véljük, ezeken a kaszálókon az 1770-es évekig az az eredeti állapot maradhatott fenn, amikor is a szállásföldön még csak a jószágok egybentartására szolgáló akol épült, fedeles színnel — és istálló nem.

3. Az alsóvárosi részen, *Sövén-Fája* dűlőben egy több száz holdas kaszálón 2 épület csak észak, kelet és kis részben nyugat felől van körülhatárolva. Ismert, hogy tájunkon É—ÉNy felőli az uralkodó szélirány, ezért elsősorban arról volt szükség az állatoknak védelmet biztosítani.

4. Egy alsóvárosi kaszálón, *Madarásztó* közelében Balla nem vonalakkal, hanem sűrű rovátkolással határolt körül egy szállási épület melletti, nagyobb területet. A jelölés kb. 200 holdas kaszálón található. Úgy véljük, a térképrajzoló azt a területet jelölhette ilyen módon, amit a telelő jószágok számára trágyával (*garád*dal) raktak körül.

[80] TÁLASI ISTVÁN 1936. 154.
[81] BALOGH ISTVÁN 1976. 17.
[82] SZENTI TIBOR 1979/a. 83—84.
[83] SZABADFALVI JÓZSEF: Akol. In.: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Bp. 1977. 56.
[84] CsML, Szeged, számozott ir. 19. doboz, 21/1788.

5. Kolb Ferenc polgár 1788. évi inventáriumában a városi házon kívül feltüntették szállásföldjén álló tanyáját is, ahol „marha akol"-t, szénáskertet vettek számba.[84] Felsőváros határában 1800 körül Kolb volt a legnagyobb birtokos, 625 hold szállásfölddel.[85]

6. RÁKOS ISTVÁN kutatásaiból ismerjük a szegedi lakosok egykorú jószágállományát. Kimutatásából csak az 1777. évi összeírás adatait vesszük át:[86]

	Igás ökrök	Lovak	Szarvas-marhák	Juhok
Felsőváros	1608	2096	4 201	11 499
Alsóváros	2715	2397	5 314	10 489
Palánk	353	610	902	5 750
Összes:	4676	5103	10 417	27 688

Legnagyobb a juhállomány volt, amit a gazdák kizárólag szállásföldjeiken épített aklokban, színekben teleltettek. Figyelmet érdemel, hogy módos palánki polgárok is tartottak számosállatot (szarvasmarhát, ökröt, lovat), amelyeknek az átteleltetése ugyancsak a kaszálótelkek építményeiben történt, mivel városi házuknál erre nem is volt lehetőség.

Adataink, a hivatkozott analógiákkal együtt, bizonyító erejűnek látszanak, de kívánatos még újabb levéltári forrástípusok kiaknázása. Fontos megjegyeznünk, hogy Balla Antal térképjeleinek ilyen értelmezése nem kérdőjelezi meg a kaszálók szántásának már beigazolt folyamatát, csupán arról van szó, hogy a kaszálótelkek feltöréséhez Balla térképe nem nyújt támpontot.

Föltűnő, hogy Balla szállási épületet 280, aklot viszont csak 148 kaszálótelken jelöl — holott az aklot tartjuk a kaszálók eredeti, elsődleges építményének, nem pedig az istállót. Ezt a megfigyelést egyelőre nem tudjuk magyarázni. Adalékul szolgál ehhez egy 1833-ban a magistratushoz címzett jelentés: *„...több Felső Városi Gazdák a Marostői Rétet felszántattván egy részében bé is vetették, sőt hogy még aklokat is készíttvén ott ősztől tavaszig Marhákat tartanak."*[87] Eszerint a felsővárosi gazdáknak a városhoz közeli Marostőben, egy másik forrás szerint a felsővárosi szénáskert mellett is voltak teleltető aklaik.

RÁKOS ISTVÁN kimutatta, hogy 1777-ben 1 tulajdonos háztartásra Felsővároson 7,1 kaszás, Alsóváros on 6,1 kaszás, Palánkon 14,8 kaszás rét jutott.[88] Ha figyelembe vesszük, hogy a palánki polgároknak nagyrészt a felsővárosi részen voltak kaszálóik, kiderül, hogy ott a fenti átlagnál is nagyobb rét jutott egy tulajdonosra. Ez összefügg azzal, hogy Felsővároson magasabb a vagyonos polgárok aránya, mint Alsóvároson. Nagyobb kaszálótelken, nagyobb jószágállományt tartó civisek, iparosok és kereskedők hamarabb építettek szállást, mint a kis kaszálót birtokló gazdák, — ez magyarázza a tényt, hogy a felsővárosi kaszálókon 1778-ban több szállási épület volt, mint a nagyobb területű alsóvárosiakon. Jellemző, hogy a felsővárosi kaszálóbirtokosoknak 29%-a, az alsóvárosiaknak pedig csak 20%-a épített szállást 1778-ig.

[85] CsML, T 57/24. A térképet VEDRES ISTVÁN és munkatársai készítették. 1800—1822 között.
[86] RÁKOS ISTVÁN 1978. 38.
[87] CsML, T. jkv. 1237/1833.
[88] RÁKOS ISTVÁN 1978. 39.

Érdemes a két határrész szállásainak kiépültségét is összehasonlítani:

	1 szállási épület	%-os arányuk	2 v. több szállási ép.	%-os arányuk
Felsővárosi kaszálók	74	51,7%	69	48,3%
Alsóvárosi kaszálók	87	63,5%	50	36,5%

A 18. századi adatok — és a következtetések — magyarázzák, a két határrésznek a 19—20. században a közös sajátságok mellett is eltérő gazdasági, társadalmi arculatát.

*

Néhány évvel Balla Antal felmérése után, 1783—84-ben végezték Szeged környékén a II. József által elrendelt I. katonai térképfelvétel munkáját. Ez a térkép kiváló támpont az alföldi tanyásodás mértékének megállapításához, de — mint bizonyítottuk — szállásjelöléseiből egy-egy település szállásainak száma pontosan nem állapítható meg. A már említetteken kívül azért sem, mivel Szeged környékén három mérnök-tiszt végezte a térképezést, és észrevehetően nem egyformán ábrázolták a szállásokat. Legaprólékosabban *Ruvigny* jelölte a külterületi épületeket, aki négy térképszelvényt készített (Coll. XVII. Sectio 30., 31., 32., Coll. XVIII. Sectio 31.). Ő valószínűleg minden terepen talált építményt megjelölt. (l. 7. kép) Részletezőnek látszik *Jann von Lacy* két szelvénye is (Coll. XVII. Sectio 29. és Coll. XVIII. Sectio 30.), de *Frölich* 1784-ben készült térképszelvénye már elnagyoltabb (Coll. XVIII. Sectio 29.) Ezért számszerű kimutatást az országos katonai adatfelvétel szegedi szelvényeiről nem is mellékelünk, hiszen ebben a tekintetben Balla térképe kiválóan eligazít.[89] Van viszont a katonai adatfelvételnek két fontos, településtörténeti szempontból is figyelmet érdemlő tanulsága:

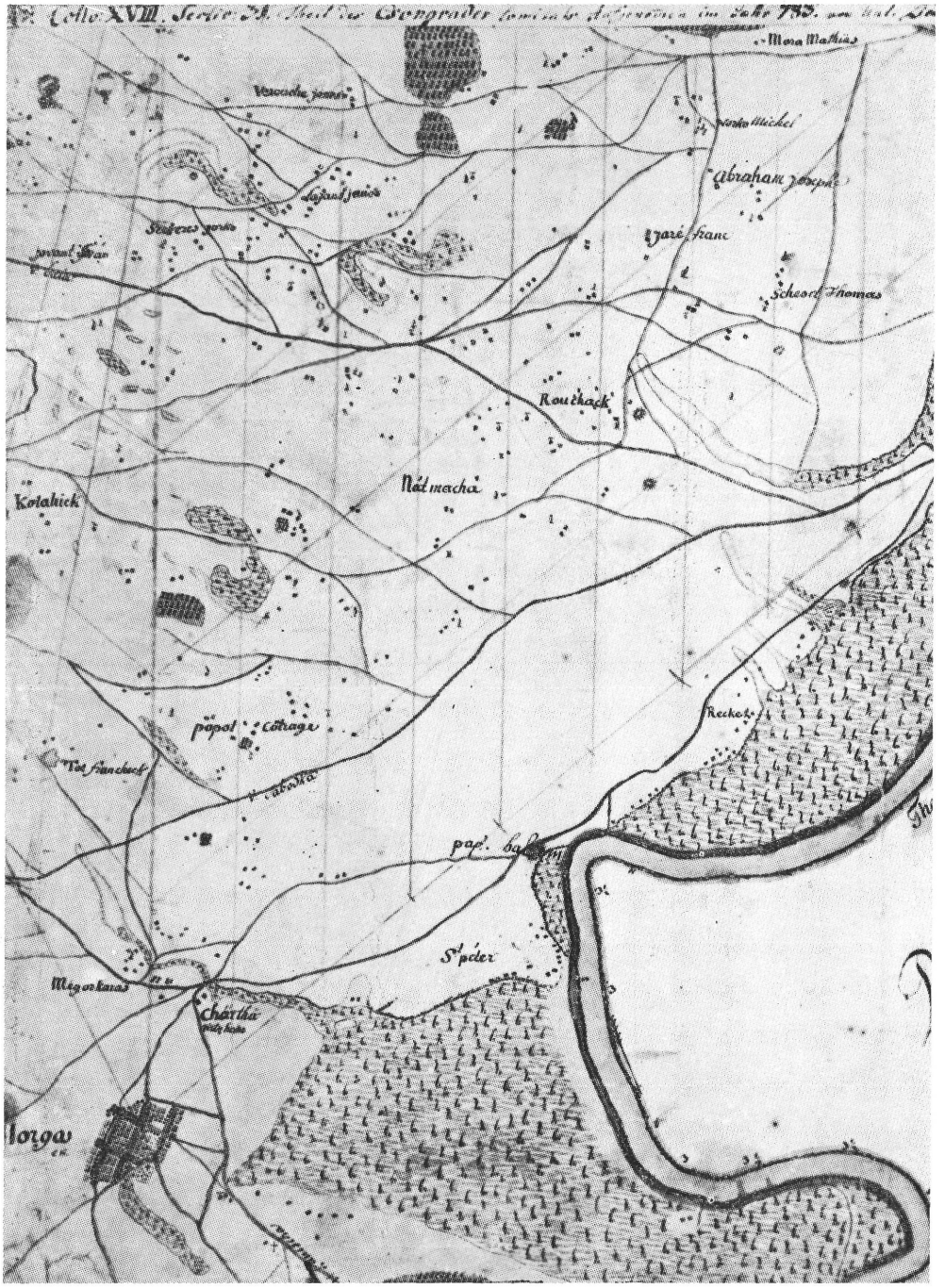
1. A térkép készítői egységesen jelölték a különböző művelési ágakhoz tartozó területeket: a szántót, szőlőt, rétet, legelőt, ezenkívül a vízállásokat és a homokbuckákat is. A várost körülvevő szántóföldekéhez hasonló módon jelöltek kisebb-nagyobb területeket abban a sávban, amit Balla Antal kaszáló- vagy szálláskert-övezetnek tüntetett fel. Különösen jól érzékelhető a szántók és a kaszálók egymás mellettisége Frölich térképszelvénye nyomán a Felsővárosi részen.[90] Számos szállásépület szántóföldnek jelölt területen feküdt, ám nagy többségük 1783—84-ben még kaszálókon volt (9. kép).

Így katonai adatfelvétel is igazolja, hogy a kaszálók egyes területeit a 18. században szántották. Bizonyára először a gabonatermelésre alkalmas földeket törték fel és parlagoló rendszerben művelték: miután a szántó kimerült, újabb földet törtek fel és a pihentetett földet kaszálónak használták.

A szegedi kaszálóknak ez a használata kb. a 18. század utolsó két évtizedétől egyezik a hódmezővásárhelyi szállásföldek és a nagykörösi mezei kertek élésével. Azért csak ettől az időtől, mert az idő tájban lesz számottevő a kaszálók fölszántása.

[89] „*Balla* térképe tökéletesebbnek esmértetvén, mint a Józsefi" — olvasható az 1840-es tanácsi jegyzőkönyvben: CsML, T. jkv. 584/1840.

[90] Az I. katonai adatfelvételnek fekete—fehér fényképmásolatait tanulmányoztam. A JATE Természetföldrajzi Tanszékén (Szeged) a szakirodalomban hivatkozott színezett térképlapok közül csak egy (Coll. XVIII. Sectio 31.) került elő. A bécsi hadilevéltárban őrzött eredeti színes térképek tanulmányozása e tanulságok pontosítását ígérheti.

7. kép. Szeged alsóvárosi határának belső része: Röszke, a kisszéksósi, nagyszéksósi, domaszéki tanyák az I. katonai térképfelvételen (1783). A térkép föltünteti a szállási épületeket, az utakat, a vízállásokat, a homoki szőlőket és egyes szállásbirtokosok nevét.

Szegeden ugyanis — mint ismertettük — a feketeföldeken külön szántóföldi övezet volt, és a 18. század végén ott feküdt a művelt földek túlnyomó része. Vásárhelyen viszont a jobbágyok szántói és kaszálói „egy testben" voltak kimérve[91] és a 17—18. században Körösön sem volt összefüggő szántóterület sem a belső határon, sem a pusztákon, hanem „a kaszálóból és szántóból összetevődő, gyakran állatteleltetésre is használt, egy-egy gazda birtokában, illetve állandó használatában levő belhatárbeli és pusztai földdarabokat nevezték a 17—18. században „mezei kert"-nek.[92]

A vásárhelyi és a szegedi övezetes határbeosztás különbözőségéből ered, hogy Hódmezővásárhely szállásföld-övezetében a katonai térkép szabályosan, a sakktábla kockáihoz hasonlóan váltakozó szántóföldeket és kaszálókat tüntet föl, míg a szegedi térképszelvényeken más kép tárul elénk: itt, a Ballától kaszálónak jelölt övezetben szétszórt, nagy kiterjedésű szántók vannak, amelyek közül egyet-egyet valószínűleg több család művelhetett, mivel a szántók foltján 2-3 szállási épület is található. Eltérés az is, hogy Szeged szállásövezetében az 1780-as években még lényegesen több a kaszáló, mint a szántó.

2. A térkép jelöli jónéhány szállástulajdonos nevét, bizonyára a módosabbakét, ami — más térképek és családtörténeti adatok bevonásával — lehetőséget ad egyes családok folyamatos megtelepülésének kutatására. Alsóváros határában egész majorságot mutat Klaler (= Kraller), Papok, Palfy, Tömösvári, Volfurdi (= Volford) szállása. Más, nagyobb szállástulajdonosok: Mora Mathias (2 épület), Abraham Joseph (3 épület), Veronche (Vörös) Janos (4 épület), Dobo Pista (4 épület), Szabo Antal (3 épület), Baborci (Babarczi: 4 épület), Tsomango (Csamangó: 2 épület), Dagonits (Dugonics: 3 épület), Feirgabor (Fehér Gábor: 2 épület); a felsővárosi részen: Palatunus (Palatinusz) Mátyás, Harangazo (Harangozó).

A katonai térképfelvétel föltünteti még az utakat is és a gémeskutakat, akárcsak Balla térképe. Szembetűnő, hogy míg Vásárhely határában a térkép csaknem minden szálláson ábrázol kutat, addig a szegedi szállásépületek mellett ritka a kútjelölés.[93]

Új adatokkal bővíti ismereteinket a szegedi szállásokról Vedres István és munkatársai kéziratos térképe az 1800-as évek elejéről. A térképet korábbi tanulmányomban ismertettem, részletet is közöltem belőle,[94] ezért csak fontosabb településtörténeti tanulságait foglalom össze. Föltünteti a telektulajdonosok nevét, a telek területét és minden egyes telekről azt is, mennyi területéből a homok, a vízállás, a semlyék, a szék, az út és a kaszáló. Ismeretes, hogy a szegedi határ felszíne régebben, a futóhomok megkötése és belvíz levezetése előtt a mainál is változatosabb volt. Kis távolságon belül homokdomb, füves semlyék és szikes vízállás váltogatta egymást. Ezért nem volt szükség annyi kutat ásni, mint Hódmezővásárhely határában. Ásotthalomtól délre, a Nesztor erdő környékén pl. Mojzer Mihály 640 933 négyszögöl szállásföldjén a földmérők 392 517 négyszögöl kaszálót mutattak ki.[95] Kolb Ferenc 625 holdas felsővárosi szállásföldjén pedig csak 194 hold számított kaszálónak, a többi homokbucka és vízállásos rét volt.[96]

Legnagyobb „szállásföldje" magának a Városnak volt: Csorván 1436 hold,

[91] TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ 1961. 212.

[92] MÁRKUS ISTVÁN 1943. 63.

[93] Ez föltehetően azzal a kútjogi szabályozással függ össze, amit TÁRKÁNY SZŰCS ismertetett (1961. 205): eszerint a kút tulajdonjoga meghatározta a körülötte levő föld használati jogát.

[94] JUHÁSZ ANTAL 1975. 288—291. Vedres István 1786—1820 között Szeged városának földmérő mérnöke volt és 1800-ban kapott megbízást új földmérésekre. A térkép elemzése önálló feldolgozást érdemel.

[95] CsML, T. 57/1.

[96] CsML, T. 57/24.

8. kép. A szeged-alsóvárosi szállásövezet egy része — Madarásztó, Mórahalom környéke — és az alsóvárosi puszta a homoksíványokkal az I. katonai térképfelvételen (1783).

amiből 1130 holdat kaszálhattak. Az alsóvárosi részen a Runits-örökösök 717 holdas, Kraller János 600 holdas, Volford György 358-holdas, Kátser (Gácsér?) András 334 holdas, N. Dosity György 324 holdas, a Rúzsák, Szűcsök, Papok 100—200 holdas szállásföldeket bírtak. A felsővárosi részen Kolb Ferenc mellett Müller Rókus, Wagner Leopold, Vékes János voltak több száz holdas kaszálóbirtokosok.[97] Szállásföldjeiken az 1800-as években 2-3 épület állott: a 19. század végéről, századunk elejéről ismert cselédtartó nagygazda tanyák, majorok előzményei.

Ősze Széke és *Sós Pál Halma* környékén a térkép 66 szállásföld közül 11-en jelöl épületeket, egy másik felsővárosi határrészen 118 szállásföld közül 18 volt épületekkel megülve.[98] Szállási épületek általában 50—100 holdas és nagyobb földeken találhatók, de akadtak 8—10—12 holdon is. Ez azt jelzi, hogy a telekosztódás — amit a térképszelvények névanyaga is tükröz — kedvezően hatott a tanyaépítésre. A testvér, akinek az örökrészén nem volt épület, előbb-utóbb födelet húzott kinn tartott jószágai és az ott élő családtagok feje fölé. Így a 19. század elején egyre kisebb földekre épültek a tanyák.

1828-ban Szegeden 1411 családfőnek volt szállásföldje, az alábbi birtokkategóriák szerint:[99]

birtokkategóriák	a birtokosok száma
1—25 hold	647
26—50 hold	347
51—75 hold	184
76—100 hold	97
101—200 hold	89
201— hold	47
	1411

A birtokosok 44,5%-ának volt 26—100 hold közötti szállásföldje, de valamivel többen (45,9%) csak 1—25 hold szállásföldet birtokoltak, tehát előrehaladt a pár nemzedékkel korábban birtokba vett telkek aprózódása. 100 holdon felüli szállásföldje 136 birtokosnak volt (9,6%).

Módos polgárok két-három helyen is bírtak szállásföldet. Makra János polgárnak a 18. század közepén három határrészen volt *kaszálóteleke* (Végr. 1. d. 178/1754). Gyakorta nevezik a városhoz közelebbit *belső,* a távolabbit *külső szállás*nak vagy kaszálónak. Az 1784-ben elhunyt Vér Józsefnek pl. 37 holdas belső szállása és 190 holdas csorvai szállása, Dugonics Ádám szenátornak 1813-ban a Maty mellékén 79 holdas belső szállása és 288 holdas madarásztói *kilső szállása* volt.[100] Általában a belső szállás volt a kisebb, a külső a nagyobb kiterjedésű. Két szállásföld birtoklását a szállásövezet földjeinek különböző minősége tette célszerűvé. Dugonics Ádám mindkét szállásán volt ház, istálló, szénásakol, melyeket juhállományával együtt árendás juhászoknak adott bérbe.

Szállási épület berendezéséről és fölszereltségéről 1788-ból van a legkorábbi

[97] Uo. Az adatokat a következő térképszelvényekről vettük: T 57/2, 57/6, 57/24 57/26

[98] Uo. T. 57/26 és 57/20.

[99] CsML, Az 1828. évi összeírás. A kimutatást Rákos István készítette.

[100] CsML, Szeged IV. A. 1003. d. 6. d. 377/1784., Uo. 189. d. A 4445/1828. A példák számát még szaporíthatnám. Imre András özvegyének két kaszálóját testamentumában „belső kis telek"-nek említik: CsML, Szeged, IV. A. 1018. c. 1781. l.

9. kép. Szeged felsővárosi szállásövezete és Kistelek község az I. katonai térképfelvételen (1784). A világosabb foltok a szántóföldeket, a szürkés foltok a kaszálókat jelölik.

adatunk. Kolb Ferenc cívis felsővárosi szállásán két szobára és konyhára tagolódó ház feküdt, melyet 150 Ft-ra értékeltek a vagyonleltár készítői. Az egyik szobában rossz nyoszolyát, szalmanyoszolyát, ágyneműt, fenyőasztalt, 2 padot, fogast, 5 képet, tányértartó fogast, cserép- és fatányérokat találtak. A lakóházon kívül *„marha akol"*, *„sörtés ól"*, juh *„isztronga"* és szénáskert volt a szálláson. A juhtej feldolgozásához 33 *„tejhez való tekenyő"*, 2 köpülő, *„Tejfelhez való Hordotska"* és sajtszék állott rendelkezésre. Mezei munkára az alábbi eszközök szolgáltak: 1 eketaliga, 1 eke „felkészítve", 1 szántóvas, 1 *„ösztöke"*, 1 *„pating"*, 1 tüsökborona, 1 *„avilt kasza nyelestül"*, 1 kaszaüllő kalapáccsal, 10 favilla, 2 fagereblye, 4 rudasfa, 4 kapa, 3 ásó.[101]

A 19. század első évtizedeiből több inventárium került elő több száz holdas szállási gazdaságokról. Ruszanszky János 390 holdas fölsővárosi kaszálóján szoba-konyha-kamra-szín – marhaistálló – lóistálló beosztású hosszú épület, azzal átellenben egy szoba — konyha — cselédszoba — kamra — kamra tagolású ház, egy szárazmalom és egy juhistálló volt. Az előbbi épület szobájában 1 fenyőfa „nyoszolá"-t, 1 fenyő asztalt, 6 karszéket, 5 üvegképet, 1 kis tükröt vettek leltárba. Az állattartás és a teherhordás eszközein kívül itt is volt 1 eke szántóvassal, 1 csoroszlya, 2 borona, 3 nyeles és 3 nyeletlen kasza, 10 favilla, 3 kapa, 2 ásó. A kaszáló területén 14 köböl rozsvetést, másfél köböl tisztabúzavetést és 100 út szőlőt is számba vettek.[102]

Dosity György szenátor 324 holdas ásotthalmi kaszálóján 1817-ben egy szoba — konyha — cselédszoba — 2 kamra beosztású „szállási ház", nagy ököristálló, lóistálló és szín volt. Számba vettek 53 méneses lovat, 35 szarvasmarhát (köztük 18 jármos ökröt), 6 hízott disznót, 7 malacot, 370 juhot és 159 bárányt. A szálláson fölhalmozott szalma — 160 kereszt „búzabul való szalma", 18 vontató árpaszalma, 24 vontató zabszalma — mennyisége arra vall, hogy a szállásföldön elég számottevő gabonatermelés is folyt. A szállási ház szobájában festett puhafa bútorok mellett zöld posztós kanapé, 15 kisebb-nagyobb kép, rézedények, cin tányérok, üvegpoharak voltak és 1 „rácz imádságos könyv" — ami arról tanúskodik, hogy időnként a birtokos és családja is huzamosan ott tartózkodott.[103] (A szállás inventáriumát l. az Adattárban.) A gazdaság üzemeltetése természetesen szükségessé tette több cseléd állandó ottlétét.

Csávojszky János tanácsbéli és felesége, nemes Liszka Erzsébet Zákányban 823 hold, Ásotthalmán 440 hold, Jámborkán 5 hold, összesen 1268 hold szállásföldet birtokolt. A hatalmas cívisbirtok az özvegy halála után, 1819-ben a két, szintén elhalt fiúörökös utódaira szállt. Zákányban volt a szoba — konyha — kamra, pince tagolású „szállási residentionális ház", melyet 400 Ft-ra értékeltek. Ugyanott a 3 osztatú béresházat 300 Ft-ra, a kisebb béresházat 60 Ft-ra, az ököristállót 140 Ft-ra becsülték. Az épületekből jelentős major körvonalai rajzolódnak ki. A juhászházban — amely valószínűleg az ásotthalmi kaszálón feküdt — 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra és 1 istálló volt, mellette pedig pincét, sajtfüstölő kéményt, juhakolt, juhszárnyékot, isztrongát és rovásos kutat vettek jegyzékbe.[104] A szállási ház berendezésének jellege — 2 bőrszék, 2 faszék, 2 zöld posztószék, 1 üveges almáriom, 1 kis tükör, s 1 szúnyogháló stb. — azt tanúsítja, hogy az úri birtokos vagy megbízottja, a gazdasági munkát ellenőrizni, időszakosan kinn tartózkodott.

A kisparaszt szintű egykorú szállási gazdaság tárgyi ellátottságáról Berta Simon 1811. évi vagyonleltára tájékoztat.[105] Nevezettnek Alsóváros on volt szoba—

[101] CsML, Szeged, számozott ir. 19. d. 21/1788.
[102] Uo. 112. d. 1668/1811. 1 köböl vagy köblös föld=1 hold
[103] Uo. 143. d. 9/1818.
[104] Uo. 153. d. 1450/1820.
[105] Uo. 891/1811.

konyha—kamrát és istállót magába foglaló háza, melyben a kiküldött mindössze 2 karospadot és 2 fogast talált. A szoba — konyha — kamra, szín beosztású szállási házban viszont számos bútor, konyhaeszköz, berendezési tárgy került jegyzékbe, amelyek bizonyossá teszik, hogy Berta Simon feleségével ott lakott. (Az inventáriumot l. az Adattárban.) Föltűnő, hogy a szállási ház mellett volt még egy „másik különös ház, melyben semmi egyébb nintsen egy fenyő asztalnál és egy konyha." (?) A tulajdonosnak 30 ellős juha és 18 „tokjuha" (toklyó) volt, ami más forrásokkal egybehangzón aláhúzza az egykorú szállási juhtenyésztés jelentőségét.

Bár eddig kevés szállásleltár áll rendelkezésünkre, megállapítható, hogy a jegyzékbe vett munkaeszközök és a tárolás eszközei a szállásföldek bizonyos darabjainak míveléséről tanúskodnak. A szállási jószágtartás súlya és szerepe azonban tárgyalt korunkban — kivált a nagy gazdaságokban — jóval nagyobb.

A 18. század végén és 19. század elején a szállási épületeket a hozzájuk hasonló városi épületeknél lényegesen alacsonyabbra értékelték. 1799-ben a Város belsőkereseti majorjában épült, szoba — konyha — szoba — kamra — istálló kiosztású, vályog és vertfalú, gyékénytetős házat 100 Ft-ra, egy négy osztatú felsővárosi parasztházat viszont 1795-ben 300 Ft-ra becsültek.[106] Csávojszky János említett zákányi majorját 1819-ben mindösszesen 955 Ft-ra taksálták, ugyanakkor egy jó állagú, 4—5 osztatú városi ház 2—3000 Ft-ot ért. Hasonló értékkülönbözetet tapasztalt a kutatás Gyomán, Szentesen és Debrecenben is.[107]

Terminológiai kérdések és településnéprajzi összefüggéseik

A szegedi tanyakialakulás elemzése során elértünk arra a pontra, amikor vizsgálataink áttekintése és a továbbhaladás érdekében szükségessé válik a terminológia tisztázása. Arra figyelünk, hogyan nevezik forrásaink azokat a határbeli földeket, amelyeken a 18. században tartozék telephelyek keletkeztek, és e telephelyeken milyen épületeket készítettek. Gondot okoz, hogy egykorú forrásaink szóhasználata nem egységes, nem következetes. Ugyanarra a földterületre több kifejezést használtak, olykor még egyetlen följegyzésben is. A megnevezés pedig nem pusztán termimológiai kérdés, hiszen kézenfekvő, hogy ha például földterületre utal, akkor a föld használatára, művelési ágára következtethetünk belőle. Ez teszi fontossá az egykorú terminológia vizsgálatát — nem utolsósorban a mai szakkifejezésekkel és köznyelvi szóhasználattal való összevetését.

A 18. század első feléből való tanácsi jegyzőkönyvekben és a század közepétől fennmaradt testamentumokban gyakoribb az egyéni birtoklású kaszáló *telek* megnevezése.[108]

1725: „certi Prati, vulgo *Bodó Teleke* dicti." (Inczefi G. 1960. 16.)

1729: „...quod certam Terram, *seu Foenile vulgo Telek* nominatum..." (= „minthogy bizonyos földet, általában teleknek nevezett kaszálót..." CsML Szeged, Prot. pol. 1724—1730. 530.)

1733: „*Kara Telekje* névű kaszálló földet..." (Inczefi G. 1960. 43.)

1747: „Vagyon két *Telek Földem,* edgyik Morában, az mások pediglen Dékány fájában..." (Farkas János végrendelete, CsML, Szeged, Végrend. 1. d.)

[106] A Város majorjának becsűje: Uo. 152. d. 89/1820., Gavallér Volfgang felsővárosi paraszt hagyatéki leltára: Uo. 55. d. 710/1795.

[107] Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom és műveltség. In.: Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977. 596—598., Rácz István 1980. 131—132., Uő.: 1982. 23—24.

[108] Vö. Rákos István 1983. 110—111.

1763: „Vagyon Makra Joseph és Enghy Ferencz Uraim *Telekje szomszédságában egy darab Kaszálóm,* mellyet is magam 28 forintokon vettem..." (Böröcz István végrendelete. Uo. 1. d. 20/1763)

1769: „*Az Csorda Járás Szélbe vagyon egy Telekem,* és vannak Szántó Földgyeim is, mellyeket az fiaim arendába tőlem bírnak..." (Szűcs János cívis végrendelete. Uo. 1. d. 279/1769)

1771: „Kiss Széksóss mellett az Kószók szomszédságában, nem különben Bojár halmánál ugyan azon szomszédságban lévő *Telekjeimet* hagyom Kószó Mihály és Jacab fiaimnak..." (Kószó Gáspár végrendelete. Uo. 1. d. 143/1771)

1774: „Ezen Nemes Városnak határjában helyheztetett, Pálfy János és Farkas Ádám Szomszédságokban lévő, s osztályképpen nékem esett ötödrész *Telekemet* hagyom Péter, Imre, Istvány és Apolló gyermekeimnek, hogy azzal közönségessen egyaránt osztozzanak." (Bakó Ágnes, néhai Farkas Gergely özvegyének végrendelete. Uo. 1. d. 23)

1781: Szűcs Katalin, Imre András özvegye három fia és egy lánya számára végrendelkezett. Férjezett lányára 50 út szőlőt, három zsákos szántóföldet testált, és egy borjút már megkapott. A három fiú jussa így oszlott meg:

„Legöregebbik fiú, Imre Mátyás jussa

1. A Franciahegyen lévő szöllőbül	430	négyszögöl
2. Az Nagy Telekbül	19 $^{7}/_{12}$	jugerum
3. Az belső Kiss Telekbül	4 $^{8}/_{12}$	jugerum
4. az hatt darabban lévő szántóföldekbül, mely in concreto 29 $^{5}/_{8}$ jugerumot tészen	9 $^{7}/_{8}$	jugerum

Gergelynek és Gáspárnak

1. A Franciahegyen lévő szöllőbül	860	négyszögöl
2. Az Nagy Telekbül	39 $^{7}/_{12}$	jugerum
3. Az belső kiss Telekbül	9 $^{4}/_{12}$	jugerum
4. A hatt darabban lévő szántóföldekbül	19 $^{6}/_{8}$	jugerum

CsML, Szeged v. Törvényszékének ir. 1775—1784. 1781. 1.)

Figyelmet érdemel, hogy az Imre családnak két teleke volt: egy kisebb, 14 holdas a város közelében, (ez a „belső telek") és egy 59 holdas „nagy telek". Két határbeli telekkel több módos gazda rendelkezett, így Farkas János (1747), Makra János (1754), Ladányi István (1766), Vér József (1784).

1825: Barna Mihály végrendeletében az ingatlanok között szerepel „24 zsákos ősi Telekföld" és 4 zsákos szerzeményi „Telekföld". (Uo. Végrendeletek 3. d. 1447/1825)

A telek a szegedi nép nyelvében az a hely, amit a jószág „mögteleköl", vagyis megtrágyáz — tehát a jószág állása. *Telek* vagy *telekrakás* trágya, trágyadomb értelemben ma is használatos. A szónak ilyen jelentését szakirodalmunk az Alföld több településén leltározta.[109] Megjegyezzük, hogy Szegeden a belső teleknek régebben *fundus,* utóbb *porta* a megnevezése.

A kaszáló gyakorta a telek főnév jelzőjeként szerepel a végrendeletekben:

1770: „Vagyon egy *Kaszálló féll Telekem* mindgyárt Ásotthalomnál Rosák szomszédságában..." (Ördögh Mihály cívis végrendelete. Uo. 1. d. 197/1770)

[109] TÁLASI ISTVÁN 1936. — A telek szó jelentéstörténetét FÖLDES LÁSZLÓ dolgozta fel: A telek „földterület" jelentéstörténete. Magyar Nyelv, 1971. 418—431.

1773: „Másodszor maradott Néhaj Lázár Mihály uram halála után Farkas Istvány, Muskó János és Császár Albert Szomszédságokban egy *Kaszáló Telek,* és az Matty elein egy három zsákos Szántó föld..." (Balogh Katalin végr. Uo. 1. d. 28/1773)

1774: „Vagyon... egy *Kaszáló Telekem,* aki is ős Joszágh..." (Rózsa Ferenc végr. Uo. 1. d. 235)

1802: „Vagyon egy Residentionális Házom, Egy *Kaszáló Telekem,* Ködmen Joseff és Sziráki Mátyás szomszédságában 150 Út Szöllőm az Ördögék Hegyükben, ismét 106 ut Szöllőm a Szent Mihály Telekin, melyek Isten segítsége által mind saját keresményim." (Barna András végr. Uo. 2. d. 200/1802)

1805: „Vagyon *Kétt Ősi Kaszállo Telekjeim,* Fölső Városi részen egyik Tóth György, a másik pedigh Gombos Gergely Telekjeinek szomszédságában, (...) az egyiket édes atyámtul, az 2-sodikát pediglen Feleségemrül Csuri Veronika Szüleimtül kapta..." (Tóth András végr. Uo. 2. d. 299/1805)

1823: Hegedüs István több ingatlan mellett „77 holdnyi kaszáló Telek"-ről végrendelkezett. (Uo. 2. d. 3774/1823)

Még több példát idézhetnék, de ennyi is megfelelően dokumentálja, hogy a szegedi szállásföldeknek kb. egy évszázadon át leggyakoribb megnevezése a *telek,* illetve a *kaszáló telek.*

A telekkel azonos jelentésben a 18. század első évtizedeiben fölbukkan *szállás* szavunk is: „A minémű ez elmúlt napokban villongás eset vala (...) bizonyos *Telek,* avagy *Szállás* eránt melly ugyan Morán belől Nemes Városunk határába esik, és Süveg Réttyének neveztetik..." (Kiemelés J. A. CsML, Szeged, v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 59. = 1724). Itt a telek, illetve a szállás szó egyértelműen földterületre vonatkozik, miként az alábbi, már idézett esetben is: „...Losonczi Ferencz, aliter Molnár Biró Ferenc (...) a minémű *Teleket,* avagy *Szállást* es *Major hellyt* Zákán névü Pusztában Attyak után össi jószágul birt volna..." (Uo. 1724—1730. 56.)

A hódoltság kori oklevelek szállás-adatainak ismeretében ez a szóhasználat logikus és a korábbi megnevezés folytonosságát mutatja, legföljebb az a meglepő, hogy a korai, 18. század eleji jegyzőkönyvekben alig akadtunk olyan följegyzésre, amelyben a szállás szó épületet vagy valamilyen építményeket jelöl. A szó ilyen értelmű első előfordulása 1729-ből: „A Mórahalmának nevezett halmocskán belül a bölcs és körültekintő Bite János és Börcsök István polgároknak juttatott Föld vagy Kaszáló, általában Szállásnak nevezett házak (gazula) elfoglaltassanak (birtokba vehetők)".[110]

Más forrásainkban a szállás kifejezés mindegyre kaszáló föld jelentésű. Például: „Pap Istvány, Puskás Andrásnak árút 20 szekér szénájátt és nádfalátt és Puskás Balásnak 10 szekér szénájátt gondviseletlensége miatt az szálláson megh égette...", emiatt 100 forint kártérítésre kötelezik. (CsML. Szeged v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 488.)

1726: „Eördög Pálnak egy Tehenét Szabó Ferenc szolgája, Szabó Máttyás fejszével meg vágván a szálláson a széna mellett..." (Uo. Prot. pol. 1724—1730. 348.) E két adat szerint a szálláson szénát tartottak, szarvasmarhát tenyésztettek, s a jószágoknak szélvihar esetén védelmet nyújtó „nádfalat" — valószínűleg szárnyékot — építettek.

Pálfy Pál csizmadiamesternek 1812-ben készült hagyatéki leltára szerint két

[110] Eredeti szövege: „Infra colliculum Mora halma nominatum, Prudentibus et Circumspectis Joanni Bite et Stephano Börcsök Civitus ... est Terram, seu Foenile occupare gazulasque vulgo Szállás erigere." (CsML, Szeged, T. jkv. 1724—1730. 539). Hivatkozik rá Reizner János 1899—1900. III. 427.

szállása volt — külső és belső —, s Pálfy János „két esztendőre az ki árendáltt belső szálásnak Fű árában 20 forintokkal" tartozott neki, tehát a szállást a bérlő kaszálónak használta. (CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 1169/1812.)

Nemes Pálfy József 1765. évi végrendeletéből idézzük: „Móra halma mellett *Szállásomon lévő Szőllőm* (mely immár termő) ugy a' Szent Mihály Teleki Szöllőm is négy részre osztassanak..." (Uo. végrendeletek 1. d. 206/1765.) Ez a szállásokon kibontakozó homoki szőlőtelepítés első említései közé tartozik.

Az 1800-as években készült Vedres-féle térképen a birtokok területét az „egész szállás" rovatban jelölik, a szelvényeken pedig az olvasható: „Volfort György Ur szállása", „Miller Rókus Ur szállása" stb. Mindegyik esetben magát a telket, a birtokolt földet jelentette a szállás.

A szállásföld megnevezés az 1820-as években bukkan föl forrásainkban.

1826: „Szatymaz körül vagyon egy *Kaszáló Földem* tulajdon keresményem, mely a Portzio Levél szerint tészen mintegy 220 zsákos földeket, ezen *Szállás földet,* mivel leg inkább férfiú gyermekeimnek segittségével szerzegettem, azért is azt rendelem, hogy halomásom után egyedül ött fiaimé légyen, s az egész Föld újra fel méretettvén ött egyenlő részekre osztasson el." (Tandari Ferenc cívis végr. Uo. 3. d. 3771/1826)

1830: „Vagyon Gajgonán 200 hold *szállás földem,* ezekbül kévánom nyoltz gyermekeimet egyformán részesittetni..." Majd alább: „Az *Szállás földemen lévő* már készen 600 utbul álló termő *szöllőmet* is nyoltz egyforma részekre fel osztattatni akarom." (Nemes Zombory Márton cívis végr. Uo. 3. d. 1727/1830)

1835: Volford György „mezei gazda" két idősebb fiának, amikor külön kenyérre mentek, szállásföldjéből 37-37 holdat adott, majd úgy rendelkezett: „...a *még birtokomban levő 192 zsákos tanya földembül* (...) a vélem egy kenyéren lévő Josef és Istvány fiaim is szinte fejenként *37 hold kaszálló földet kapjanak,* és pedig oly formán, hogy a Tanyán lévő Épületek és szöllő föld ezen Josef és Istvány részeikbe jusson egyenlő felosztással..." A többi „kaszálóföldet" négy fia és két férjezett lánya között hat egyenlő részre osztotta. (Uo. Felbontatlan végr. 1825—1837. 3. d. 1200/1835. kiemelés J. A.)

Látható, a szállásföld a kaszáló, kaszálóföld szinonimája, s mint egyéb források is tanúsítják, nem ritka szállásföldön a szőlőtelepítés. Volford György módos gazda testamentumában a szállásfölddel azonos jelentésben szerepel a tanyaföld kifejezés.

A kaszálótelkeket a szállásföld terminus gyakori használata és a tanyaföld kifejezés fölbukkanása után is említik egyszerűen kaszálónak — épp úgy, mint a 18. században.

1819: „A Zákányi mintegy 15 Hold Kaszálom, mivel még 1746-ik esztendőben 17-ik Januáriusban költ Agnifitionális levél szerint Leány ágra nem haromolhatik; mindezen tekintetből, mint pedig bővebb jutalmazásul ezen Zakanyi egész Kaszalom, egyedül Pál egyetlen egy férfi fiamnak jusson..." (Ábrahám György végrend. Uo. 2. d. 769/1819)

1821: „mostanság birok Balástyába egy kis kaszálóval..." (Takáts György végrend. Uo. 2. d. 4050/1821)

1826: „Az Bojár halmánál hellyheztetett kaszálóm, melly 33 jugerumot tészen ősi: ugyanott Fodor Józseftől szerzett s 26 jugerumból álló saját szerzeményem." (Makra Imre cívis végrend. Uo. 3. d. szám nélkül/1826)

1832: „17 holdnyi kaszáló" (Császár Ágnis végrend. Uo. 3. d. 453/1832)

1835: „Az Ösze Székinél lévő 30 zsákos ősi, és 30 zsákos szerzeménybeli Kaszállóim..." (Dékány József polgár és mezei gazda végrend. Uo. 3. d. 381/1835)

Az a föltűnő, hogy akkor is használják a kaszáló megnevezést, amikor ezeknek

a földeknek számottevő részét már szántóként művelik és ott tanyát is építettek. Erre egy példa: „...az egész kaszáló, a rajta levő csekély tanya épülettel együtt András édes fiamnak által adattasson." (Öreg Bitzok András végrend. Uo. 3. d. 284/1831) Úgy véljük, ennek egyik oka a határrészek megszokott elnevezéséhez való ragaszkodás, a másik pedig az, hogy a városi hatóságok — és a hatóságok kiküldöttei — a határ övezeteit: a szántóföldeket, a kaszálókat és a pusztát a 19. század közepéig a 18. század elején meggyökeresedett néven illették. Figyelmen kívül hagyva az épp megnevezett földdarab tényleges használatát. Erre jó példa Volford György „helybéli mezei gazda" már idézett, 1835. évi testamentumának egy részlete: „A kaszálló földem épületeibe találtató (...) gazdaságbéli eszközöket és holmikat, úgy szinte a négy darab kotsis lovaimat Josef és Istvány fiaimnak egyenlő két részre felosztva által adattatni kívánom." (Uo. 3. d. 1200/1835)

Mielőtt a tanyaföld, tanya terminus előfordulásait szemlézzük, vegyük sorra a határbeli épületek 18. századi megnevezését.

1725-ben fölbukkan a latin tugurium szó szállás értelemben: *„Tuguriorum, vulgo Szállás."* (CsML, Szeged v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 90.) 1742-ben a város tanácsa elrendelte a lakosok által *„in domibus aut tuguriis vulgo szállás"* (= házakban vagy tuguriumokban, közönségesen szálláson) bújtatott hajdúk előállítását.[111] Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi szegedi térképe a beazonosíthatóan túlnyomórészt kaszálókra eső határbeli épületeket a jelmagyarázatban tuguriumnak jelöli (4. kép). Pápai-Páriz Ferenc adatainkkal csaknem egykorú szótára szerint a tugurium magyar megfelelője kalyiba, kunyhó, mely részben állatok, részben emberek számára készült.[112] Megkíséreljük a szegedi tuguriumok értelmezését, bár részben későbbi adatokból kell visszakövetkeztetnünk. Támpontjaink a következők:

1. Az 1747. évi térkép 137 tuguriumot tüntet föl, három évtized múlva pedig a szállásföldeken levő telephelyek száma 280.

2. Tudjuk, hogy előbb és tömegesen a nagy szállásföldeket birtokló gazdag polgárok építkeztek. Közülük ismert az 1788-ban elhunyt Kolb Ferenc cívis szállási üzeme, ahol két szoba-konyhás lakóház, „marhaakol", „sörtésól", juh isztronga" állott. Több egykorú inventárium és a Balla-térkép alapján tudjuk, hogy az 1778-ban 280-ra tehető szállási üzemhely között volt 30—40 olyan kiépült telep, azaz major, mint Kolb Ferencé. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy a módos szállásbirtokosok telephelyeinek több épülete évtizedekkel korábban, az 1747-es határfelmérés idején is állott.

3. Szenti Tibor a szomszédos nagymezőváros, Hódmezővásárhely 151 szállási becsüjét tárta föl és elemzi, az 1744—1799 közötti évekből.[113] A becsükben 125 házat, 153 istállót és mindössze 25 *gunyhót* mutat ki. Magában álló gunyhót csak 11 szállásföldön becsültek. Már most az I. katonai adatfelvétel (1783—84) — a valamelyest eltérő határövezetek és a különböző közjogi állapot mellett (hiszen Hódmezővásárhely földesúri mezőváros) — a két település szállásrendszerét hasonlónak mutatja, ami alapot ad arra, hogy valószínűsítsük a szállásföldi építkezés hasonlóságát.

Mindezt figyelembe véve azt tartjuk, hogy az 1740-es években a szegedi tuguriumok jelentékeny része nem kunyhó vagy félig földbevájt építmény lehetett, hanem épp ellenkezőleg: jelentős számú szarvasmarhát, lovat és juhot befogadó istálló, és az állatokra ügyelő béresek, juhászok számára meg a kisebb gazdáknak épült

[111] CsML, Szeged, T. jkv. 1742. 44. Felhasználta Szabó István 1960. és az ő nyomán idézte Bálint Sándor 1976. 116.

[112] Páriz-Pápai Ferenc: Dictionárium...

[113] Szenti Tibor 1979/a 69—99.

lakóház. Legalábbis a tuguriumok nagyobbik fele 2-3 osztatú lakóház és 10-20 nagyjószág tartására alkalmas istálló lehetett.

Az 1729. évi tanácsi jegyzőkönyvben szerepel a *gazula* kifejezés. Pontos jelentését szótáraink nem ismerik. Egy 1728. évi összeírás Heves vármegyében, a Tiszamelléken jegyzékbe vett lakások között a *gazát, gazulát* is felsorolja. Bakó Ferenc megállapította, hogy a föld felszínére épített ház, a *domus erecta* és a földház, a *fovea subterranea* közé helyezhető építmény volt, valószínűleg födém nélkül és részben a földbe mélyítve.[114] Föltételezése szerint a szó az újkori latin casa, casula elferdített formája lehet, kunyhó jelentésben.

A hagyatéki leltárakban az 1800-as évektől többször előfordul a „szállási ház" megnevezés, pl. a módos Dosity György kereskedő inventáriumában (1818), Csávojszky Jánosében „szállási residentionális ház" szerepel, és az ingóságokat „a szálláson találtatott Javak" cím alatt sorolták fel. (1819) Forrásainkban a szállási épületek jelölésére az 1810-es években bukkan föl tanya szavunk.

A 18. századi helyi iratokban ritkán szerepel a tanya szó, első előfordulását 1723-ból, a gulyások esküjéből ismerjük: „...Tanyámon senkit Gazdáimon kívül vagy kiknek Marhái előttem járni fognak, azokon kívül megh nem szenvedek, oda mást bujtárjaimon kívül nem is eresztek..." (CsML, Szeged, Prot. pol. 1717—1723. 177.). Ugyanott kötelességeiknek egyik pontja: „Tolvajokat és Rosztévőket nem társalkodni, sőtt azokat föl adni, és ha lehet megh fogni, avagy megfogattatni ollyas bitangokat a Tanyájárul eltiltani." (Uo. 178.) A kifejezés itt pásztortanya értelmű.

Balogh István szerint ebben a jelentésben ismerték a szót a Hortobágy környéki, 18. századi tanúvallatások is, amelyek a tanyát pusztai pásztorok tartózkodási helyéül jelölik.[115] Szabó Kálmán kecskeméti, Szenti Tibor hódmezővásárhelyi példákat említ a szó elsődleges, pásztortanya jelentésére.[116] Szabó István tanulmányai óta azonban elfogadott, hogy a pásztorok pusztai hajlékai és a magántulajdonú szállásföldek állattartó és egyéb építményei között semmiféle genetikus kapcsolat nincs.

1814-ben „szálláson levő tanyákról" írnak, s a tanács úgy határoz, hogy ott szőlőt mindenki telepíthet, de disznót csak ólban lehet tartani és tyúkot is úgy, hogy a szomszédban kárt ne tegyen.[117] Ebben az időben a tanya szót szegedi forrásaink már nem pásztorok pusztai szálláshelye jelentésben említik.

1817-ben Csanádi Márton hagyatéki leltárában szerepel egy „térségesebb kaszáló" és azon „egy tanyai épület, mely egy szobából, 1 konyhából, egy ló istállóból, és egy kútból áll..."[118] 1824-ben Szüts Ferenc palánki gazda hagyatékában 60 hold kaszáló volt, „Tanyai ótska épülettel."[119] Néhány további említés:

1826: „ősi Kaszáló földemen lévő Tanyai épületeim." (CsML, Szeged, Végrendeletek, 3. d. 657/1826).

1831: „...Három darabban álló Kaszálló földeimet az azon álló Tanya épületeimmel együtt, ... Mihály, Pál és János három fiaimnak egy forma osztályukra hagyom és rendelem." (Uo. 3. d. 274/1831).

1832: „Kraller Miklós Tanátsbéli Ur s több tanya Szomszédjai könyörögnek rideg Marháiknak a Juhjárásra lehető kimenéseknek, ugy azok számára ott szükséges aklok készithetésének megengedéséért." (Uo. T. jkv. 1142/1832).

[114] Bakó Ferenc 1972. 253—254.
[115] Balogh István 1976. 11—12.
[116] Szabó Kálmán 1936. 19—20., Szenti Tibor 1979/a. 97.
[117] CsML, Szeged, számozott ir. 125. d. 1359/1814.
[118] Uo. 3234/1817.
[119] Uo. 189. d. 4006/1828.

A szállás (szállási ház) és a tanya kifejezés egy ideig egymás mellett él, s előfordul, hogy ugyanabban az iratban egyszer egyik, másszor a másik szerepel (l. az alkapitány részére készített hivatali utasításokat, 1832-ből). Az 1830-as években a szállásföldeken és a szőlőhegyekben készült épületek megnevezésére a tanya szóhasználat válik általánossá.

Szüts Mihály a szállás és a tanya terminust a 20. század elején így különböztette meg: „A régi szegedi ember a külsőségen bírt birtokát szállásnak nevezte, a tanya a szálláson emelt épületek összege volt."[120] Valószínű, hogy a szeged-felsővárosi születésű szerző (1846—1923) megállapítását a múlt század második felében élt idős emberek emlékeiből szűrte le. A visszaemlékezések alapján ez lehetett a leggyakoribb szóhasználat, de — mint ismertettük — a határbeli magánbirtokot említették tanyaföldnek, az ott készült lakóépületet szállási háznak is, tehát a megnevezés gyakorlata összetettebb volt, mint azt Szüts Mihály érzékelteti.

Az újabb szakirodalomban fölbukkan az a megkülönböztetés, hogy a szállást állattartó szerepű határbeli építménynek, a tanyát földművelők hajlékának kell tekintenünk. Rácz István összegező tanulmányában így fogalmaz: „A település belső udvaraiból, vagy ólas kertjeiből a gazdálkodás központját kihelyezték a határba... ezt a területet a rajta levő építményekkel együtt nevezték szállásnak, míg az állattenyésztés jellege dominált, majd a földművelés térhódításával tanyának.[121] A 18—19. századi szegedi gazdálkodási rendszer és az egykorú szóhasználat összevetése nem igazolja ezt az elhatárolást.

A 18. század közepe tájától nyomon kísérhetjük Szeged szállásföld-övezetében a szántás-vetés térhódításának jeleit, és a következőkben majd bemutatjuk, hogyan bontakozott ki ugyanott a homoki szőlőtelepítés. Sajnos, a szállásövezet fölszántott földjeiről nincs egykorú kimutatásunk, viszont a szőlők kiterjedését és szaporulatát 1785-től ismerjük. Azt is tudjuk, hogy az 1780-as években a nagyobb szállásföldeken épült gazdasági telepeken voltak kinn élő cselédek, más szállásföldeken hosszabb-rövidebb ideig maguk a birtokosok tartózkodtak. Utóbbira példa az 1811-ben elhunyt Berta Simon kisparaszt, de már Széll Ferenc 1784. évi végrendeletében azt olvashatjuk: „Egyik Telekemnek felit a mellyen lakunk (...) el attam..." (CsML, Szeged, v. tan. ir. Végrend. 1. d. 245/1784). Az említett szállásföldeken voltak szántóföldi műveléshez használt eszközök (eke, eketaliga, borona), melyek a hosszú kinntartózkodással egybehangzóan igazolják, hogy ott számottevő mezei gazdálkodás folyt. A szállásföldi telepek megnevezése a 18. század végén és a 19. század elején mégsem tanya, hanem „szállási ház". Némelykor az épület megnevezését elhagyták, csak tagolódása, vagy tárgyi felszereltsége szerepel az inventáriumban.

A fentiek mérlegeléséhez figyelembe kell vennünk, hogy Szeged övezetes határbeosztása — alapvető egyezések mellett — különbözött a legtöbb nagyhatárú alföldi mezővárostól. Itt volt külön szántóföldi övezet, méghozzá a városhoz közeli feketeföldeken, és ezeken tanyák nem keletkeztek.

Szegeden a 18. század első felében főleg állattartó szállási üzemekből szervesen fejlődtek tovább azok a 19. századi tanyai gazdaságok, ahol az állattenyésztés, a földművelés és a szőlőtermesztés komplex egységbe szerveződött. Ez az átalakulási folyamat egy-egy gazdaságban is több éves, az egész szállásföldi övezetben több évtizedes folyamat, amit mai ismereteink szerint nem tudunk a szállás — tanya terminusváltáshoz kötni. Az 1830-as években, amikor a szállásföldi telepek tanya megnevezése általánossá válik, a szállásövezet túlnyomóan nagyobbik hányadát még kaszálóul

[120] Szűts Mihály 1914. 63.
[121] Rácz István 1980. 115.

használták, s egy évtized múltán, 1849-ben jelentette a város főmérnöke: „Ezen kaszálók 1/5 része szántás alá használtatik, így a kaszálókoni vetés 15 037 hold."[122] Ami ugyan azt jelenti, hogy a szállásföldek (tanyaföldek) övezetében feltört földek területe meghaladta a feketeföldi szántókét (!), de jelzi azt is, hogy a szállásföldek fölszántása a lakosság szükségletei szerint az 1840-es évek végéig fokozatosan haladt és abban az időben a tanyákon még az állattenyésztés volt a meghatározó ágazat.

Úgy véljük, hogy az állattartó jellegű szállás és a földművelő tanya terminusának fent jelzett megkülönböztetése tiszántúli, főleg debreceni példákon nyugszik és az egész Alföldre nem általánosítható.

A tanyásodás kiterjedése az 1830—40-es években

Az 1780-as évektől 1840 tájáig eltelt fél évszázad alatt a szegedi szállásföldek övezetében jelentős települési és földhasználati, művelési változások zajlottak le. *A települési változás részben mennyiségi* vonatkozású: a kaszálótelkeken újabb és újabb tanyák épültek, — *részben minőségi,* ami azt jelentette, hogy módosult a külső telken tanyával bíró családok életmódja. A mennyiségi változás felmérésére Giba Antal mérnök 1836—1842 között készült kataszteri térképe adott módot, amelynek településnéprajzi tanulságait korábban nem aknázták ki.[123] A térképet Inczefi Géza a Szeged környéki földrajzi nevek helymeghatározására, Bálint Sándor a szőlőhegyek telepítésének kutatásakor használta.

Giba minden részletre kiterjedő felmérése a Város határában ugyanazokat az övezeteket rögzíti, amelyeket Balla 1778-ban. Az egyes művelési ágakat — a szántóföldet, szőlőt, kaszálót, legelőt — más-más színezéssel is jelöli, így egyértelműen megállapítható az övezetek határa. A két kaszálóövezet lényegében változatlan maradt, csak az alsóvárosi részen hasítottak ki a közlegelőből két területet. *Ásott Halomtól* nyugatra egy nagyobb földet a „város kaszálójá"-nak és a Szabadkával határos *„Szatyalagi homok"*-ot, más néven *Átokházát.* E két terület kb. 3000 holdra becsülhető, ami elenyésző az 1828-ban 72 ezer holdnyi kaszálóhoz és a 60 ezer holdon felüli pusztához képest.

A térkép jelöli minden egyes kaszálótelek határát, így a tanyák száma és kiépültsége pontosan megállapítható.

	A tanyatelken				a tanyák száma
	1 épület	2 épület	3 épület	4 v. több épület	
Felsővárosi kaszálók	389	131	29	14	563
Alsóvárosi kaszálók	549	273	63	17	902
Összesen:	938	404	92	31	1465

Öt évtized alatt a kaszálókon épült szállás-, illetve tanyaegyüttesek száma ötszörösére nőtt, nagyobb arányban az alsóvárosi részen: ott a gyarapodás az 1778. évi helyzetfelméréshez viszonyítva 6,5-szeres, míg a felsővárosin 4-szeres. Az alsó-

[122] CsML, Szeged. v. tan. ir. számozott ir. 252. d. 1845. 5110.

[123] Giba Antal határfelmérése 187 db, 80×64 cm-es szelvényt tartalmaz. A térképnek két, közel egyező kidolgozását ismerjük: egyiket a CsML, másikat a MFM őrzi. A részletes határfelmérésről készült egy áttekintő térkép is.

városi kaszálókon 4004, a felsővárosin 1696 telek volt, de mivel az örökösödéssel járó osztódás és az adás-vétel folytán egy-egy családnak több helyen is volt kaszálótelke, tanyát viszont nem mindegyikre épített, így fölösleges a telkek beépítettségének arányát kimutatnunk.

Az 1465 tanyán több mint 2150 épület volt. Ahol 2 vagy több épület állott, ott az egyik minden bizonnyal a lakóház lehetett, de voltak lakóépületek azokon a tanyatelkeken is, amelyeken a földmérők 1 épületet rögzítettek. Ezt valószínűsíti Berta Simon 1811. évi szállás-leltára és az a tapasztalat, hogy a régebbi szegedi tanyákon gyakori volt a házzal egy végben, egy födél alá épült istálló.

A kaszálótelki tanyákon kívül nagy számú épület volt 1840 táján a szőlőhegyekben és a szántóföldi kertészségekben is, ezeket azonban — eltérő kialakulásuk, jellegük miatt — külön tárgyaljuk.

Térképünk a felsővárosi kaszálókon 13, az alsóvárosiakon 4 malmot tüntet fel, melyek általában a várostól távoli telkeken, 3-4 épületből álló tanyák mellett épültek. A kezdetleges ábrázolásból következtetve 16 szárazmalom volt és csak 1 szélmalom.[124] A malmok megléte közvetett bizonyíték a kaszálók további felszántása és a tanyákon való kinnlakás mellett.

Az egykorú írott források is a tanyára való kitelepülésről tájékoztatnak. A magistrátus már 1791-ben tiltotta, hogy a városi házat üresen hagyják és a szállásokon „cselédestül együtt" hosszabb ideig lakjanak.[125] Kolb Ferenc szállásának berendezése (1788) és az 1810-es évekből való inventáriumok bizonyítják, hogy a nagy kaszálóbeli telephelyeken állandóan kinn lakó cselédek, haszonbérlő juhászok és dohánykertészek éltek, de rövidebb-hosszabb időre a birtokosok és a kisebb kaszálótulajdonosok is tanyáikon tartózkodtak. 1831-ben Müller Ferenc kapitány jelenti, hogy „az uttzakapitányok feladása szerént *a szállással bíró gazdák házaikat rész szerént üressen hadják, rész szerént ollyan özvegy asszonyokat vagy elöregedett ügyefogyott embereket fogadnak zsellérüknek, kiket sem patrolban rendelni, sem katonát quártélyban hozzájuk adni nem lehet*".[126] A tanács elrendelte az „ide haza nem lakván tsak zselléreket" tartó gazdák összeírását, amely sajnos nem került elő.

A városi tanács többször meginti és 1832-ben 10 pengő-forintra bünteti azokat a gazdákat, akik városi házuk mellett nem építettek istállót.[127] Ez arra mutat, hogy a gazdálkodás központja a tanyára helyeződött át.

Kifogásolják a hatóságok, hogy a tanyán lakók a közterhek alól kivonják magukat. 1836-ban egy felsővárosi tűzkár hívta föl erre a figyelmet, amikor „*némelly lakosok a tanyákon tartózkodván, ...* házaik bezárattatva lévén a közelgett veszély előtt nem oltalmaztattak", és így a tűz továbbterjedt. A tanács elrendelte, hogy „*az ollyatén lakosok, kik a tanyákon laknak, házaikban mindenkoron ollyas férfi lakosokat tartsanak, akik a köz terheket a többi lakosokkal együtt arányossan viselik,* mivel ellenkező esetben fejenként 20 pengő ftokban büntetendnek..."[128]

1836-ban a tanács meghagyta az alkapitánynak, hogy „*a tanyákrul a víz hordásra elegendő lovakat rendeltessen be, ...* az engedetlenkedőket pedig méltó büntetések ... végett bejelentse."[129] Az intézkedést a gyakori tűzvészek tették szükségessé.

[124] A szélmalom ábrázolása a Giba-térkép 30. szelvényén, a 841. sz. felsővárosi kaszálón látható.

[125] CsML, Szeged, Az adatra RÁKOS ISTVÁN hívta fel a figyelmet.

[126] CsML, Szeged, T. jkv. 1820/1831.

[127] CsML, Szeged, T. jkv. 645/1832.

[128] CsML, Szeged, T. jkv. 2593/1836.

[129] CsML, Szeged, T. jkv. 2281/1836.

Az 1830-as évek elején voltak olyan tanyával bíró szegediek, akik városi házzal nem rendelkeztek. Érdemes az erről szóló iratot — az elmarasztalás és rendszabályozás megindokolása végett — idézni:

„Nemes Müller Ferenc Kapitány Úr szóval jelenti, hogy *több földel és külső telkekkel bíró lakosok városi házak nélkül szűkölködvén* (kiemelés J. A.) nem tsak a köz terheket nem viselik, hanem gyermekeiknek is a megkívántató nevelést, Isten és Hit esméret tudományát nem adják...

Minthogy ekképpen egy részről *a házatlan és mindég tsak tanya telkeiken tartózkodó lakosok* a gyermekeiknek atyai s polgári kötelességeknél fogva is adattni kellő szükséges esméreteket tudatlanságok és gazdasági foglalatosságaik által is elfoglalva lévén nem adhatnák, ... más részről pedig a Tanyai telkeket bírók, ha a Város kebelében házakat nem bírnak, hová külső birtokok is által íródhasson, nem tsak a Föld Bírói Hivatalban, és adó felosztásokban kitűnő zavarok el nem enyésztethetnek, hanem azokat birtokaikhoz képest, kivált mivel sokak, kik házak birtokában vagynak is, azoknál istállókat nem építenek és így a fent álló rendeléseket kijádzák, a közterhek viselésében részeltetni nem is lehetne..."[130]

A városi tanács ülésén tehát a tanyán élő családok gyermekei iskoláztatásának ügye már 1832-ben felmerült. Reizner János az 1830-as évekből talált adatokat a tanyai iskolázás kezdeteire. A tehetősebb és felsőbb iskolát is végzett gazdák magántanítókat fogadtak gyermekeik tanítására. Néhol több gazda társult össze a tanító hetenkénti ellátására. Tanítónak kimaradt diákok, obsitos katonák csaptak föl.[131]

A tanyára történő kitelepülésnek nyoma van a tanács által az alkapitány részére kimunkált 1832. évi hivatali utasításokban is, melyeknek 5. pontja a következőket tartalmazza:

„Azon Külső Lakosokra, a' *kiknek bent a Városban házaik nem lévén szüntelen tsekély öt, hat lántzból álló Tanyákon laknak,* keveset dolgoznak mégis jól élni tapasztaltattnak, addig is míg erántok a fentt álló idvességes rend szabások szoross sikerben vétetnek, különös figyelemmel lészen az All Kapitány ezen Tanyákat gyakrabban meg látogatni felmotoztattni s tőllök minden menésekről, s jövésekről számot kérni fog."[132]

Az utasítás szövege értelmezi az imént idézett iratot is. Megtudjuk, hogy akiknek nem volt városi házuk, azok mindössze öt-hat lánc (1 lánc = 1200 négyszögöl) tanyatelken építettek házat. Kik közül származhattak ezek a tanyai lakosok? — Minden bizonnyal olyan zsellércsaládokból, amelyek már a 18. század 20-as éveiben kaszálótelekhez jutottak. A zsellérek kaszálói kezdettől kis területűek voltak, és időközben, az örökösödés folytán még aprózódtak. Az a leszármazott, akinek a városon házrész nem jutott, inkább épített kaszálótelki örökrészén, mintsem más házában lakjon. Így tűnhettek fel tanyák öt-hat láncnyi kaszálókon is. Ekkora föld a többnyire homokos talajú kaszálókon nem biztosította egy család megélhetését, ezért a családfő részesmunkát, napszámot vállalt a környékbeli nagygazdáknál, gyermekeit pedig elszegődtette liba-, disznópásztornak. Innen eredhetett, hogy az utasítást megfogalmazók „jól élni" tapasztaltak több tanyai „törpebirtokost".

Ugyanitt az alkapitánynak figyelmébe ajánlották, hogy „azon szállás-béliek a kiknek 25 hold kaszállójok nintsen, a Városi Statutum szerint új házakat földjeiken ne építtsenek."

Tiltották „a szállásokon, s szöllő hegyekben való Bor, s Pálinka mérés"-t, a 24. pontban pedig így utasították: „...a Vice Kapitánynak kötelességben áll, hogy a

[130] CsML, Szeged, T. jkv. 1252/1832.
[131] Reizner János 1899—1900. III. 292.
[132] CsML, 1003. f. Hivatali utasítások. 1832. 3180.

Pusztákon való jártában keltében, s a Tanyák látogatásában a szüleiket gyermekei oktatására foganatossan intse, s a Lakosokat arra kénszeríttse, hogy Ünnep, s Vasárnapokon Cselédjeikkel egyetemben Mise, s Predicatio halgatása végett a Városba, avagy ha az környül fekvő helységek közelebb esnének, ottan meg jelennyenek, egyébb eránt mivel a Hit Ágazati szerint minden Romai Catholicus Keresztény legalább egyszer Húsvét táján az Oltári szentségbe részesülni köteles, a Vice Kapitánynak fő kötelessége lészen Húsvét után a Tanyákat, s Cserényeket eljáratni, s az ott Lakosoktól a gyónó czédulákat el szedetni..."

Ebből arra lehet következtetni, hogy cselédet tartó gazdák is állandóan a tanyán tartózkodtak. OLTVÁNYI PÁL 1886-ban, bizonyára a visszaemlékezések nyomán írta: „...a múlt század (18. század! J. A.) végén már szaporodtak a külterületen a tanyák, és a lakosok a család tagjaival télen-nyáron ott is laktak, a városban levő házaikat pedig mesteremberekнek bérbe adták, vagy üresen hagyták, hová csak ünnep- s vasárnap jöttek be a tanyáról, vagy a horgosi, dorosmai, kisteleki, s a majsai templomba jártak, mert leginkább eme helységek közelében foglaltak földet, hol a közelség miatt temetkeztek és gyermekeiket is ott kereszteltették meg."[133]

Gyűjtőtapasztalatból ismert az a szokás, hogy ünnepeken a tanyák népe egy-egy dűlőút-menti keresztnél hallgatott misét. 1842-ből már van adatunk arra, hogy a kisteleki lelkész „ünnepen és vasárnapokon által Szatymaz körüli helybeli szállásokon misézéseket tart."[134]

Más alkalommal a hatóság „keményen" tiltja a Szatymazi „Nagyhalomnál" történő temetkezéseket.[135] A halom a sűrűn benépesült felsővárosi szállásövezet városhoz közeli peremén, a budai országút mellett fekszik, Szegedtől kb. 12 km-re. Egy évvel később, 1833-ban a tilalmat megismétli a tanács, de most már nem helyhez kötve: „A Városon kívül szállásokon való temetkezés minthogy különben is Pap nélkül történni szokott számtalanszori hirdetések által tilalmazva lévén..."[136] A tilalom újabb kihirdetését és foganatosítását a tanács a „Kapitányi Tisztségre" bízta.

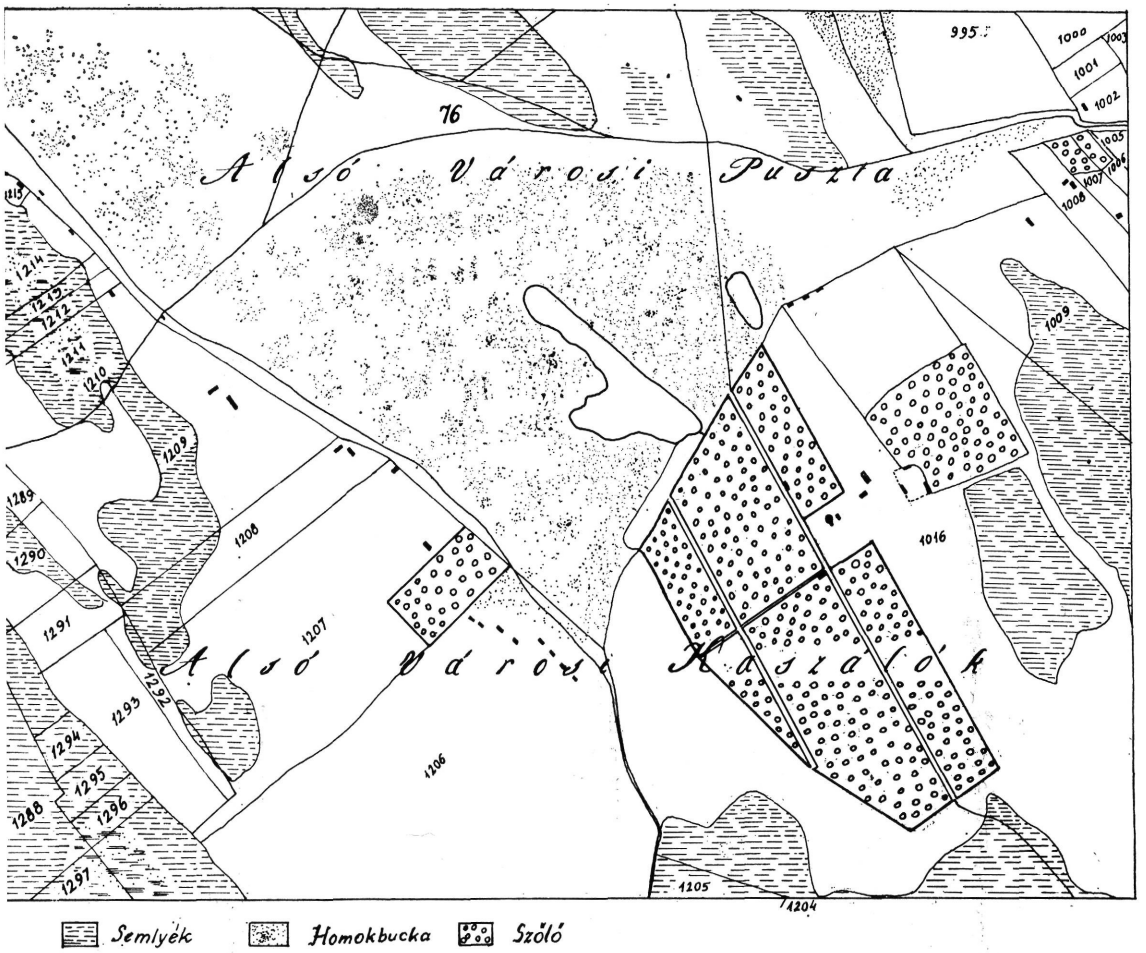
Forrásainkat szándékkal a Giba-féle határfelmérés időszakából választottuk. Valamennyi arról tanúskodik, hogy a szegedi tanyákon jelentős számban éltek állandóan megtelepült családok. Nem mondható, hogy a tanyára telepedés ekkor már általános, de mindenképpen igen gyakori jelenség.

Ha most a tanyák fekvését, szóródását vizsgáljuk a szállásövezetben, megállapítható, hogy sűrűn tanyásodott a nagyobb szőlőhegyek környéke. A *Nyárihegy* körül 33 tanya települt, *Kászonyihegy*, az egyik legrégibb és legnagyobb szőlőhegy környékén pedig 100 tanya. Néhol a hegyekkel szomszédos kaszálók mindegyikén található tanya, és ezek között gyakori a 2-3 épületes együttes, ami bizonyára összefügg a belterjes szőlőtermeléssel.

A tanyák gyakoribbak a nagy területű kaszálókon. Ez megerősíti az 1778. évi Balla-térkép és a vele egykorú adóösszeírás elemzéséből leszűrt következtetésünket. A 200—300 hold kiterjedésű szállásföldeken már állt több nagygazda-tanya épületcsoportja.[137]

A külterületen építkezők — úgy látszik — kedvelték az útközelséget. Felsőváros

[133] OLTVÁNYI PÁL 1886. 165—166.
[134] CsML, Szeged, T. jkv. 3180/1842.
[135] CsML,Szeged,T. jkv. 3515/1832.
[136] CsML, Szeged, T. jkv. 2051/1833.
[137] A nagygazda tanyákra a példákat l. JUHÁSZ ANTAL 1975. 301—302. A Giba-térkép 147. szelvénye az 1016. és 1206. sz. alsóvárosi kaszálótelken mutat nagy majorságot. Az 1016. kaszálótelken mutat nagy majorságot. Az 1016. kaszálótelek épületegyüttese azonosítható az I. katonai térkép *Klaler* névvel megjelölt majorságával. A módos birtokoscsalád Kraller nevű volt.

10. kép. Részlet Giba Antal szegedi határtérképéről (2836—1842). MFM. A 147. szelvény: az alsóvárosi kaszáló- vagy szállásövezet egy részlete a puszta szélén. Az 1016. számú kaszálón jelölt szőlőtelepítés a későbbi *Krallerhegy*, Mórahalomtól délre.

határát átszeli a nagy fontosságú budai országút, más néven „nagy postaút", amelynek két oldalán, megközelítően egyező tájolással, az úttól 60—100 öl távol sok tanya épült. Néhol az útmenti tanyák ritkás sort alkotnak. A külső határ homokos földjein különösen célirányos volt az utak, pl. a hatöles marhahajtó út közelébe építeni, a jobb közlekedés és teherszállítás érdekében.

Az alsóvárosi pusztával határos kaszálókon többnyire a puszta szélén építkeztek. Így ahol a közlegelő és a kaszálóövezet határát valamikor egyenesen jelölték ki, ott a pusztaszéli tanyák szinte sort képeznek. Az alsóvárosi részen 163 pusztaszéli tanyát vettünk számba! 1840 tájára már kialakult az ún. *Tüsöksor* (147., 153. szelvény, 1950 óta Mórahalom határában) és az *Öregcsorvai sor* (173., 174., 176. szelvény, Rúzsa határában). Utóbbi soron 29 tanya települt.

Kurrens néprajzi gyűjtésből tudjuk, hogy a tanyaiak azért kedvelték a puszta szélét, mert onnan kicsaphatták a legelőre istállón, ólban tartott jószágaikat — úgy, hogy nem fizettek utánuk fűbért. Ha egyszer-egyszer tettenérték és megbüntették a jogtalanul legeltetőket, akkor is inkább nyertek a legelő tilalmas használatával. Később a dűlőút rendszerint a szállásföldek és a puszta határvonalát követte, így több szegedi sortanya eredete még a közlegelő parcellázása előtti időbe nyúlik vissza.

A tanyák épületeinek elhelyezése és tájolása számos esetben a terepmunkánk során megismert és fölmért tanyatelkeket idézi. Gyakori, hogy ahol az 1830-as években két épület volt, ott a kisebb épületet (istálló vagy ól, színnel) az ÉNy—DK hossztengelyű lakóházra derékszögben helyezték el. Ahol 3 vagy több épület volt, ott a védett, három oldalról körülépített tanyaudvar is föltűnt. Minderről a tanyai telekelrendezésnél szólunk bővebben.

Giba felmérése tükrözi a kaszálótelkek felaprózódásának folyamatát. Két alsóvárosi dűlőnél vizsgáltuk a Balla-, a Vedres- és a Giba-térkép alapján a telkek osztódását és a tanyák kiépülését.[138]

Fentiek ismeretében föltűnő, hogy Ludovicus Nagy statisztikai munkája Szeged határából csak *Reszka* és *Szatymaz* dűlőben tüntet fel házakat és lakosokat, a többi határrészt — az említett Ásotthalmot, Csorvát is, — néptelennek jelöli.[139] *Reszke* — mint BÉL MÁTYÁStól tudjuk — már 1730 táján faluszerű település volt, Szatymazon pedig a postaállomás körül szintén település-sűrűsödés jöhetett létre, ezért úgy látjuk, hogy Ludovicus Nagy csak a házsorokba rendeződött, zárt településeket vette számba.

*

GIBA ANTAL szállásföldeket talált Szeged határának a várostól nyugat felé legtávolabbi, Szabadkával és Balota pusztával szomszédos területén, amelyet *Szatyalag* vagy *Átokháza* néven jelölt. 1778-ban ez a terület még puszta volt, a Balla-térkép 1814. évi, Buday Mihály készítette másolata az első, amely a *Szatalagi homok*ot a környező, homokbuckás pusztától elhatárolt területként ábrázolja. Ebből arra következtethetünk, hogy ezt a hosszú, keskeny földsávot 1814 előtt szakították ki a közlegelőből. Giba a *Kőrösi homoksivány*tól Balotáig terjedő területen 29 kaszálótelket, s ezeken 13 épületet (épületcsoportot), egy telken malmot (vagy olajsutút?!) is jelöl.

A terület betelepítéséről Ferenczi János tanító 1873-ban a következőket írta: „Átokháza másképp Szatyorlak (?), hogy a szabadkaiaknak a szegedi határba való becsapásait megakadályozza a város, e futóhomokot kiosztotta tanyaföldnek, s mivel az több évig nem termett semmit, azért nevezték el az ott lakók Átokházának."[140] Ferenczinek bizonyára még élő szemtanúktól lejegyzett helynév-magyarázatát alátámasztja Tömörkény gyűjtése: „Beszélik, ... hogy valaha ottan tanyaverések történtek, de amely nép csak odament lakni, mind elpusztult vagyonában, egészségében, életében. Így maradt volna azután a puszta, s ekkor kapta aztán a nevét az átokról, mely rajta fekszik."[141] Az 1960-as években gyűjtött paraszti visszaemlékezés is megerősíti Ferenczi János lejegyzésének hitelét: „Nagyapám mesélte, hogy azért adták el ezt a sor földet, hogy a szabadkaiak ne csapjanak át a szegedi járásra legeltetni."

1880-ban Átokháza lett Szeged-Alsótanya legnagyobb tanyai kapitányságának névadója. A helybeliek a 19. század eleje körül kiosztott örökföldeket — bizonyára megkülönböztetésül is — napjainkig *Öregátokházá*nak nevezik.

[138] Ezt a vizsgálódást l. JUHÁSZ ANTAL 1975. 294.
[139] LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143.
[140] FERENCZI JÁNOS: Szegedi helynevek. Magyar Nyelvőr, 1873. 95.
[141] TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Adóügy. Öreg regruták. Bp. 1959. 38.

GIBA ANTAL térképe a felsővárosi kaszálótelkeken 204, az alsóvárosiakon 69 tanya mellett jelöl a kaszálótól színezésével elütő, szerintünk feltört, művelt földet. E térképjelek értelmezésére a szőlőhegybeli épületeknél visszatérünk.

d. *A szőlőhegyek és a tanyafejlődés*

A szegedi szőlőhegyek kibontakozását legutóbb BÁLINT SÁNDOR rajzolta meg — úgy, hogy a *högyek* föltűnését összekapcsolta a tanyavilág benépesedésével.[142] Az a felismerése, hogy a szőlőtelepítés összefügg a tanyasodással, helytálló, de kutatásaink a határ benépesedését, így a szőlőhegyek kiterjedését és az ottani tanyák építését új megvilágításba helyezik.

VEDRES ISTVÁN 1799-ben a szegedi szőlőkről így emlékezett meg:

„Szőlleim is itten vannak, de pusztulni
Kezdenek, s hasztalan homokra vágyódni,
Ahol is harmincöt esztendőktül fogva
Bakkhusom gyümölcse virit szaporodva."[143]

A „pusztuló" szőlők a város körüli feketeföldeken terültek el, *a homoki telepítés* pedig a kortárs *Vedres szerint az 1760-as évek első felében kezdődött.*

Balla térképe és az I. katonai adatfelvétel szépen mutatja a homoki szőlőtelepítés kezdeteit. 1778-ban Alsóváros határában négy jelentékeny homoki szőlőtelepítés volt: a szántóföldekkel szomszédos kaszálókon, a dorozsmai határszélen a későbbi *Mórahegy* (jelölése: „Homok Szőlők"), ettől délnyugatra két kisebb szőlőtelep („Vineae"), melyek a *Kászonyihegy* magvát alkották, Kisszéksós-tó és Kancsal Szék között pedig megjelent a *Fazekashegy* („Vineae"). (6. kép) Felsőváros külső határában (a feketeföldeken kívül!) szőlőhegy még nem virult, viszont 17 kaszálótelken volt kis területű, bizonyára egy-egy család birtokát képező szőlőtelepítés. (5. kép) Az alsóvárosi határrészen az I. katonai adatfelvétel az említett négy szőlőhegyen kívül két újabb szőlőtelepet jelöl.

A Giba felméréséig eltelt *öt évtized alatt a szegedi határ használatában a homoki szőlőtermelés széles körű elterjedése jelentette a legnagyobb változást.* Az 1830-as évek végére Alsóváros határában 56, Felsővárosén 44, kisebb-nagyobb szőlőhegy bontakozott, s valamennyi a kaszálóövezetben.

A telepítés mértékéről az 1828. évi összeírásból pontos adatokkal rendelkezünk. 1785-ben a Város kert- és szőlőbirtoka 12 683 *kapa* volt. 1792-től 1010 *kapát* a város körüli feketéken házi fundusokra fordítottak, így maradt 11 673 *kapa.* 1828-ban a szőlők területe 19 420, a kerteké 1030, együttesen 20 450 kapa volt, tehát *a szőlőföldek 1792-től* 8777 kapával, azaz *1463 holddal gyarapodtak.* A földbírói észrevételek szerint ez a gyarapodás „a kaszállóföldek szőlőnek való fordításából származott".[144]

A kaszálók szőlőnek történő fordításáról korábbi forrás is tájékoztat. 1810 Szent György hava 2. napján a városi tanácsülés megsürgette Vedres Istvánt, hogy *„a Város által szöllőknek ki osztogatott homokos helyek"* és „...a különös birtokosok által is *Kaszállojikbul a Balla mérésétül fogva maguk, vagy mások részére szőllöknek fordított* ... földek ki szakajtását, fell mérését" végezze el, és mellé rendelte Dugonics Ádámot, a tanács tekintélyes tagját. Vedres fölmérése nyomán Dugonics 1811. március 4-én terjesztette elő jelentését, melyben kitért arra is, hogy a magánbirtokosok

[142] BÁLINT SÁNDOR 1963.
[143] VEDRES ISTVÁN 1799.
[144] CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának ir. 1827—1834. 1828/4. — A földbírói számítás alapján 1. kapa = 200 négyszögöl.

kaszálóin ki mióta, milyen jogon bír szőlőföldet, és ha vásárolta, mennyiért vette. Tíz kaszálón összesen 76 szőlőparcellát mutattak ki.[145]

Sorszám	Kinek a kaszálóján ültették a szőlőt	A szőlőföld területe		A szőlőbirtokosok száma
1.	Tóth Szűcs Pál	18 hold	167 n.öl	12
2.	Simony Antal	7 hold	814 n.öl	12
3.	Tóth Mihályné	12 hold	1111 n.öl	11
4.	Fölhő Berta	8 hold	740 n.öl	10
5.	Négyökrű Pál	1 hold	881 n.öl	2
6.	Tóth Ferenc	1 hold	538 n.öl	2
7.	Szöllősy Mátyás	— hold	810 n.öl	1
8.	Magyari József	7 hold	439 n.öl	9
9.	özv. Koren Györgyné	12 hold	601 n.öl	4
10.	Simony földjén	2 hold	590 n.öl	3
		73 hold	591 n.öl	66 birtokos

Már 1810 előtt föltűnt a kaszálókon telepített szőlők adásvétele. A puszta kaszáló holdja az 1790-es években 15—30 forintért kelt, ám a szőlővel beültetett terület holdjáért 300—400 forintot is megadtak. Több kaszálóbeli szőlő az örökösödés révén osztódott, de a rokonság kezén maradt: Magyari József szőlejéből pl. két fián kívül négy veje 1000—1100 négyszögölnyit jussolt.

A Balla földmérésétől eltelt alig több mint két évtizedben aránylag nem sok homoki kaszálót fordítottak szőlő alá, de a folyamat lényege jól megragadható, és úgy látszik, hogy a 18—19. század fordulóján még az elején tart. A telepítés nagyobb arányú kibontakozása a következő évtizedekre esett.

BÁLINT SÁNDOR téved, amikor megállapítja: „e *högyek* olyan helyekre települtek, amelyeket a jószág jól megtrágyázott, tehát a szállásokra."[146] Szőlőnek éppen a futóhomokot, a siványokat fordították, amelyeken alig lehetett füvet kaszálni, és amelyek alkalmi, időszakos legelőül is silánynak bizonyultak. Említettük, hogy Vedres István térképe kimutatja a szállásföldeken a homokos, székes, vízállásos területeket, s végül azt, mennyi földet lehetett kaszálóként hasznosítani. A homoksiványok, vizek, utak stb. területét a Giba-féle földkönyv is föltünteti, valószínűleg azért, mivel ezek után a kaszálóbirtokosok nem adóztak. SZŰTS MIHÁLY is arról ír, hogy „a szőlő- és gyümölcsfaültetésben a legalkalmasabb eszközt találtak a futóhomok megkötésére".[147] A tanyai ember a legutóbbi időkig földjének arra a részére ültetett szőlőt, amelynek a talaja világos, szőkés, ún. *tág homok* volt, gabonából és kapásnövényből keveset termő.

A szőlőtelepítés tehát a kaszálóövezetnek más célra gazdaságosan nem hasznosítható, partos fekvésű homokföldjein bontakozott ki. BÁLINT SÁNDOR helyesen fejtegeti a telepítés egyéni, családi kezdeményezéseit, amit a szőlőhegyek névadó gyakorlatával támaszt alá. A hegyeket ugyanis — ritka kivétellel — földtulajdonos családokról, nyilván az adott területen először telepítő gazdákról nevezték el. Egy korai példa erre: a II. József korabeli térképen egy, még megnevezetlen szőlő mellett fekszik „Mora Mathias" szállása. Ez a szőlő beazonosítható a későbbi *Móraheggyel*. Általában a gazda vezetékneve a *hegy* névadója, ritkán ragadványneve, pl. *Pútyihögy,*

[145] CsML, Szeged, Számozott ir. 112. d. 729/1811. — Módos polgároknak 2-2 kaszálón is volt szőlőtelepítésük. Legnagyobb szőlővel — 8 hold 534 négyszögölön — özv. Koren Györgyné rendelkezett, de 3 holdon felül volt Horváth Zsigmond, Panin Boldizsár kereskedő és Tóth Szűcs Pál szőleje is.

[146] BÁLINT SÁNDOR 1963. 4., ugyanezt fejtegeti: 1976. 118.

[147] SZŰTS MIHÁLY 1914. 64.

(igazi neve Császár), olykor a keresztnév is szerepel, pl. *Ábrahám Pál hegye.* Nem családnévi eredetű hegynevek Giba térképén: *Csorvahegy* (helynévből, bár a nevet Bálint szerint a régi nyelv 'homok' jelentésben ismeri), *Drágahegy, Jámborka szőlőhegy, Gyevi határi szőlők, Neszűr'hegy.*

Kirajzolódik tehát a homoki szőlőtelepítés folyamata: először módos gazdák telepítenek kaszálóik homokos, gyér füvű földjein, őket tehetős városi polgárok, honoráciorok követik, akik — ha nincs telepítésre alkalmas homokföldjük, vásárolnak ilyent, mivel a szőlő kedvező befektetésnek ígérkezik. Ezután válik a szőlőültetés az első telepítőkről már elnevezett *hegy*ekben elterjedt gyakorlattá.

A Giba térképről az is leolvasható, hogyan terjeszkedtek a szőlőhegyek a felmérés idején, vagy közvetlenül előtte is a kaszálók rovására. Az alsóvárosi határban négy „új osztású" hegyet jelöl: új osztású *Kószóhegy* (183 szőlőföld), *Lengyelhegy* (53 szőlőföld), *Savanyahegy* (43 szőlőföld) és *Farkashegy* (65 szőlőföld).

Korábbi tanulmányunkban táblázatba foglaltuk a hegyekben jelölt épületeket: Alsóváros határában 250, Felsővárosén 77 szőlőhegybeli tanyát vettünk számba.[148] A legtöbb szőlőhegyben — kivéve az új osztású és egészen kis hegyeket — 1-2 épület található, amelyek csőszházak voltak. Ezek kicsiny, kb. 150 négyszögölnyi telken, magukban álló épületek. Hét nagy kiterjedésű szőlőhegyben volt 10-nél több épület:

A szőlőhegy neve	A parcellák száma	Hány parcellán volt épület
Kászonyihegy	972	93
Neszűr' hegy	?	39
Ladányi- Visnyei-, Csamangó-, Csalahegy	864	32
Mórahegy	278	27
Tarihegy	552	20
Nyárihegy	412	15
Farkas, Szélpál, Nagy Mátyás, Balog szőlőhegyek	340	11

Mi volt az eredeti rendeltetésük ezeknek az épületeknek? Kézenfekvő lenne a szőlőtelepítés után épült hajlékokra, bortároló épületekre gondolni, de ha összehasonlítjuk ezeket a kaszálókon épített szállásokkal, szembetűnő egyezéseket találunk. Több hegybeli szőlőben 10—13 öl, néhol 16 öl hosszú épületek, és ilyenekből összetevődő épületcsoportok voltak. Ilyen méretű épületek nem készülhettek (!) — kizárólag lakás és bortárolás céljára, hanem állattartó építménynek: istállónak, *birkaszín*nek is — mint a környező szállásföldeken. Márpedig ha ezek az épületek az állattartást szolgálták, akkor nem a szőlőtelepítés után, hanem előtte épültek, s részei voltak egy-egy gazda szállásának. Ahogy a telepítés megindult, betagolódtak a hegybe, s legfeljebb újabb épületekkel gyarapodtak. A *Kászonyihegy*ben 4 nagyobb parcellán 3-3 épület volt, melyek három felől körülhatárolt udvart alkottak. Mindhárom tanyaegyüttes több holdas szőlőben, módos gazdák birtokán látható, ahol a szőlőt gondozó *kapás* és az állatokat ellátó cselédek lakásaival is számolnunk kell.

A szőlőbeli tanyák jellegébe betekintést enged Raditsevits János kereskedő és felesége, Zsivanovits Márta 1819-ben készült hagyatéki leltára.[149] Raditsevitsnak a *Kászonyihegy*ben 1500 út, vagyis 5 hold szőleje volt, amit feles művelt. A szőlőben 2 szoba, konyha, kamra, istálló és szín beosztású háza volt, s az egyik szobát padoltatta, ami igényességéről, huzamos kinntartózkodásról tanúskodik. A szobákban fenyőfa bútorokat, 3 rámás képet, fali gyertyatartót, a konyhában rézedényt, cserép-

[148] JUHÁSZ ANTAL 1975. 299—300.
[149] CsML, Szeged, számozott ir. 151. d. 4564/1819.

tányérokat, kancsót, födeles kőpoharat, a kamrában 41 akó fehér szín bort találtak. (A jegyzéket l. az Adattárban.)

Az 1846-ban elhunyt Sóbai György városi főorvos szőlőbeli házában 2 szoba, konyha és borház, külön istálló, szín és kőkút volt.[150] Raditsevits 13 hold szántóföldet, Sóbai kaszálót is bírt, de mezei munkaeszközöket egyikük tanyáján sem leltároztak.

Ha számba vesszük, hogy a Giba által föltérképezett kereken 100 homoki szőlőhegy közül 46 hegyben csőszkunyhó sem volt, és 54 szőlőhegyre 70—80 csőszházat számolunk, akkor kiderül, hogy a szegedi szőlőhegyekben 1840 táján kb. 250 tanya volt. Ez egybevág az 1850. évi országos összeírással, amely szerint Szegeden a „szöllőbeli külső majorságokban" 279 házban 1357 lakos élt.[151]

Bálint Sándor megállapítását tehát úgy kell módosítanunk, hogy a homoki szőlőtelepítés a szegedi tanyakialakulásnak nem elindítója, hanem a 18. század végétől, de főleg a 19. század első harmadában serkentője, élesztője volt. Először kaszálóbeli istállók, színek, házak épültek Szeged határában, és a szőlőültetés az 1780—90-es évektől hatott a külterületen való építkezésre, megtelepedésre.[152] Bizonyos, hogy azok a gazdák, akiknek a hegyekben vagy éppen kaszálóbeli tanyájuk mellett szőlejük volt, javarészt már kinn éltek tanyájukon vagy cselédet tartottak ott.[153]

e. *Kertészségek, szántóföldi tanyák*

Külön kell szólnunk a szántóföldön, kertészségekben létesült épületekről, mivel kialakulásuk az eddigiektől eltérő földhasználattal függ össze.

Reszkén BÉL MÁTYÁS tágas majorságokat említ, olyan állandó épületeket, amelyek alapján szinte falunak látszott. Tudjuk, hogy a 18. század elején itt Szegedről kiszorult szerb határőrök telepedtek le. A BÉL MÁTYÁS leírásával közel egyidejű szegedi adóösszeírásokban szerb származású birtokosok majorjai szerepelnek. Az 1728. évi adóösszeírás az alábbi délszláv birtokosok majorjait és ott dolgozó zselléreit sorolja föl:[154]

Risztó majorjában	Vilhelmus Hil alsóvárosi zsellér
Iffjab Milovan majorjában	Milovan Péter alsóvárosi zsellér
Bajality majorjában	Sántha Gyurka alsóvárosi zsellér
Adamovics Bálint majorja	
Dianovics majorjában	Asztalos Tamás felsővárosi zsellér
Radivoj majorjában	Somodi Laczkó palánki zsellér és Szabó Mihály alsóvárosi házatlan zsellér
Roman Vászó *militar* majorjában	Rácz János palánki zsellér
Csaverlak *militar* majorjában	Tóth János palánki zsellér
Jovan Maximovity majorjában	Szabó Ádám palánki zsellér
Gajó *militar* majorjában	Váradi Mihály palánki zsellér
Bojó majorjában	Orosz László palánki zsellér

[150] Uo. 257. d. 260/1847.

[151] PALUGYAY IMRE 1853. II. 229.

[152] FŰR LAJOS legújabb tanulmányában nem foglalt állást ebben a kérdésben (1980. 224—225.). Kutatásaink — úgy véljük — megvilágítják, hogy Szeged határában a kaszálótelki, állattartást szolgáló épületek megelőzték a szőlőhegyek építményeit.

[153] 1835-ben „Szömörédi János ellen, hogy mindenkoron szöllejében lakván a kóborló Személyeknek helyet ád, a vizsgálat béadatik." CsML, T. jkv. 1253/1835.

[154] CsML, Feudális összeírások, Ö. 5. 3—4. füzet. — A forrásra RÁKOS ISTVÁN hívta fel a figyelmemet.

Az 1729. évi összeírásban a fentieken kívül Siskovity és Vokovoj majorja szerepel. Az alsóvárosi civisek és lakosok 1731. évi összeírásában a következő majorokra bukkantunk: Siskovitty, Bajalitty, Kolb, N(emzetes) Biró úr, Risztó, Lantos úr, Piaristák, Adamovics, Püspök, Postamester majorja. A palánki civisek és lakosok ugyanez évi jegyzékében az alábbiak említése szerepel: Gajo, Protopop, Sztojan, Szavo milit(ar), Szaba. ... Mátyás, Zako, Szavo Krésztecsics, Radivoj, Plotz, Zsiván, Piaristák majorja.[155] Több majorban két vagy több házatlan zsellér dolgozott. Föltűnő, hogy Felsőváros összeírása majorban dolgozó zselléreket nem említ.

Mindegyik összeírásban föltüntették, hogy a cselédek kinél dolgoznak. Túlnyomórészben a következőképpen: „Vincze Antal Toth Jakab juhásznál" (1731), vagy „Bernard János Révész Pál házában" (1728). Major csak a fölsoroltak neve mellett szerepel az összeírásokban. Már most láttuk, hogy a major, majorhely kifejezés szállás, szálláshely jelentésben előfordul az egykorú tanácsi jegyzőkönyvben is, tehát mindenképpen külterületi telephelyet, gazdaságot jelent.

Szembeötlő, hogy az összeírásokban nem csupán szerb birtokosok majorjai fordulnak elő, hanem a püspök, a piaristák, a bíró, a postamester, Kolb, Plotz és Lantos nevű birtokosé is, de többségük azért szerb. A szegedi szerbek *Reszké*re költözése és az 1728. évi összeírásban három birtokos militar (határőr katona) megnevezése mellett ez adja a támpontot ahhoz a föltételezéshez, hogy a szerbek majorjai Reszkén lehettek. Egyébként tudomásunk van arról, hogy a piaristáknak az alsóvárosi határrészen (de nem Röszkén!), a módos Kolb Ferencnek (aki 1788-ban halt meg) viszont Felsőváros határában volt tanyája.

Alátámasztani látszik következtetésünket, hogy Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi szegedi térképe „Reska" határrészen 10 *tuguriumot* tüntet föl. Szembetűnő, hogy ezek közül 8 a *Sáros völgy* és *Paphalom* között sorban helyezkedett el, ami viszont azt a megfigyelést látszik igazolni, hogy *Reszke* 1731 körül falunak tűnt. A majorságok a Tisza menti *Bodon* rét szegélyét képező partra, jó minőségű feketeföldre települtek, innen adódhatott soros elrendezésük. Reizner úgy tudta, hogy a szerb határőrök 1732-ben kivonultak Reszkéről,[156] és utánuk BÁLINT SÁNDOR szerint alsóvárosi dohánykertészek telepedtek le az itteni szántóföldeken. Az 1750—51. évi szegedi összeírásban 26 olyan dohánykertész szerepel, aki Röszkén dolgozott. Valamennyien szerbek, és 17-nek Röszkén volt háza.[157] 1766—67-ben Röszkén 63 kertészt írtak össze, akik közül 41-nek Szegeden volt háza. Többségük még akkor is szerb származású volt.[158] Úgy látszik, a szerb családok nem költöztek el Röszkéről és közéjük a 18. század közepétől egyre több szegedi zsellér települt, akik szintén dohánytermesztéssel foglalkoztak. Ez a kor a Szeged környéki dohánytermelés fölfutásának az időszaka, amikor a közeli Erdődy uradalom területén is sorra létesültek dohánykertészetek. Adataink vannak arról, hogy a dohánytermelés a szállásföldeken is elterjedt. Mivel számtalanszor tapasztalták, hogy „a Marhák a Szállásokon lévő Kertészségek károkat okoznának, köz hírül tétetni rendeltetik, hogy a kertészek Vetemény Földjeiket árokkal tartsák."[159]

A dohánytermelés térhódítására a legfontosabb dokumentum 1800-ból való: „...tapasztaltatna, hogy *számos földel biró gazdák szántó és kaszálló fölgyeiket*

[155] CsML, Szeged v. tan. ir. Feudális összeírások 4. sz. 4. füzet.

[156] REIZNER JÁNOS 1899. 321. — Ez azzal függ össze, hogy Szeged városát 1731-ben írhatták be —többek között — *Reszke* birtokába.

[157] CsML, Szeged v. tan. ir. Feudális összeírások 1. sz. 2. füzet: Conscriptio in Palanka Anni 1750/51

[158] CsML, Uo. Ö. l. 11. füzet.

[159] CsML, Szeged v. tan. ir. Tan. jkv. 1272/1791.

Dohány földekké változtattyák, (kiemelés J. A.) s ez által a Dézsmabéli város jövedelmei ... csorbulnának, azonban a Felsőség Rendelése szerént az illyetén Dohány földek, minden holdra 37 $^{1}/_{2}$ frt számlálván, taksáltatni parantsoltatnának, Vedres István földmérő Urnak meghagyattatik, hogy minden ilyetén Dohány termesztésre fordított, akárhol e Város határában találkozó Szántó, vagy kaszállo földeket hiven megvizsgáljon, hold számra fell-mérjen..."[160] A 18. század végén a jó értékesítési lehetőségek eredményezhették, hogy a dohány a kertészetekből kilépve megjelent a feltört kaszálókon is. A gazdák a dohánytermesztésre zselléreket szerződtettek vagy haszonbérbe adták földjüket.

Röszkére visszatérve, az I. katonai adatfelvétel már 25 épületet tüntet föl e helyen. (7. kép) 1828-ban *Reszkén* 33 házat és 276 lakost írtak össze,[161] Giba kataszteri fölmérése pedig az itteni szántóföldeken 94 kertészházat talált. 1850-ben a *reszkei* kertészségben 134 házban 614 lakos élt,[162] ami arra mutat, hogy a virágzó dohánykertészet valósággal faluvá fejlődött.

A dohánymonopólium bevezetése (1851) után a röszkeiek áttértek a paprikatermelésre, ami biztosította a kertészség fennmaradását és fejlődését.

Valamelyest különbözött Szentmihálytelek kertészség kialakulásának története. Miután 1726-ban végleg Szeged birtokába került, a várost kiosztotta szőlőskertnek alsóvárosi és palánki polgárok között.[163] A szőlők a Horgos felé vezető országút és a Tisza között félhold alakban terültek el. Ettől délre dohánykertészet keletkezett, ahol — Giday Kálmán szerint — 1760-ban már 6 kertész dolgozott. Az I. katonai adatfelvétel 8 kertészházat jelöl e területen (1783: Coll. XVIII. Sectio 31.), Giba Antal pedig 21 házat, valamennyit a szántóföldeken. Giday szerint a napóleoni kereskedelmi zárlat következtében terjedt ki a paprika termelése az alsóvárosi szántóföldekkel szomszédos szentmihálytelki dohányföldekre, majd a szőlőkre is, úgyhogy a 485 szőlőparcella nagy részén is paprikát termeltek.[164]

1850-ben a kertészségben 28 házat és 152 lakost vettek számba.[165] Már Giba 12 szántóföldön 2 épületet, 2 parcellán 3 épületet talált, ami kifejlett gazdaságokra enged következtetni. A település nagyobb arányú fejlődése az 1880. évi telekosztás után következett be. Új telkeket az országút mentén osztottak, így Szentmihálytelek ezután is megőrizte egyutcás, útmenti település jellegét.

Kevesebbet tudunk a *Rácok szállása, Rácz Kertek* elnevezésű kertészetről, amely a felsővárosi szántóföldeknek a Fehértó felé eső peremén létesült. Balla térképe „Vinea Rátz Szállás" néven tünteti föl, és szőlőnek jelöli az I. országos katonai adatfelvétel is. Giba ugyanezen a területen 14, egy 1853. évi forrás 15 házat rögzített.[166] Inczefi szerint a török hódoltság idején letelepedett szerbekről nevezték el.[167]

Szentmihálytelek és a Rácok szállása múltjában közös, hogy mindkettő eredetileg szőlő volt. A szőlők mellett jelentek meg a dohánykertészek, majd a kertészkedés —

[160] CsML, Szeged v. tan. ir. Tan. jkv. 1862/1800. — VEDRES ISTVÁNnak a dohányföldekre vonatkozó jelentése eddig nem került elő.

[161] LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143.

[162] PALUGYAY IMRE 1853. 229.

[163] GIDAY KÁLMÁN 1974.

[164] GIDAY KÁLMÁN 1974. 254. — A paprikatermesztés kiterjedésére vonatkozó megállapítását forrással nem támasztja alá.

[165] PALUGYAY IMRE 1853. 229.

[166] Országos Levéltár (OL), D 122. Statthalt. Ofen Pol. 1854. 19 130. F III. E 41. mellékletű Szeged város határában, a városi területen kívül eső házak mennyiségének kimutatása, Szegeden September 22-én 1853. Hódy Antal számvevő tiszt.

[167] INCZEFI GÉZA 1960. 74.

Szabad Királyi

SZEGED VÁROS

HATÁRÁNAK TÉRKÉPE.

Jegyék magyarazata

- Országutak
- Mellékutak
- Mélyebb vizek s székek
- Semlyék s csekélyebb vizek
- Erdők
- Szőlők
- Homokok
- Sziványok
- Város határdombjai
- Művelt földek elkülönítése
- 30. évre haszonbérbe adott földek [30]
- 10. évre " " " " [X]
- Rendes tanyai iskolák ✠
- Mozgó " " " ✠
- kápolna ‡

11. kép. Szeged város határának térképe az 1850-es évek közepéről. Gerle Antal térképnek hasonmása.

amikor már áttértek a jól jövedelmező paprikatermesztésre — tért hódított a szőlőkben is.

Röszke településtörténetéből azt kell kiemelnünk, hogy a feketeföldi szántóövezetben jött létre és fölvirágzását a dohánytermelésnek köszönhette. Lehetséges, hogy már 18. század eleji kialakulásában szerepe volt a dohánynak. Nem kizárt. hogy a felsorolt szerb birtokosok majorjaiban összeírt zsellérek kertészkedtek is. Ennek eldöntése további kutatást igényel, de az bizonyos, hogy Röszke a 19. század közepére kis faluvá nőtt. Sajátos, hogy a népesedő falu egészen 1950-ig Szeged külterülete maradt.

*

Forrásaink alapján áttekintettük a szegedi szállásföldek betelepülését a 19. század közepéig. 1849-ből végre pontos számvetést találtunk a kaszálók korábbi évtizedekből tudott fölszántásáról. Maróthy Mátyás főmérnök jelentette: „Ezen *Kaszálóknak 1/5 része szántás alá használtatik, így a kaszálókoni vetés 15 037 hold.*"[168] A kaszálókon tehát nagyobb területet szántottak, mint az egész feketeföldi szántóövezetben. Ez a jelentés egyértelművé teszi Maróthy *1850-ben* készített kimutatását, melyben *megkülönböztetett 56 390 hold parlag és 18 796 hold művelt kaszálót.*[169] Utóbbi feltört, szántott földet jelent. Roppant tanulságos, hogy a század derekán a szegedi tanyák népe egyik évről a másikra 3759 hold kaszálót tört eke alá.

Tizennyolcezer holdnyi kaszáló felszántása — mint bemutattuk — az 1720-as évek óta fokról fokra történt. Miután a feketeföldi szántókat nem növelhették, a rétek feltörését szükségessé tette a népesség gyarapodása, s időközben serkentette a gabonakonjunktúra is. A kaszálók szántásának pontos mértékét ismerve válik érthetővé a tanyás településnek a Giba-féle felmérés idejére történt széles kibontakozása és számos gazdának a tanyákra való kiköltözése.

Az 1850. évi országos összeírás alapján Szegeden a határbeli házak és lakosok száma a következő volt:[170]

	Ház	Lakos
Tanyai ház	2033	9 860
Szőlőhegyi majorságban	279	1 357
Csőszház	253	1 227
Reszkei kertészség	134	614
Szent-mihálytelki kertészség	28	152
Bauernfeind kertészség	40	197
Hódi Krisztina kertészség	11	56
Csavoiszky kertészség	7	45
Összesen:	2785	13508

Szeged egykorú népessége 50 244 személy, melynek 26,8%-a élt külterületen. Ez messze a legmagasabb külterületi arányszám,[171] még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a kertészségekben 1064 fő (kb. 2%) faluszerű telephelyen lakott.

[168] CsML, Szeged, o. tan. ir. Számozott ir. 252. d. 5110/1845.

[169] CsML, Jegyzéke Sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének. Készítette Maróthy Mátyás Szegeden, Április 5-én 850. E kimutatás tanulságát korábbi tanulmányomban elemeztem. (Juhász Antal 1975. 303.)

[170] Palugyay Imre 1853. 229.

[171] Vö: Balogh István 1965. 440—441. táblázatos kimutatásával, mely szerint Kecskemét lakosságának 11,6%-a, Orosházáénak 14,4%-a volt tanyai lakos.

A határbeli lakóházaknak közel háromnegyede (73%-a) kaszálótelki tanyán feküdt, de ha ehhez hozzászámítjuk a szőlőhegyi majorságok egy részét — azokat, amelyek bizonyíthatóan még a kaszálón épültek —, akkor látható, hogy a 19. század derekáig a szegedi tanyafejlődésben túlnyomóan a kaszálóövezet használata s az ottani megtelepedés dominál. A csőszházak döntő többsége — mint igazoltuk — szőlőhegyekben épült, így 1850-ben a homoki szőlőtelepítésnek köszönhette létét a külterületi lakóházaknak 10—15%-a. A kertészházak aránya nem érte el a külterületi házak 8%-át.

Ismeretes, hogy az 1850-es évek elején az abszolutista rendszer — Hartmann császári tábornok indítványára — kísérletet tett az alföldi tanyák felszámolására. Az akció kapcsán készült vármegyei jelentések tanyatörténeti adalékait Szabó István elemezte.[172] Szeged város polgármesterének jelentése szerint a határban 1838 tanyán 2982 városon kívül eső házat írtak össze. A kiküldött bizottság a tanyákat térképezte és 20 szervezendő faluba osztotta be. A tanyák értékét átlagosan 1000, összesen 1 838 000 p. frt-ra becsülték. A polgármester aláhúzta, hogy a tanyák megszüntetése és falvakba való összevonása korlátozná az állattenyésztést és elakadna a futóhomok megkötése is.

A szegedi tanyai gazdák külön folyamodványt adtak be a helytartósághoz, melyet 1853. június 1-jén Rengey Ferdinánd ügyvéd készített. Érdemes a beadvány több részletét, érvelését idéznünk, mivel fényt vetnek a szegedi tanyák és a tanyás gazdálkodás jellegére.[173]

„...Városunk határában — írják — nincsenek nyomásokra felosztott, hanem tagosított birtokok, mellyek átaljában sivó vagy épen repülő homokból álván a gazdának örök éber figyelmét, gondoskodását, és így jelenlétét igénylik, ha hálátlan homokját gyümölcsözővé tenni akarja. Ez volt fő oka az úgy nevezett tanyák eredetének, mellyeknek most elpusztítása céloztatik...

...kivált homok földeken a gazdának épületekkel kell birnia, mellyekből vagy önmaga személyesen, vagy ott lakó cselédjei által vihesse gazdasági teendőit.

E szükség első pillanatra bebizonyul: ha szemügyre veszünk bármely közönséges tanyát...

Itt vannak a' birtokosnak minden épületei, itt tartja jószágát, itt tenyészt és termeszt, és homokjának egy részét még kertileg is miveli; itt van továbbá szöllő és gyümölcsös kertje, s maga a lehető legnagyobb kényelem költség és idő kíméléssel végezheti minden munkáját, könnyen felhasználhat minden állat hulladékot, és egyéb fej trágyákat, és segíthet annak idejében a széltől felkapott homok borította, vagy földjétől megfosztott szöllőkön és vetéseken..."

Alább így folytatják: „De nem csak múlhatatlanul szükséges nálunk a tanyai gazdálkodás, *nem csak köz és magány gazdászati szempontból lenne kár a tanyák elpusztítása,* de ezen pusztítás nem is felelne meg semmiféle célnak, mit pártolói általa elérni reménylenek." Azzal érvelnek, hogy a gonosztevők és rablók fészkei „a magános csárdák, csőszházak, pásztorgunyhók és cserények" szoktak lenni — nem a tanyák. Sőt a tanyák a földek adásvétele és az örökösödés révén egyre „sűrűsödnek", ami garantálja a közbiztonság javulását. Utalnak a tanyai iskolákra és úgy vélik, a tervezett községeket „csak a birtokosok cselédjei laknák, mert maguk a gazdák jó részben a Városban nevelkednek és tartózkodnak, és csak a munka idejé-

[172] SZABÓ ISTVÁN 1960. 173. — Megjegyzi, hogy a szegedi tanyákról készült térkép nem került elő.

[173] A gazdák kérvényét tárgyalja SZABÓ ISTVÁN és röviden idéz belőle. Én több jellemző, korfestő részletét használom fel. OL, D 122. Statthalt. Ofen. Pol. 1854. 19 130. F III. E 41.

ben, midőn gazdálkodásuk körülményei kívánnyák, töltenek több napokat, sőt heteket folytonosan tanyáikon."

A kérelmet 271 tanyai gazda írta alá (vagy látta el kézjegyével), bizonyára többségben a tehetősebb gazdák. Érződik a gazda-szemlélet a megfogalmazáson, amikor pl. a gazdák városi tartózkodásáról, vagy a cselédekről ír a beadvány szerzője, ugyanakkor remek jellemzését adja egy átlagos homoki gazdaságnak a 19. század közepéről.

A szegediek összeállították a „nevezetesebb és költségesebb tanyai épületek" jegyzékét: az alsóvárosi részen Radoszláv Balázs, Bauernfeind Mihály, Dobó János, Rieger János, Hentz János, Freiburger János, Fodor Ferenc, a felsővárosi részen Sávay Josef, Imre Antal, Ronay János, Blázs Kováts Josef, Kertész Antal, Vetró János, Ábrahám Pálné, öreg Bába Ferenc, Zseravitz örökösök, Kőrösy János és Vedres János (összesen 18 birtokos) tanyáját tartották érdemesnek kiemelni. A jegyzék eléggé szűk, föltehetően csak a valóságos majorsággá kiépült nagygazda-tanyákra terjed ki, ahol számos melléképület állott és föltehetően intenzív gazdálkodás folyt. Föltűnő, hogy az 1800-as években legnagyobb szállásfölddel rendelkező birtokosok a század közepén nem szerepelnek a nevezetesebb és legértékesebb tanyák tulajdonosai között. Egyelőre kevés forrást ismerünk ahhoz, hogy ennek magyarázatát adjuk, vagy következtetést vonhassunk le belőle. Az 1853-ban legértékesebbnek becsült tanyák tulajdonosairól többet tudunk: Rieger János 1848. október 1-jétől bérlője volt a 924 holdas ásotthalmi kaszálónak és 1852-ben az alsóvárosi pusztából 745 holdat (!) bérelt. Bauernfeind Mihály 1852. március 1-jétől 100 hold szántót bérelt a „városi tanyaföld"-ből,[174] az 1852-ben osztott ún. „tízéves földek"-ből pedig Freiburger János 180, Vedres János 100, Dobó János 30, Sávai József 25, Vetró János 20 holdat vett haszonbérbe.[175] A kisebb-nagyobb haszonbérletek arról tanúskodnak, hogy a felsoroltak meglevő örökföldes gazdaságuk mellett szükségét érezték tanyai üzemük bővítésének és ennek érdekében beruházástól sem riadtak vissza, ami vállalkozó szellemről is bizonykodik.

Összegezésül hangsúlyozzuk, hogy a szegedi tanyarendszer ezt a fejlettségi szintet úgy érte el, hogy a Város a több mint 60 ezer holdas pusztához alig nyúlt — csupán átokházi örökföldsávot parcellázta fel, az ismertetett indítékok miatt. A külterületi lakóházak 92%-a a 19. század derekán a szállásövezetben feküdt, és keletkezésük a kaszálók vegyes használatával függ össze. Szegeden tehát a 18. század elejétől az 1850-es évekig kaszálóknak nevezett szállásövezetben bontakozott ki a tanyásodás. Hódmezővásárhelyen, Makón a határbeli szállások, tanyák övezetét a 19. század első felében már tanyaföldnek nevezték. A külterületi gazdasági telepeknek és lakóházaknak egy része a homokos talajú kaszálókon kibontakozó szőlőtelepítéssel, kisebb részben a szántóföldi dohánytermeléssel, tehát belterjes kultúrnövényekkel kapcsolatos, ami fontos tényező volt a szegedi tanyák jellegének, típusos válfajainak formálásában.

[174] Szeged városának ingatlanokbóli jövedelemforrása II. 1950-es évek. CsML, Régi nyomtatványok.

[175] CsML, Szeged, Járási 10 éves szerződések 1852—62.

f) *A közlegelők felosztása és a tanyásodás*

Szeged városának a GIBA ANTAL fölmérése nyomán készült birtokkönyv szerint az 1840-es évek első felében 68 615 hold kiterjedésű külső legelője volt.[176] 1850-ben olyan kimutatás készült a Város határáról, amely a szikeseket, a vizenyős területeket és az erdőket külön föltüntette, — eszerint a „kilső homokbuckás legelő" 62 905 hold 31 négyszögölre rúgott.[177] A Városnak a közlegelő használatából csekély jövedelme származott.

A közlegelő felosztására az első terv 1846-ban született: Petrovics István szenátor négy szerződéses telep létesítését javasolta, egyenként 6-6000 hold, összesen 24 000 hold legelő kihasítása révén. Petrovitsot az okszerű gazdálkodás, a földek jobb hasznosításának a szándéka vezette, de indítványát a hagyományos jószágtartáshoz ragaszkodó módus civisek hangadói megbuktatták.[178] Amit a maradi városvezetés 1848 előtt elodázott, arra néhány évvel később rákényszerítette a városi pénztár szűkös helyzete: 1852-ben „a Város jövedelmei szaporítása tekintetéből" 10 ezer hold közlegelő 10 esztendei bérbeadására szánta el magát. A bérbeadás tényét Reizner városmonográfiája közölte, és azóta úgy tárgyalja a szakirodalom, mint a tanyákra való kitelepülés új hullámának elindítóját. Reizner s a nyomában járók azonban nem tárgyalták a haszonbérlés föltételeit, nem tudták, kik vették bérbe a tízezer holdnyi közlegelőt. A szegedi levéltárban fölkutatott haszonbérleti szerződések lehetővé teszik, hogy bemutassuk a puszta bérbeadásának körülményeit és gazdasági, települési következményeit.[179]

Az ún. „tízesztendős" járási földek bérbeadása

A közlegelő kijelölt részeit a Város nyilvános árverésen adta haszonbérbe, ahol a legtöbbet ígérő nyerte el a bérletet. Úgy tervezték, hogy 5 holdanként árvereznek és ezen felül még 20 holdat minden bérlő az eredeti áron megtarthat. Az élet azonban módosította az elképzeléseket.

A haszonbérleti szerződés fontosabb feltételei a következők voltak:

1. A bérlet időtartama az 1852. március 1-jétől 1862. február végéig terjedő tíz év.

2. Az árverésen az évi haszonbér negyedrészét biztosítékul le kellett tenni, — ezt az utolsó évi bérbe számították be —, ezenkívül az évi bér felét ugyancsak az árverésen, másik felét szeptember 1-jén tartozott a bérlő megfizetni.

3. A bérbe vett földet a haszonbérlő „egyedül s kizárólag szántóföldnek vagy kaszálónak használhatja". Ha földjén bucka, sivány homok volna, azt köteles fákkal beültetni és tíz év múltán minden négyszögöl siványon egy élő fát nevelni. A fa nyesedékét használhatja, de az élő fát kivágni tilos.

4. „Ha a bérlő gazdálkodás végett épületeket szándékozna tétetni — az megengedtetik neki, ... — köteles azonban azokat tíz évek után elbontani és elvitetni..." (!)

5. Vidéki haszonbérlőnek szabad ugyan bérföldjén jószágot tartani, de tilos azokat a Város közlegelőjére ereszteni.

[176] CsML, Szeged város földbírói hivatalának iratai 1840—1848-—1865. Birtokkönyvek I. Közföldek és utak sz. kir. Szeged városa határában ahogy a szakaszokon találtatnak.

[177] CsML, Jegyzéke Sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének, Szegeden, Február 24. 1850. MARÓTHY MÁTYÁS főmérnök (1 hold = 1200 négyszögöl).

[178] Petrovits javaslatát, valamint Kolb Ádám és Korda János vitairatát részletesen ismerteti BÁLINT SÁNDOR 1934., újabban BALOGH ISTVÁN 1962. 628—630.

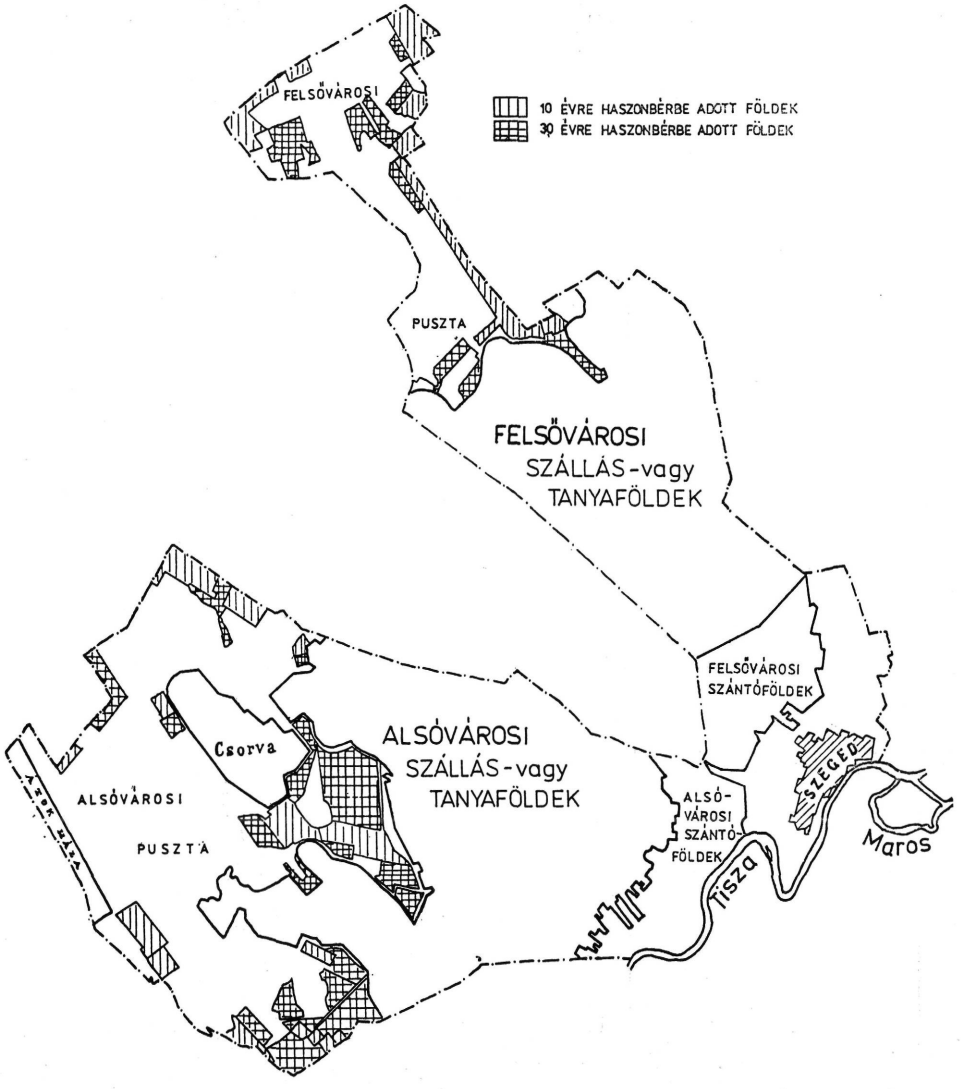
[179] A „tízéves járásföldek" bérbeadásának körülményeit és következményeit feldolgoztam „A szegedi közlegelő bérbeadásának kezdetei (Városi haszonbérletek 1852—1884 között") c. tanulmányomban: MFMÉ 1978/79—1. 19—46. Itt a kérdéskör lényegét, elsősorban településtörténeti konzekvenciáit foglalom össze.

6. Elemi csapás vagy más ürügy miatt a bérlőnek a haszonbérlést felmondani vagy a bér leszállítását kérni nem szabad.

7. Ha a bérlő a szerződést megszegné, a Város a haszonvételt új árverésen bérbe adhatja.

Fontos a szerződésnek az a kikötése, amely megengedi a bérföldnek akár szántóként, akár kaszálóként történő hasznosítását. Ezzel a Város tanácsa egyfelől szorgalmazza a volt közlegelő feltörését, ugyanakkor engedményt tesz a jószágtartást előnyben részesítő gazdák javára. Meghatározó az a feltétel is, hogy a bérlők a járásföldön építkezhetnek, de épületeiket a haszonbérlet lejárta (10 év) után le kell bontaniok.

A bérbe adandó legelőket részint a kaszálók közelében, részint a szegedi határ szélén jelölték ki. (12. kép) A határszéli parcellázásokkal a városvezetés a közlegelőt

12. kép. A szegedi határ övezetei a 10 és 30 évre bérbeadott városi közlegelők jelölésével, Gerle Antal nyomán.

igyekezett megvédeni a szomszéd települések (Kistelek, Dorozsma, Szabadka stb.) pásztorainak, tanyás gazdáinak átlegeltetéseitől. A községválasztmányt és a tanácsot tehát korántsem az a szándék vezette, hogy tízezer hold „jobb minőségű földet" osszon ki, mint forrásai nyomán Reizner írta.[180] Az árverések különböző okok miatt elhúzódtak — a távoli, mérgesi és ötömösi határszélen fekvő homokos járások árendálására pl. nemigen akadt vállalkozó —, úgyhogy a bérbeadást 1853 tavaszán is folytatták. Végül is a Város 1952-53-ban közlegelőiből összesen 10 248 hold 300 négyszögöl földet adott bérbe.[181] A fennmaradt 324 szerződésből 9212 hold, vagyis a bérbe adott terület kb. 90%-ának haszonbérlőjét ismerjük, ezért úgy véljük, a forrásanyag alkalmas arra, hogy jellemző, általános érvényű képet adjunk a szegedi puszta első foglalóiról.

9212 hold járásföldön 320 bérlő osztozott. Közülük 245 szegedi, 75 a szomszédos településekről való. Dorozsmáról és Kistelekről 24-24, Majsáról 16 bérlő neve ismert. A kiosztott felsővárosi járások egy része a kisteleki határszélen terült el, ez magyarázza a kistelekiek — nagyrészt volt telkesjobbágyok — vállalkozókedvét a felsővárosi puszta árverésén.

Tanulságos a földbérleteket területük szerint áttekinteni:[182]

A bérelt föld területe	A haszonbérlők száma	%-a
5 hold	79	24,68%
10 hold	58	18,12%
15 hold	43	13,44%
20 hold	23	7,19%
25 hold	59	18,44%
30 hold	11	3,43%
35 hold	4	1,25%
40 hold	2	0,63%
45 hold	2	0,63%
50 hold	12	3,75%
65 hold	5	1,56%
70 hold	2	0,63%
75 hold	2	0,63%
90 hold	2	0,63%
100 hold és azon felül	16	5,—%
	320	100,—%

Öt holdat az ismert bérlők egynegyede árendált. Ők kis pénzű, kevés örökföldön gazdálkodó kisparasztok, vagy más házában lakó szegényparasztok lehettek, akik bizonyára jobbadán szántónak béreltek járásföldet. Legnagyobb a 10—25 hold közötti legelőt bérlők száma (183 fő), de a tehetős gazdák tőkeereje lényegesen módosította a parcellázás tervezett felső határát: az ismert bérlők közül 58-an jutottak 25 holdnál nagyobb földhöz, s közülük 16-an száz holdat vagy többet árendáltak. A bérbe adott járásföldek legnagyobb bérlője Tápé község elöljárósága volt, amely 750 holdat bérelt, holdanként évi 2 Ft 54 krajcár haszonbérért. A tápaiak igen szűköl-

[180] Reizner János 1900. 433.

[181] CsML, Nyomtatványok, Szab. kir. Szeged városának ingatlanairól szóló leltára I. sz. 1855/6-ik évre.

[182] CsML, Szeged v. tanácsának iratai, Járási 10 éves szerződések (167 db), Külső járási földekre vonatkozó szerződések 1852—62 (157 db).

ködtek legelőben, így aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy a községtől kb. 40 km-re fekvő járást inkább legelőül, legfeljebb kis mértékben kaszálóul használták. A többi nagybérlő módos szegedi polgár — Rieger János 745 holdas, Pálfy István 275 holdas, Kőnig József 241 holdas —, vagy hivatalviselő értelmiségi, mint Farkas János tanácsos 100 holdas, Rengey Ferdinánd ügyvéd 110 holdas bérlő. Ha a tápaiak által bérbe vett, föltehetően közösen használt 750 holdat számításon kívül hagyjuk, az a kép áll elénk, hogy *15 nagybérlő használatába 2778 hold került, a kiosztott járásföldeknek közel 30%-a.* Hatalmas, addig csak legelőként élt homokföldön kevés gazda és úri birtokos osztozott. Itt számításba vehetjük még az 50—90 holdas bérlőket is — 23 fő 1395 hold haszonbérleten —, és úgy az összegezhető, hogy az 50 holdas és efölötti területet bérlők, mindössze 38-an, a kiosztott járásoknak több mint 40%-át használták. Bizonyosra vehető, hogy ekkora földterületet ilyen kevés gazdaság igaerejével képtelenség lett volna néhány év alatt feltörni, de az érdekeltek nem is azért fektették pénzüket földbérletbe, hogy a földet maradéktalanul fölszántsák, hanem elsősorban jószágaik számára igyekeztek viszonylag olcsó szénatermő rétet és legelőt biztosítani.

A bérelt földek tényleges használatáról — amiből a bérlők megtelepedésére, gyökéreresztésére következtethetnénk — az első legelőosztás szerződései nem tájékoztatnak, de a későbbi haszonbérleti szerződésekkel és árverési jegyzőkönyvekkel való összehasonlítás ehhez némi támpontot nyújt. 1861-ben a Város a kiparcellázott földeket újabb 10 esztendőre, majd 1871-ben, hasonló feltételek mellett, ismét bérbe adta. Az 1861. évi haszonbéri szerződésben figyelmet érdemlő változás: a földeket *„szántás, legeltetés, avagy kaszáltatás alá tetszés szerint leendő használatra"* árverezték. Úgy véljük, amikor a tanács írásba foglalta a járásföldek tetszés szerinti, akár legeltetésre való használatát, a szerződést az élő gyakorlathoz igazította. A tapasztalat volt a mércéje az árverező bizottságnak akkor is, amikor a legkisebb bérbe adandó területet 10 holdban, a legnagyobbat pedig 50 holdban ajánlotta megállapítani. Számolt a bizottság azzal is, hogy a tanyaföldektől távoleső és gyenge talajú alsó-átokházi és ötömösi dűlők bérbeadását nem érdemes szorgalmazni, így 1861-ben kevesebb járásföldet — 8969 holdat — árverezett. 1871-ben 9077 hold járásföldet adtak bérbe újabb 10 esztendőre, túlnyomórészt azokat a területeket, amelyeket 1852—53-ban a közlegelőből kiszakítottak.

Az 1871. évi haszonbéri szerződésben a Város kikötötte, hogy „a kibérelt földet a városi tanács beleegyezése nélkül sem egészben, sem részenként alhaszonbérbe adni ... nem szabad." A megfogalmazás — kézenfekvően — arra utal, hogy a bérföldek alhaszonbérbe adása gyakori lehetett. Ha meggondoljuk, hogy néhány tucat nagybérlő kezén több ezer hold bérföld koncentrálódott, ezt a dolgok természetes következményének kell tartanunk. 80—100 holdat a pénzét befektető kereskedő, de a sok jószágot tartó nagygazda sem tudott rögtön célszerűen hasznosítani — ezért kisebb-nagyobb darabokat alhaszonbérbe adott földéhes, vállalkozó kisparasztoknak.

1861-ben 50 holdat vagy annál többet 45 bérlő árendált — összesen 3237 hold, az elárverezett járásföldek 36%-a volt a kezükön —, *1871-ben pedig már 54 bérlő, s akkor 4658 hold, a tízéves földek 51%-a volt a használatukban.*

Száz holdat vagy azon felüli járásföldet 1871—1881 között 14-en béreltek. Módos parasztgazda volt 8, zsidó kereskedő 3, ügyvéd 2, vendéglős 1 fő. Figyelmet érdemel, hogy a 10 felsőjárási nagybérlő közül 6 kisteleki illetőségű.

Legnagyobb a 10 holdas bérletek száma és aránya volt: Alsójáráson 1861-ben a bérlők 55%-a, 1871-ben 45%-a árendált ekkora földet. Ezt a 20, majd a 30 holdas bérletek száma követte. 20—50 hold közötti járásföldet Alsójáráson a Babarczyak, Dobók, Csipakok, Felsőjáráson a Bárkányi, Kordás-, Rabi-család, valamint a kis-

teleki Kapás és Sisák gazdacsalád tagjai béreltek. Ők valamennyien örökföldes tanyai gazdák voltak, akiknek a bérföld kiegészítette meglevő gazdaságukat és lehetővé tette, hogy fiaikra több földet hagyjanak.

A haszonbéri szerződések összevetésének fontos tanulsága, hogy *a járási bérlők nagyobb része tíz évenként kicserélődött.* Az 1852—53-ból ismert 320 járási haszonbérlő közül 81 személynek — a bérlők egynegyedének — volt bérföldje az 1861. évi árverés után is.[183] 1871-ben pedig az Alsójáráson 44, a Felsőjáráson 25 korábbi bérlő tartotta meg (vagy növelte) haszonbéres földjét. Ugyan csak az alsójárási árverésről maradt fenn valamennyi haszonbéri szerződés, — a kiosztott felsőjárási földek kb. 80%-ának a bérlői ismertek —, de a folyamatok lényegére bizton következtethetünk. 1871—1881 között a szerződésekből ismert haszonbérlőknek 27,4%-a rendelkezett korábban is városi bérfölddel.

Lássunk néhány egyéni sorsot.

Jójárt Gábor, aki felsőrészen, az Imre Antal kapitányságban Csányi Mátyás tízéves földjén lakott, 1866-ban 5 hold, majd egy társával 10 hold városi bérföldet vett át. Csányi Mátyás 15 hold bérföldjén bizonyára alhaszonbérlőként vagy *lakó*ként élt, és amikor a környéken két kisbérlő „elbukott", fölhasználta a kínálkozó alkalmat, hogy maga is bérlő lehessen. Bérletét 1871-ben is megtartotta.

Márton *Piri* Pál ugyancsak az Imre Antal kapitányságban, harmincéves földön létesült gazdaság csősze 1861-ben 5 holdat, majd Rosnyai Mihállyal együtt még 25 holdat bérelt. Öt hold évi haszonbére 11 forint volt, a huszonöt holdas társasbérletért pedig 1,10, illetve 2,10 forint évi bért fizettek holdanként. A csősz is azért bérelt földet, hogy a maga lábán megálljon, saját házat építsen. Kétséges, hogy számítása megvalósult-e, mivel nevét az 1871. évi szerződéseken nem találtuk.

1861-ben Bálint *Szundi* János csősz 5 hold, 1871-ben Németh Pál bilisicsi városi csősz 20 hold, Molnár János, a baksi uradalmi majorban élő csősz 40 hold, Kovács László, Péteri állomás mellett lakó vasúti őr 20 hold járásföldet bérelt. Közülük 1881-ben csak Németh Pál tudta megtartani bérletét, az alsó *gátsarki* és a *Kártyás* dűlőben.

Valószínű, hogy azok tartották meg bérletüket, akik a bérföldön tanyát építettek, tartósan megtelepedtek. Kutasi Ödön — a szegedi parasztnovella egyik képviselője — „Bérföldesek" c. elbeszélésében erről így írt: ha valaki „már egy hujjában árendálta a földet és tanyaházat is épített rá, ekkor nincs mit licitálni." Egy bérelni szándékozó homoki ember így mondja ki a szentenciát: „Embörök, nem köll a másik embör könyerit elvönni..."[184]

1853-ban a telekkönyv 40 tanyát rögzített az alsóvárosi pusztán.[185] Ha a pásztorok építményeit nem vették számba — ami valószínű —, akkor ezek a járási haszonbérlők tanyái lehettek. A felsővárosi puszta betelepüléséhez a telekkönyv nem ad támpontot, mivel Csöngölén nem jelöl tanyát, Balástya határrész pedig — ahol 42 házat tüntet föl — nagyobbrészt a régi szállásövezetre terjedt ki. Csengele — a felsővárosi puszta északi része — benépesedésére a kisteleki róm. kath. plébánia anyakönyveiben keres-

[183] Mivel az 1850-es évek szerződései még nem tüntették fel a bérlők lakóhelyét és sok az azonos családnevű bérlő, nem lehetünk egészen biztosak az 1852. és 1861. évi haszonbérlők azonosításában. Gyakori családnevek (Börcsök, Dobó, Csányi, Szécsi stb.) azonosításánál óvatos voltam, ritka családneveknél viszont akkor is folytonosságot tételeztem föl, ha a keresztnév különböző — pl. 1852-ben Freyburger János, 1961-ben F. Ferdinánd volt a bérlő —, mivel a későbbi bérlő a megelőző testvére vagy leszármazottja lehetett.

[184] KUTASI ÖDÖN: Bérföldesek. In.: Bérföldes magyarok. Szeged, 1913. 26.

[185] OL, D 122. Stadhalt. Ofen Pol. 1854. 19 130. F. III. E 41. melléklete: Szeged város határában, a városi területen kívül eső házak mennyiségének kimutatása, Szegeden September 22-én 8513.

tünk forrást, a pusztához ugyanis Kistelek esett legközelebb, s a szeged—felsővárosi szállásokról régóta ide jártak keresztelkedni, házasodni, temetkezni. Az első Csengelén született gyermeket 1854 augusztusában jegyezték be a kisteleki matriculába,[186] de 1860-ban már 7 csengelei újszülöttet kereszteltek Kisteleken. Az 1861-ben megkötött haszonbéri szerződések szerint mindössze 5 felsőjárási bérlő lakott volna Csengelén: Csikós József csősz, Bitzók Mihály, Kucsora Pál, Tiricz Imre és Tomay Mátyás. A kisteleki keresztelési anyakönyvből arra következtetünk, hogy tíz évvel a legelőosztás után többen éltek ott, csakhogy tanyájukról a városi hatóság mit sem tudott. Erre utal, hogy a matriculába 1860-ban 4 alkalommal a szülők lakóhelyéül ennyi került: *Csengele,* házszám nélkül.

Akik viszont nem tartották meg, pontosabban nem tudták megtartani az újabb árverésen bérletüket, mert rájuk licitáltak — azok föltehetően nem építkeztek, illetőleg építményeik elbontására kényszerültek. Honnan ez a nagy arányú migráció a tíz éve kiosztott városi legelőföldeken?

Becsei Nándor szegedi lakos, 70 hold járási föld haszonbérlője — akinek 10 tagú családja volt —, 1862. január 30-án kérelemmel fordult a városi tanácshoz, hogy a végrehajtási eljárást szüntessék meg, mivel az árendát nem képes kifizetni. Indokolásul előadta, hogy 1857-ben asztagba rakott gabonáját felgyújtották, 1858-ban haszonbéres földjén jég verte el a termést, 1859-ben pedig a járási földek soványsága miatt a vetőmagja sem termett meg. Ezek miatt 594 Ft 61 krajcár haszonbérrel adós a Városnak. A tanács a kérelmet elutasította.[187]

1868-ban 14 homoki haszonbérlő panaszbeadványt írt a városi tanácshoz, melyben bérletük megszüntetését kérték, mivel a mostoha időjárás következtében a homokföld termése a betevő falatra sem volt elegendő.[188]

Az 1860-as évek első felében több mint ezer hold felosztott járásföld vált elhagyottá. Bizonyára közrejátszott ebben az 1863-as ínséges esztendő (a szárazság, a „Luca szele" pusztítása), a homokföldek gyenge terméshozama, de az is, hogy a bérlők nem trágyázták — a kevés jószágot tartó kisbérlők nem is tudták trágyázni — gyenge minőségű homokföldjeiket. Az 1871. évi árverési bizottság jelentése szerint az alsórészi járási földek „kétszer 10 évi használat után immár nagyrészben kiélve vannak",[189] ami a fölszántott járásföldek kimerülése mellett a trágyázás hiányáról bizonykodik. A „gazdátlan hagyott szántóföldek"-et 1866 márciusában 6 esztendőre újra árverezték. Az Alsórészen 519 holdat, Felsőrészen 492 holdat, összesen 63 bérletet árvereztek.[190]

Még módos nagybérlők is bérfizetési gondokkal küszködtek. Jellemző erre, hogy Back Manó kisteleki lakos, aki 1865/66-tól közel 300 holdat bérelt a csengelei pusztán, 1869 júliusában haszonbére felének elengedését kérte, mert a fagy és aszály miatt vetése tönkrement. A Gazdaszék kérelmét tanácsülés elé terjesztette, amely azzal az indoklással utasította el, hogy „a haszonbért minden körülmények között fizetni tartozik."[191] A Város tehát a kiosztott földek haszonbérét indokolt esetben sem mérsékelte.

Mindezek a körülmények és a szerződéseknek az épületek tíz év utáni elbontá-

[186] Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia.
[187] CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 209/1862.
[188] CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 142/1868.
[189] CsML, Szeged v. tanácsülési jkv. 1871. 7005.
[190] CsML, Szeged v. tan. ir. Alsójárási 10 éves szerződések 1861—1871 és Felsővárosi 10 éves szerződések 1861—1871. Az iratcsomóban talált kimutatás szerint Felsőjáráson az elhagyottnak nyilvánított járásföldnél többet: 871 holdat árvereztek újra.
[191] CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 225/1869.

sára vonatkozó előírása együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a tíz esztendős járásföldeken a tanyaépítés nem bontakozott ki olyan ütemben, mint ahogyan Reizner állította. Forrásainkból arra következtetünk, hogy az 1852—53. évi legelőosztás utáni tíz év alatt kb. az a 81 haszonbérlő épített bérföldjén tanyát, aki haszonbérletét az 1861. évi árverésen megtartotta.

A bérletüket megújító, föltehetően tanyaépítő bérlők 80%-a az 5—25 holdas kategóriába tartozik. Közülük kiugró a 25 holdas bérlők aránya: ezek egyharmadrésze megtartotta bérföldjét vagyis megtelepültnek tekinthető. A 30 holdas bérlők fele, a 10 holdasok egynegyede, az 5 holdasoknak viszont alig egyhatoda tartotta meg bérletét. Ebből látszik, hogy 25—30 hold homokföld volt az a terület, amelyen a tanyai üzem létesítése és működése leginkább megalapozottnak bizonyult. Ennél kisebb homokföldön a legelőosztás utáni első évtizedben viszonylag kevesebb bérlő eresztett gyökeret.

A bérföldhöz ragaszkodók többsége — négyötöde — tehát kisparaszt, illetve földjét maga művelő gazda, de nyolcan a 65 holdnál nagyobb járásföldet bérlő 27 személy közül is tartották bérletüket, vagyis valószínűleg tanyát, majorságot létesítettek. Együttesen több mint kétezer holdat béreltek, amiből az a következtetésünk, hogy az *első tíz évi bérleti idő elteltével a járásföldeknek kb. egyötödén bontakozott ki a tanyás gazdálkodás.*

A „harmincéves földek" bérbeadása

1854-ben Szeged városa újabb közföldeket kényszerült haszonbérbe adni. Az ún. „önkéntes államkölcsön"-re a Város 600 000 forintot jegyzett, aminek a fedezetére Wőber György polgármester 12—15 ezer hold közlegelő 30 évre történő bérbeadását indítványozta. A Községválasztmány elfogadta a javaslatot,[192] és 1854. augusztus 29-én Szeged sz. kir. város községe nevében a polgármester megkötötte a szerződést 262 bérlővel 12 000 hold közlegelő 30 évi bérbeadásáról. Egy hold 30 esztendei haszonbérét 50 forintban állapították meg, így évente 1 holdra 1 Ft 66 krajcár esett, aminél az 1852. évi árverésen általában magasabbra licitálták az árendákat. Ezt a bérbeadást is Reizner nyomán ismerjük, aki a rövid közlésben hozzáfűzte: „A tanyákra ismét nagy néptömegek vándoroltak ki, ismét újabb tanyák keletkeztek."[193] E sommás megállapításnál azóta sem jutott tovább a Szeged-kutatás. Megtaláltam a mindeddig lappangó haszonbéri szerződést, amely tartalmazza a bérlők névsorát is, így alkalmat nyújt e jelentős haszonbérlet elemzésére.[194] Itt csupán a fontosabb vonásokat emeljük ki:

„A Bérnökök a bérleményi földet valamint kaszállónak, úgy szántó földnek is jó, s rendes gazdához illőleg *használhatják,* s azon *gazdasági épületeket is tehetnek...",* de kötelesek az építkezést házszámozás végett a városi tanácsnak bejelenteni, és az épületeket a bérlet megszűntével elbontani.

A bérlőknek a haszonbér teljes összegét négy év alatt nyolc vagy — ha az államkölcsön fizetési határideje megengedi — öt év alatt, tíz részletben kellett megfizetni. 600 ezer forintot öt éven belül leróni (!) — ezzel a bérlők óriási terhet vállaltak magukra. Többségük ugyan tehetős örökföldes gazda volt — a felsővárosi részről

[192] CsML, Szeged v. Községválasztmánya jkv. 1854. 90. Közli Oltvai Ferenc 1968. 150—151

[193] Reizner János 1900. 434.

[194] CsML, Szeged város titkos levéltára; a szerződés és a 30 éves bérlőgazdaság ügye önálló feldolgozást érdemel. A tárgykör jogi és részben gazdasági vonatkozásait tárgyalja Ruszoly József: A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871. Szeged, 1984. 172—179.

a Bárkányi, Kordás, Lippai, Kondász, Sávai, Veszelka, Vetró család, az alsóvárosi határból a Dobó, Oltványi, Szécsi, Szűcs, Tanács, Volford család tagjai —, de akadtak köztük kisparasztok és kis számban úri birtokosok is (pl. Freyburger János, a kisteleki Ausländer Rozália).

Méltányosnak tűnik a szerződésnek az a megfogalmazása, hogy a közlegelőből maguk a bérlők jelölhetik ki a használatukba kerülő 12 ezer holdat. Kérdés, valóban így történt-e? A haszonbérlők 1888. évi beadványukban azt írták, hogy „a tetszés szerinti választásunkra bízott közlegelőkből 11 525 1195/1200 holdakat 1048 darabokra, a legrosszabb homokos és siványos területeken jelöltük ki..."[195] Kerle Antal 1855. és 1873. évi határtérképe, mely föltünteti a 30 éves bérföldek fekvését, igazolja a bérlők panaszát: valóban voltak a bérbe vett közlegelőn nagy kiterjedésű homoksiványok — pl. az alsóvárosi részen *Velezhegy* és a *Kőrösi csárda* között, valamint a csengelei pusztán —, de voltak jó talajú homokföldek is. Ilyennek mondható a korábbi *Belső csordajárás,* Mórahalom és Csorva között — több mint 4000 hold, — amelynek nagy része a 30 éves bérlőgazdaság használatába került. A bérföldek eléggé szétszórtan, a felsővárosi pusztán 10, az alsóvárosin 16 kisebb-nagyobb darabban terültek el, nagyobbrészt a tanyai örökföldek közelében, kisrészben Szeged és Kistelek—Majsa—Mérges—Ötömös határszélén. Sok helyen a 10 éves földekkel szomszédos járásokat szakították ki a pusztából.

Abból, hogy a 262 gazda által kibérelt földet 1048 darabra osztották, arra következtetünk, hogy nem egy tagban, hanem négy darabban (262×4=1048) szándékoztak kimérni minden egyes gazda bérleményét. Így biztosíthatták, hogy a különböző hasznosítású és minőségű földekből egyformán jusson mindenkinek. Nem találtunk adatot arra, hogy ez valójában így történt-e. Egyenlő részesedés esetén minden bérlőnek közel 46 hold jutott volna.

A Város 1855. évi ingatlanleltára szerint a felsővárosi pusztán 3335, az alsóvárosin 6500 holdat — összesen 9835 holdat — adtak 30 évre haszonbérbe.[196] A bérföldek kihasítása eszerint több évre elhúzódott.

Reizner írja, hogy a krími háború következtében kialakult gabonakonjunktúra növelte a 12 ezer holdat kibérlő gazdák vállalkozókedvét. Bizonyára a konjuktúra serkentette a bérföldek feltörését is. 1879-ben a 30 éves bérlőgazdaság használatában levő földek művelési ágak szerinti megoszlása az alábbi volt:[197]

szántó	7084 kat. hold	1512 n.öl
rét	1101 kat. hold	1036 n.öl
szőlő	291 kat. hold	982 n.öl
legelő	335 kat. hold	1402 n.öl
erdő	4 kat. hold	1550 n.öl
nádas	9 kat. hold	—
földadó alá nem eső	107 kat. hold	620 n.öl
összesen:	8935 kat. hold*	704 n.öl

* 1200 négyszögöles holdba átszámítva a terület: 11 914 hold.

[195] Benke József: A szegedi bérlő gazdaság bérleti ügyének fölvilágosításául. Szeged, 1888. 9.

[196] CsML, Nyomtatványok gyűjteménye Sz. kir. Szeged városának ingatlanairól szóló leltára I. 1855/56-ik évre.

[197] CsML, Szeged v. tan. ir. 10540/1880. Szeged v. kataszteri birtokive. 1879-ben már kat. holdban számoltak.

Két és fél évtized alatt a 30 éves bérföldek 79%-át szántották fel. Valamennyit nem is használhatták volna szántónak a szegedi határ változatos talajviszonyai miatt —, de azért sem, mivel a tanyai jószágtartás kaszálórétek és a tanya körüli kisebb legelők nélkül nem létezett. Föltűnő, hogy e földeken viszonylag kevés szőlőt telepítettek (aránya mindössze 3,2%). A telepítések lényegében két határrészen történtek: az említett *Belsőjárás*on (149 hold) és a *Kőröséri* homokbuckákon (136 hold).

Egyidejűleg a gazdák bérbe vették a Város közlegelőjén, a legeltetés és fűbérszedés jogát, ugyancsak 30 esztendőre, évi 20 ezer forintért. Ezt a szerződést azonban nem csupán a 30 éves földek 262 bérlője, hanem még 896 tanyai gazda, összesen 1158 bérlő látta el kézjegyével, akik egyetemlegesen vállaltak kötelezettséget a szerződésben foglaltak megtartására.[198]

1859-ben lejárt a haszonbértörlesztés határideje, és a városi tanács a bér- és adóhátralékok miatt pert indított a bérlőgazdaság ellen. A bérlők kénytelenek voltak kölcsönt felvenni és viselni a hosszan elhúzódó per költségeit.[199] Mindez már túlmutat témánkon, de az ide tartozik, hogy a 30 éves földek és az egész közlegelőn való legeltetés, fűbérszedés bérbevétele tőkés jellegű vállalkozása volt a szegedi gazdák egy rétegének. Nem véletlen, hogy zömmel módos gazdák vállalkoztak a 12 ezer hold haszonbérletére. A bérbevétel a gabonakonjunktúrát, a jószágtartás és a szőlőtelepítés föltételeit és növekvő lehetőségeit tekintve ésszerű volt, de rövid törlesztési határidőre kockázatosan sok terhet vállaltak. Bizonyos, hogy a 30 éves bérföldeken hamarabb és nagyobb területen bontakozott ki a tanyás gazdálkodás, mint a 10 éves járásföldeken — még ha ezt adatokkal nem is tudjuk igazolni. Az itteni tanyásodást nemcsak a haszonbérlet hosszabb lejárata segítette elő, hanem az is, hogy itt örökfölddel és saját igaerővel, termelőeszközzel rendelkező gazdák és a sűrűbben benépesült belső tanyaföldek (Domaszék, Nagyszéksós, Őszeszék) családot alapító gazdaivadékai fogtak munkához.

Városi haszonbérletek és haszonbéres tanyák az 1880—90-es években

1881 áprilisában a városi Gazdaszék javasolta, hogy a 10 éves járásföldek szeptember végén lejáró bérletét hozzák kapcsolatba a 30 éves földek 1884 szeptember végéig tartó haszonbérletével.[200] A javaslatot azzal indokolták, hogy a 10 éves bérföldek nagyrészt a 30 éves földek szomszédságában terülnek el. A tanács elfogadta a javaslatot és úgy határozott, hogy a 10 éves földeket 1884. szeptember végéig, vagyis három évre adja bérbe.[201] A fennmaradt árverési jegyzőkönyvek és térképek alapján úgy látjuk, hogy 1852 óta, kis változtatásokkal, ugyanazokat a földeket árverezték, ezúttal Alsójáráson 3516, Felsőjáráson 3443 kat. holdat.

[198] A közlegelő bérbeadására vonatkozó szerződés: CsML, Szeged v. tan. ir. Régi szerződések I. 92.

[199] A Város és a bérlők közötti jogvitát BENKE JÓZSEF, a bérlőgazdaság ügyvédje ismertette „A szegedi bérlőgazdaság bérleti ügyének felvilágosításául" c. írásában (Szeged, 1888).

[200] CsML, Szeged v. tan. ir. 205/1881 közgy. sz.

[201] CsML, Uo. 9210/1881. sz. tanácsi határozat.

Lássuk az 1881-ben bérbe adott földek megoszlását:

A haszonbérlet területe	Alsójárási bérlő	Felsőjárási bérlő	Összesen
1—5 hold	—	2	2
5—10 hold	8	1	9
10 hold	84	32	116
10—15 hold	9	3	12
15 hold	1	—	1
15—20 hold	8	8	16
20 hold	29	23	52
20—30 hold	7	10	17
30 hold	15	11	26
30—40 hold	2	1	3
40 hold	6	5	11
40—50 hold	2	3	5
50 hold	6	11	17
50—60 hold	1	2	3
60—70 hold	1	2	3
70 hold	2	—	2
70—80 hold	—	2	2
90 hold	—	1	1
100 hold felett	2	4	6
	183	121	304

Alsójáráson 19,2 kat. hold, Felsőjáráson 28,4 kat. hold föld jutott egy bérlőre, ami arra vall, hogy a felsővárosi részen több tőkeerős gazda bérelt földet, mint az alsóvárosin. 50 holdat és azon felüli területet Felsőjáráson 22 személy bérelt (Alsójáráson csak 12), ám az e kategóriába tartozó bérlők közül 12 kisteleki, 2 majsai, 2 szentlászlai volt — tehát a nagyobb tőkeerőt Felsőjáráson jórészt a szomszédos Kistelek módos kereskedői és gazdái képviselték.

A haszonbérlők névjegyzékeit összevetve úgy látjuk, hogy ez a földárverés is a korábban tapasztalt cserélődést hozta: a bérlők 25—30%-a régi, a többi új.[202] Számos bérlőről biztosan tudjuk, hogy akkor már járásföldön épült tanyájában lakott. Bizonyosan ott élt 12 olyan felsőjárási bérlő, akinek „csöngölei tanya" volt a lakóhelye, hiszen Csengelén az 1852. és 1854. évi legelőosztások teremtették meg a letelepedés feltételeit. Egyik bérlő (Tóth Júlia) lakóhelyét a szerződés így jelöli: „Csöngölei tanyán Kordás F. kapitányság." Innen tudható, hogy ez a kapitányság 1881-ben Csengelére terjedt ki. Az árverési jegyzőkönyv szerint 24 bérlő lakott a Kordás kapitányságban,[203] így végül is — a 121 közül — *36 felsőjárási bérlőről bizonyítható, hogy városi bérföldön* — tíz- vagy harmincéves földön — *lakott*. 1881-ben Csöngöléről 31 újszülöttet vittek Kistelekre kereszteltetni,[204] amiből annyi mértéktartóan föltehető, hogy 36-nál több család élt csengelei földbérleten.

Rajtuk kívül mások is építettek tanyát a felsőjárási bérföldön. Szeged város 1887. évi határtérképe a csengelei haszonbérleteken Szalai, Sisák, Kordás M., Bar-

[202] A lakóhely- és névazonosítások bizonytalanságait figyelembe véve nem utalok számadatokra, úgy is a folyamatok jelzését tartjuk fontosnak. Összeállítottam azoknak a bérlőknek a jegyzékét, akik járási bérföldjüket 1861-től, három egymást követő árverésen bizonyíthatóan megtartották. L. JUHÁSZ ANTAL 1980. 44.

[203] CsML, Szeged v. tan. ir. Felsővárosi földek szerződései 1881—1884.

[204] Kereszteltek anyakönye, Kistelek, Róm. kath. plébánia.

tucz, Ausländer, Csillag tanyatulajdonosokat jelöli.[205] (Kordás és Csillag szegedi, a többiek kistelekiek). Valamennyien már a korábbi legelőosztások óta nagybérlői voltak a Városnak és bérföldjükön tanyai üzemet létesítettek, de belterületi házukban (Kisteleken, Szegeden) vagy a régi szállásövezetben levő tanyájukon laktak. Bérföldön épült tanyáikon cselédek vagy feles bérlők dolgoztak.

*

1879 októberében Tisza Lajos, az árvíz utáni újjáépítés királyi biztosa újabb városi közlegelők kiszakítására tett javaslatot. Az indíték ezúttal is a városi háztartás bevételeinek növelése volt. Kimutatták, hogy a jószáglétszámhoz mért legelőszükséglet 24 122 hold, „amihez mérten 4230 hold legelőfelesleg mutatkozott".[206] Az árveréseket a felsővárosi pusztán 1880. február 16—28-án, az alsóvárosi pusztán márciusban tartották. Csengelén a félegyházi határig terjedő *birkajárás*ból 1039. kat. holdat, a kömpöci és csólyosi határ menti dűlőben 305 kat. holdat 25 évre, a félegyházi határ közelében és *Bogárzó* mellett 165 holdat 5 évre, az alsóvárosi pusztán 8 darabban 1844. kat. holdat 25 évre és hat dűlőben kimért 530 holdat „5 évi termésre" árverezték el.[207]

Csengelén, a 25 esztendőre bérbe adott 1344 kat. holdon mindössze 33 haszonbérlő osztozott a következőképpen:

50 hold fölött	6 bérlő
50 holdas	7 bérlő
30 holdas	2 bérlő
20 holdas	8 bérlő
14 holdas	1 bérlő
10 holdas	9 bérlő
	33 bérlő

Ötven holdnál több legelőt béreltek:

Szalai János, Kistelek 338.	188 kat. hold
Vékony István, Majsa 164.	127 kat. hold
Kordás Antal, Felsőtanya 663.	113 kat. hold
Kordás Mihály ifj., Felsőtanya 706.	93 kat. hold
Tóth Mihály, Felsőtanya 641.	90 kat. hold
Kordás Ferenc, Felsőtanya 622.	56 kat. hold

Szalai János kisteleki nagygazda már a tízéves járásföldből bérelt, tanyája volt Kisteleken és a bérföldön is. A felsőtanyai Kordás család tagjai régi tanyásgazdák, többen 30 éves és 10 éves földet is árendáltak, Kordás Ferenc a 80-as években a tanyai kapitány tisztét töltötte be. Örökföldön kiépített tanyai gazdaság és a már korábban bérelt járásföldek hasznosítása segítette őket abban, hogy az újabb legelőosztáson jókora szűzföldeket béreljenek. Jellemző, hogy Vékony István majsai bérlő 127 hold föld félévi haszonbére címén 278 Ft-ot fizetett az árverésen.

[205] Szeged sz. kir. város határának és tápéi birtokának térképe. Készítették: Székely Ferenc és Rainer Zs. k. mérnökök, 1887.

[206] CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1879. 396.

[207] CsML, Szeged v. tan. ir. 1880. 3566.

A Csengelén kiosztott 25 éves földeknek több mint háromnegyed részét tehetős gazdák árendálták, akiknek a bérlet lehetőséget nyújtott jószágállományuk növelésére, több áruként eladható rozs, kukorica, szőlő termesztésére. A bérföldön rövidesen tanyát is építettek. 1887-ben Csengelén Szalai Jánosnak 2, ifj. Kordás Mihálynak 3 régi és 2 új tanyája (!), Lajos Ferenc 50 holdas kömpöci bérlőnek 2, Kordás Antalnak és Ferencnek 1-1 tanyája volt.[208]

Az alsóvárosi közlegelők 1880. évi kiosztásáról pusztán egy jellemző esetet emelünk ki. A *Vágójárás alji* dűlőt előbb 5 holdas részletekben árverezték, és így 230 holdért 346 Ft 38 kr bérösszeget ajánlottak — „azonban utasítás szerint az egész dűlő egy testben is árverés alá tűzetett, s ez úton Pap Ferenc évi 365 Ft-tal volt a legtöbbet ígérő, s a küldöttség az utóbbi árverési eredményt találta elfogadhatónak". Pap Ferenc módos alsótanyai gazda a 80-as években a törvényhatósági bizottság tagja is volt. Példája jól mutatja, hogy *a városi földek árverésen történő kiosztása* mennyire *kedvezett az árutermelő gazdaságukból jelentős készpénzzel rendelkező gazdáknak,* akik rálicitáltak a kis pénzű parasztokra — és olykor hatósági döntéssel is érvényesíteni tudták akaratukat.

*

A 30 éves és a 10 éves földek bérbeadási feltételeiről a Város törvényhatósági bizottsága 1884. február 10-i ülésén úgy határozott, hogy „a szőlővel beültetett 30 éves földek 30 évre, a többi külső járási földek 25 évre, a tanyák közt és alatta levő földek 15 évre, a nyomási földek pedig 10 évre adatnak bérbe".[209] Azért így szabták meg a feltételeket, hogy a földek bérleti ideje ne egyszerre járjon le. Azt is megállapították, hogy a szőlővel betelepített 30 éves földeket nem árverezik, ha a bérlők elfogadják a holdankénti bérösszeget. Ez 291 kat. hold szőlőre vonatkozott és a szőlősgazdák érdekeit szolgálta.

A földeket 10 kat. holdas parcellákra osztották és a legtöbbet ígérőnek, egyenlő minőségű talaj esetén, joga volt 50 holdig terjedő területet a leütött áron megtartani.

Új az 1884. évi bérbeadás következő feltétele: „A tanyaépülettel bíró jelenlegi bérlőknek azon kedvezmény biztosíttatik, hogy azon 10 holdas parczellát, esetleg parczellákat, melyeken tanyai épületeik s azoknak tartozékai feküsznek, abban az árban, melyben ezek mellett fekvő parczellák leüttetnek, árverés nélkül megtarthatják." Ebből két fontos következtetés adódik: 1. *az immár három évtizede bérbe adott földeken számos tanyás gazda lakott,* akiknek az érdekeit nem lehetett figyelmen kívül hagyni; 2. mivel ez a kedvezmény először fogalmazódott meg, a *tanyák nagyrészt a 30 éves földeken állhattak, amelyeket az első bérbeadás* (1854) *óta ekkor árverezték újra.*

15 évre (1884—1899-ig) Felsőpusztán 2318, Alsópusztán 4302, összesen 6620 kat. holdat, 25 évre (1884—1909) pedig több mint 9 ezer kat. hold külsőjárási földet adott a Város haszonbérbe.[210] Ezeknek az újraosztásoknak az elemzésétől itt eltekintünk, elegendő annyi, hogy több volt a 10 holdas bérföld, mint korábban és szembetűnően csökkent a 20 holdnál nagyobb haszonbérletek száma.

1890-ben a városi hatóságok fölfigyelnek arra, hogy sokan elhagyják bérföldjei-

[208] CsML, Szeged város 1887. évi külterületi házszámjegyzéke.

[209] CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. ir. Kgy. jkv. 1884. 13/a 43.

[210] CsML, Szeged, v. Tan. ir. 1899. 2497. A felsőpusztai dűlő az összesítő könyv szerint 2618 holdas, az alsópusztai 4381 holdas volt, de a részletezés szerint mindkét dűlőben kevesebb földet adtak bérbe. A 25 éves bérföldek területe a haszonbérlet lejárta előtti tárgyalásból ismert: CsML, Szeged v. tan. ir. 1908. 22428.

ket. Ennek okát abban látják, hogy az árverésen túl magasra licitálják a haszonbérleteket, s emiatt fizetési kötelezettségeiket képtelenek teljesíteni.[211] Bitó Pál alsótanyai tanító megrendítő képet fest egyes kisbérlők helyzetéről: „A nyomornak valóban szánandó képét tárja elénk tanyai lakosaink azon osztálya, mely mint bérlő bírja a nemes város által másodízben kiosztott 25 éves járásokat. Ez elsoványodott buckás helyekről nem egy eset van, hogy fölszedett sátorfájával a rajta maradt rongyokban bandukol tovább a szegény földmívelő család, mikor már tönkretette a könnyelműen megígért magas bérösszeg."[212] A városi földbérlők elnyomorodásán szerinte szőlőtelepítéssel lehet segíteni, ám — mint ismert — az is befektetést kíván, amire épp a bérfizetéssel nagy terhet vállalók képtelenek voltak.

1891-ben az egyik szegedi lapban névtelen szerző foglalkozott a városi bérföldek helyzetével. Úgy véli: aki a helyi lapok cikkei és a lefolyt viták után alkotna képet a helyzetről, azt gondolhatná, hogy Szeged határa „tejjel-mézzel folyó Kánaán...",[213] ezért rávilágít a Város földbirtokpolitikájának árnyoldalára. A városi földbérletek parcellázása folytán szerinte Szegeden *„egy olyan néposztály képződött* — talán az ipar rovására — *kiknek megélhetési forrását a haszonbérlés képezi, kik* tehát utalva, mondhatni *kényszerítve vannak esetleg megfelelő haszonnal nem járó bérlésre is..."* (kiemelés: J. A.) Úgy látja, hogy Szegeden a nincstelenek vagy földet bérelnek, vagy cselédnek szegődnek. A bérlők „két rossz közül a kisebbet választják", de a magas haszonbérek sokukat koldussá teszik. A kortárs szerző tárgyilagosságra törekszik, a bajok orvoslására javaslatokat is tesz (követeljék meg az óvadékot, úgy a vagyontalanok nem árvereznének, módosítsák a szoros bérfizetési határidőt stb.), de mivel írása vitacikk, szükségképpen sarkít és az árnyoldalakat húzza alá. Mindenesetre ezek a figyelmeztető jelek is közrejátszhattak abban, hogy a legközelebbi legelőosztásnál a Gazdaszék másként állapította meg a bérleti feltételeket, mint korábban. 1893-ban a felsőrészi közlegelőből 2000 holdat javasolt szántás-vetésre bérbe adni, 50 holdas részletekben, 25 eztendőre. Fontosabb bérleti feltételek: a bérlők kötelesek megfelelő gazdasági épületeket emelni, a bérelt föld egyharmadán felváltva kapás veteményt termelni, minden öt évben trágyázni, a földet körülfásítani, tilos a bérelt földről a trágyát, szalmát elszállítani. A városi tanács és a közgyűlés a jószágtartó gazdák érdekeire és a kijelölt csengelei közlegelő talajára való tekintettel végül is 1200 hold kiosztását határozta el.[214] 13 kisteleki 550 holdat, 8 szeged-felsőtanyai 400 holdat, 2 városi birtokos 200 holdat és 1 kömpöci gazda 50 holdat bérelt. *Ezen a legelőosztáson — és ismereteink szerint egyedül ekkor — valósították meg azt az elképzelést, hogy a bérleteket ne aprózzák el:* az 50 holdas részletekben történő kiosztás eleve a tőkeerős rétegnek látszott kedvezni, s valóban úgy történt, — módos tanyás gazdák, kereskedők és úri birtokosok jutottak bérföldhöz. Négyen béreltek 100 holdat: id. Kordás Mihály, ifj. Kordás Mihály (az említett csöngölei nagybérlő), Kertész Sándor és Malina Gyula városi bérlő, Deutsch Bernát kisteleki kereskedő pedig 150 holdat.

E legelőelosztás után Szeged városának 22 870 kat. hold homoki földje volt bérbeadva, 1581 haszonbérlő számára.[215] A Város bérlői — mint láttuk — differen-

[211] CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1890. 185., 270.

[212] Bitó Pál: A szőlőművelés és gyümölcsfatenyésztés kérdése szegedi külterületen. [SzH.] 1890. 3. 19.

[213] A városi bérföldek. SZH 1891. 2. 10., 2. 13., 2. 15.

[214] CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1892. 216. A csengelei közlegelőnek a kistelek—majsai úttól északra a csengelei erdő sarkáig nyúló 1200 holdas részét adták bérbe 1893. április 1 — 1917. szeptember 30-ig.

[215] Szeged bérföldei. SZH. 1893. 8. 20. 6. p.

ciált réteget alkottak, összetételük tükrözi a szegedi határ és néhány szomszédos település (Kistelek, Dorozsma) társadalmi színképét. Településnéprajzi szempontból azt kell aláhúznunk, hogy a 19. század végére a bérföldek túlnyomó részén tanya épült. A bérlők megtelepedésére serkentően hatott, hogy először 1880-ban, majd 1884-ben és 1892-ben a Város hosszú időtartamra, 25 évre kötött haszonbérleti szerződést. A fölépült tanyák jellege a bérlők anyagi körülményei, a bérföld területe, a várostól való távolsága stb. szerint különbözött, ám ennek vizsgálatára másutt fogunk kitérni. Számos bérleti szerződést bontottak föl a föld elhagyása miatt, de más okból, pl. a bérlet átruházása, átvállalása folytán is — ez hozzátartozott a tőkés korszak itt a szerződésben is lehetővé tett földforgalmához. Az elhagyott bérföldre tüstént akadt árverező. A városi haszonbérletekre is találó a Tömörkény István megfigyelése: „Csak rebbenése legyen annak a hírnek, hogy valamely föld alighanem eladódik, már végigszárnyal az izgalom a határon s az emberek gyanakodva kémlelik egymáson, hogy ugyan hányójukkal kell majd harcba szállni annak a kis földnek a megragasztásáért..."[216]

A század utolsó évében öt darabban 1075 holdat parcelláztak fel az alsópusztai közlegelőből. Ezeket a földeket a tanács 1897-től szándékozott bérbe adni 25 esztendőre, végül is 1899. okt. 1-jétől 1922. szept. végéig kötött a bérlőkkel szerződést.[217]

g) *A tanyák népessége 1850 és 1900 között*

1850-ben Szeged külterületén 13 508 lakos élt, a város egész népességének 26,8%-a. Valamennyi alföldi település közül itt volt legmagasabb a külterületen élők aránya. Az ugyancsak nagy határú Hódmezővásárhelyen 8910 lélek, a népesség 23%-a élt a tanyákon,[218] más városok (Kecskemét, Debrecen stb.) külterületi lakossága pedig meg sem közelítette ezt az arányt. Ha a tanyarendszer fejlődésének Erdei Ferenctől fölvázolt korszakolását vesszük alapul,[219] azt mondhatjuk, hogy a szegedi tanyafejlődés 1850-re, a második korszak kezdetére a város és a tanya közötti összetartozást, az életmódot tekintve elért oda, ahol a tanyás települések nagy része 1900 körül járt: elterjedt a városi ház és a tanya különválása, ami sok-sok családban az addig együttélő nemzedékek szétválását jelentette — a megházasodott gyermekek állandó megtelepedőként költöztek a tanyára, s az idős szülők éltek a városi házban. Ez a folyamat Szegeden azért bontakozhatott ki előbb, mert egyfelől megvoltak az előzményei a szállásföldek 18. századi használatában és betelepülésében, másfelől a szegedi határban a homokföldek intenzív művelése, különösen a szőlőtermelés megkövetelte a parasztok állandó kinntartózkodását. Ez utóbbira utal a szegedi gazdáknak a tanyarendszer felszámolása ellen tiltakozó, 1853. évi beadványa is, amelyből több részletet idéztünk. A szegedi tanyafejlődés átlagosnál gyorsabb előrehaladásában a kaszálóövezet fokozatos művelésének, a talajadottságoknak és a homoki szőlőtelepítésnek tulajdonítunk különös szerepet.

A népesség létszámát az 1857. és 1870. évi népszámlálás irataiból ismerjük.[220]

[216] Tömörkény István: Földragasztás irányában. Barlanglakók. Bp. 1959. 330.
[217] CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. B. 19. d.
[218] CsML, Szentes, IV. B. 151.
[219] Erdei Ferenc 1942. 98—107.
[220] CsML, Szeged, az 1857. és 1870. évi országos népességi összeírás felvételi ívei és községi összesítései Szegeden kis kivétellel fennmaradtak.

A tanyák népessége

	1850	1857	1870
Alsótanyák	?	14 052	16 441
Felsőtanyák	?	9 068	9 574
	13 508	23 120	26 015

A lakóházak száma

	1850	1857	1870
Alsótanyák	?	2379	2842
Felsőtanyák	?	?	1577
	2785	?	4419

Balogh István állapította meg, hogy a tanyás gazdálkodás területi kiterjedése az 1850-et követő két évtizedben volt a legrohamosabb.[221] Ez a tanyai népesség gyarapodására is elmondható (ami természetesen összefügg a gazdálkodás kibontakozásával). Szeged tanyai népessége húsz év alatt csaknem megkétszereződött, 12 500 fővel nőtt, ám 1857-ig volt jóval gyorsabb a növekedés. Melyek e települési, demográfiai folyamat összetevői?

1. A közlegelőből 1852—53-ban 10 248 hold, 1854-ben közel 12 000 hold került haszonbérlők kezébe. Láttuk, a 10 évre bérbe adott földeknek előbb csak töredékén épült tanya, s hamarabb építettek a 30 éves földek bérlői. Részint azért, mert a hosszú haszonbérleti idő a beruházásra, megtelepülésre kedvezőbb föltételt nyújtott, részint mivel erre a haszonbérletre 262 tehetős, zömmel tőkeerős tanyai gazda vállalkozott. *A haszonbérlőknek a járásföldekre települése 1870-ig azonban csak kisebb részét eredményezhette a tanyai népesség gyarapodásának.*

2. Nagyobb része abból származhatott, hogy a korábban városon lakó parasztcsaládok és utódaik kitelepültek szállásföldjeikre. Giba 1840 körül készült kataszteri fölmérése mutatja, hogy a szállásföldek betelepülése még messze volt a telítettségtől, csak a Városhoz közel tanyásodott sűrűn a határ. 1850-ig az ún. kaszálóövezetnek egyötödét törték fel, ám ez a folyamat az 50-es évek gabonakonjunktúrájának hatására hihetetlen mértékben fölgyorsult. 1850 áprilisában Szeged határában a feketeföldi szántókon és a kaszálókon együtt 32 533 hold megművelt földet mutattak ki,[222] ami átszámítva 24 399 kat. hold. 1855-ben viszont Palugyay „a legújabban nyert adósorozati adatok" alapján 49 229 kat. hold szántóföldet tüntet föl.[223] *A szántóterület növekedése öt év alatt közel 25 ezer hold, ami* — az egy-két éve kiosztott legelők feltörésének ütemét ismerve — *túlnyomórészt a kaszálók fölszántásából származott.* Ezt a kaszálórétek területének csökkenése is igazolja. A homokföldek rendszeres művelésének természetes folyománya volt a tanyaépítés.

3. A következő jelenség az, hogy a nősülő legények csak az igazán módos családokban maradtak a szülőkkel egy födél alatt, nagycsalád-szervezetben gazdál-

[221] Balogh Istnán 1965. 439.

[222] CsML, Szeged v. tan. ir. jegyzéke Sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének. Készítette *Maróthy Mátyás* mérnök, 1850. április.

[223] Palugyay Imre 1855. 458.

kodva, többségük külön költözött és örökrészén tanyát épített. A városból való kiköltözésen kívül tehát azzal számolhatunk, hogy *a tanyai lakosság természetes szaporulata is a tanyán eresztett gyökeret:* ott dolgozott — akár mint földtulajdonos vagy földbérlő, akár mint tanyás vagy cseléd — és állandó tanyalakóvá lett. A gazdafiak a 18. századi nagy telkeknek felaprózódó darabjait jussolták, így egyre kisebb földekre építettek. A tanács kénytelen volt a 25 hold alatti terület építkezési tilalmát az 1870-es években 15, majd 10 holdra mérsékelni.[224]

4. Az 1850-es évek gabonakonjunktúrája után mérséklődtek a szemtermés értékesítési lehetőségei, a 60-as években többször volt aszály — a legnagyobb 1863-ban —, ami éreztette hatását a tanyás gazdálkodásban. A 60-as évek közepén — utaltunk rá — több mint ezer hold városi bérföld vált elhagyottá, amelyeket újra árvereztek. Jellemző, hogy a szántóterület 1855 és 1870 között mindössze 2214 kat. holddal nőtt,[225] — részben a kaszálók, részben az egyéni tulajdonú legelők rovására — mely növekedés messze alatta marad a szántóföldek 1850—1855 közötti gyarapodásának. Ezek a körülmények nyújtanak magyarázatot arra, hogy *1857—1870 között a szegedi tanyai népesség növekedése,* a korábbi évekhez viszonyítva, *lassult.*

A szegedi tanyák népének ilyen ütemű gyarapodását a kibocsátó város egyházi anyakönyvei nem tükrözik, mivel a tanyaiak jelentős része gyermekeit a hozzá közelebb eső településre, — a felsőtanyákról Kistelekre, az alsótanyákról Szabadkára. Horgosra — vitte megkereszteltetni.[226] Ez a tanyai családok anyavárossal való kapcsolatai lazulásának is tényezője.

Balogh István azt is kimutatta, hogy 1870-ben az összes birtokosok 72,8%-a, a bérlők 84,4%-a, az éves szolgák 87,7%-a, a napszámosok 27,7%-a volt tanyai lakos.[227] Számunkra különösen az sokatmondó, hogy *Szeged földbirtokkal rendelkező mezőgazdasági keresőinek közel háromnegyede tanyán élt.* Szeged mezőgazdasági termelésének nagyobbik, a népesség fenti hányadának megfelelő része tehát már 1870 táján tanyai — pontosabban a mezei munka időszakában: tavasztól késő őszig tanyán élő parasztok munkájának eredménye volt.

A 26 000 főnyi tanyai népesség hatalmas szükségleteket támasztott kézművesek termékei iránt, melyeknek nagyobb részét az anyavárosban vagy a környék országos vásárain szerezte be. Voltak azonban olyan iparágak, amelyek jelenlétét a tanyán élők nem nélkülözhették. 1870-ben a Város határában az alábbi iparosok éltek:

Iparágak	Felsőtanya	Alsótanya	Összesen
molnár	8	4	12
kovács	3	10	13
bognár	—	2	2
köteles	—	1	1
csizmadia	3	—	3
szabó	1	—	1
	15	17	32

[224] Szűts Mihály 1914. 419.

[225] Gerle Antal 1873. évi határtérképe szerint Szeged területén 51 443 kat. hold 496 négyszögöl szántó volt. Az adat valószínűleg 1870. évre vonatkozik.

[226] 1860-ban 258 Kisteleken keresztelt újszülött szüleinek lakóhelye volt „Villae Szeged", 1881-ben pedig 311 szegedszállási és 31 „csöngölei", 1891-ben , 339 „felsőszállási" születésű gyermeket jegyeztek be a matrikulása. L. Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia.

[227] Balogh István 1965. 445.

Mindkét összeírás föltünteti a lakatlan, illetve üres tanyákat és az elpusztult épületeket. Alsótanyán 1857-ben 126 lakatlan tanyát találtak az összeírók, ami e határrész lakóházainak mindössze 5,3%-a. Miután az összeírást október 31-én végezték, arra gondolhatunk, hogy ezekről a tanyákról lakóik télire városi házukba költöztek. Ám e 126 lakatlan tanya közül 1870-re 28 elpusztult, 41 pedig üresen állott, ami viszont arra enged következtetni, hogy ezek már 1857-ben elhagyatottak voltak. 1870-ben Alsótanyán 111 üres tanyát és 194 elpusztult épületet, Felsőtanyán 52 üres tanyát és 103 üres telket vettek számba.[228]

Üres házak a város külterületén 1870-ben

A ház beosztása	Felsőtanya	Alsótanya
egy szoba	12	2
szoba, konyha	13	73 (!)
szoba, kamra (v. raktár, istálló)	4	2
szoba, konyha, kamra (v. pince)	6	16
szoba, konyha, istálló	4	2
szoba, konyha, félszer	3	1
négy osztatú	6	6
öt osztatú	1	4
hat vagy több helyiségű	3	3
	52	109

Az üresen talált lakóházaknak több mint fele (86 ház) két osztatú, szoba-konyha beosztású volt. A terepmunka tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy ezek részben bérföldön épült zsellérházak lehettek, amelyeket lakóik elhagyni kényszerültek, részben gazdáknak olyan kis tanyái, ahová lakót *(tanyást)* fogadtak. A három és több osztatú, üres tanyák száma mindössze 61 volt. Alsótanyán 9 üres tanyaház mellett, ugyanazon a házszámon, lakott házat találtak. Mindez azt érzékelteti, hogy a pusztulás és az újrakezdés a tanyásodásnak egy felfelé ívelő szakaszában is együtt található a szegedi tanyákon.

A tanyafejlődés újabb hulláma a szegedi árvíz (1879) után bontakozott ki.[229] Számos parasztcsalád tanyán élő rokonainál húzódott meg a víz elől, s nem is tért vissza a Városba, ahol megdrágult az élet. A városi házépítést ugyan a hatóság előnyös kölcsönnel támogatta, de sokan nem bíztak az ottani életlehetőségekben, ezért inkább kinn telepedtek le — akár úgy, hogy bérföldet fogtak, vagy lakóként más házában éltek.

1887-ből páratlan forrásunk van a szegedi tanyásodás mértékének és jellegének megállapításához: a Város külterületi házszámjegyzéke.[230] Elemzése szétfeszítené munkánk kereteit, ezért csak néhány adatát és adatsorait használjuk fel.

A csengelei kapitányságban 194 tanyai ház közül 116 volt új építésű (ezeknél a jegyzék régi házszámot nem tüntet fel). Az új számozás bevezetésének ideje nem ismert, de — miután a csengelei bérföldeken épült tanyák kisebb része (78 tanya)

[228] A két határrészen az összeírók eltérő terminust használtak. A két összeírásnak a szegedi tanyákra és a tanyai népességre vonatkozó adalékai önálló feldolgozást érdemelnek.

[229] BÁLINT SÁNDOR 1976. 129.

[230] CsML, IV. 13. 1414. III/18. Szeged sz. kir. város külterületi házszámjegyzéke, 1887.

Külterületi épületek Szeged határában 1887-ben

A kapitányság neve	Házszám	Ebből					A tanyai kapitány neve
		szélmalom	szárazmalom	gazd. cseszház	szőlőbeli cseszház	iskola	
1. Csengelei	194	1	—	—	—	—	Kordás Ferenc
Balástya	306	1	—	—	—	1	Veszelka Mihály
Őszeszék	280	7	2	3	—	1	Kónya Ferenc
Szatymaz	388	6	2	4	14	1	Tápai János
5. Gajgonya	409	5	1	1	1	2	Kovács József
Fehértó	295	5	2	3	6	1	Tóth Antal
Felsőtanya összesen:	1872	25	7	11	21	6	
Röszke—Szentmihálytelek	381	3	3	1	—	2	Barna István
Feketeszél	547	4	2	—	27	2	Vass Imre
Nagyszéksós	481	7	2	—	29	1	Börcsök Péter
10. Királyhalom	618	5	2	1	17	2	Dobó Imre
Átokháza	324	3	1	7	—	2	Bokor Károly
Csorva	289	9	2	3	5	1	Csányi György
Zákány	395	8	5	1	18	1	Pap István
Domaszék	433	4	2	—	26	2	Pálfy Antal
15. Mórahalom	403	5	—	1	17	1	Dobó József
Alsótanya összesen:	3871	48	19	14	139	14	

még régi házszámot kapott — kb. 1870-re, illetőleg a 70-es évekre tehető. Így a jegyzékből kiolvasható a városi bérföldeken kibontakozó tanyafejlődés.

A külterületi lakóházak számát úgy kapjuk meg, ha a házszámok összegéből kivonjuk a malmok és az iskolák számát (119), tehát Szeged határában 1887-ben — az engedély nélkül épült, számozatlan 16 földkunyhót (putrit) nem számítva — 5624 lakóház volt. Ebből közelítő pontossággal kikövetkeztethető a külterületi népesség száma. Az 1850. és az 1870. népszámlálás idején volt átlagos szegedi családlétszám (5, ill. 6 fő) középarányát figyelembe véve 1887-ben a város külterületén közel 31 ezer ember élhetett. Számításunk csaknem egybevág az egykorú helyi lap közleményével: „...a legutóbbi népszámlálás szerint (1890) a város belterülete lakóinak száma 54 000-et, a külterületieké pedig 30 000-et tett ki."[231] A század végére a százezres nagyságrendűvé fejlődött Szeged város külterületi népessége meghaladta a 38 ezer főt. Fél évszázad alatt a külterületen lakók száma 280%-kal nőtt, és ezen az időszakon belül 1870-ig, kiváltképp az 50-es években volt nagy arányú a gyarapodás.

E fél évszázad során a szegedi tanyák jellegében is módosulások történtek. Utaltunk rá, hogy a mezőgazdasági termelés időszakában sok család már a 19. század elején tanyáján élt, amit az 1828. évi összeírás is bizonyít: „— *a szegediek leginkább a kaszálóikon laknak...*"[232].

A városi ház és a tanya közötti kétlakiságnak és e kettősség megszűnésének a fokozatait több, 1960-as években gyűjtött visszaemlékezés segít dokumentálni. A domaszéki Bózsó Mihály (sz. 1896) nagyapjának 60 hold örökföldje volt: „*Az öregök benn laktak a városon, Szivárvány ucca 18 szám alatt. Kigyütt az öreg szétnézni, mögnézni a családokat* (fiait). *Ha az öreg nem gyütt ki a tanyára, akkor az embörök mindön szombaton bemöntek tisztáért. Az asszonyok benn voltak az öregökkel az alsóvárosi háznál.*" (MFM—NA 839—82) A nagyapa halála után a városi házat az örökösök eladták és adatközlőnk apja, B. Imre (1850—1939) már a tanyán élt öreg napjaiban.

A zákányi Vass Ignácz (sz. 1878) apja elbeszélése nyomán mondotta: „*Nyáron kinn voltak a tanyán, télön a városban. A legény volt az állatokkal a tanyán. — Mikor mögvolt a házasság, a fiatalembör kimönt a tanyára, az újasszony az ura szüleivel a városon maradt. Egy évig. Akkor találkoztak, ha az embör hazamönt.*" (Saját gyűjtés, 1967).

Újvári Ferencnek az 1860-as években Felsőtanya Gajgonya határrészén, a *Szirtos dűlő*ben volt 80 lánc (magyar hold) földje, tanyája, 20 lánc feketeföldje és Felsővároson, Vásárhelyi sugárút 55. szám alatt háza. Az idős gazda élt feleségével a városi házban, nős fiai pedig családjukkal a tanyán laktak. A vagyon szétosztása előtt négy házaspár élt egy családközösségben. Az életrend úgy alakult, hogy a gazda felesége (sz. Zákány Rozália) állandóan benn élt a városi házban. Ott tartózkodtak a várandós vagy kisgyermekes fiatalasszonyok is, otthon szültek, az öreg gazda viszont márciustól novemberig gyakorta kijárt a tanyára. A gazdaságot a legidősebb testvér, Újvári Mátyás irányította. Minden hetipiacos napon kora hajnalban indult a kocsi „haza" a tanyáról. Rendesen az a házasember hajtott, akinek a felesége benn volt a városon. Csütörtökön, illetve a hét végét követően hétfőn hajnalban kocsizott vissza a tanyára.

A gazda halála után, 1871-ben került sor a vagyon szétosztására hat testvér, illetőleg a leszármazottak között. Az „osztály" úgy történt, hogy a legfiatalabb fiútestvér, aki az öreg tanyában maradt, egy lánytestvér és az a fiú, akinek a városi ház jutott, 12 lánc földet kapott, a többi három testvér pedig 16-16 láncot. A búzatermő

[231] Dr. Tóth Pál: Látogatáson Kossuth Lajosnál. SZH 1893. 8. 20. 5. p.
[232] CsML, Az 1828. évi orsz. összeírás szegedi biz. ir. 1827—1834: 24.

13. kép. Pálfy Antal gazda tanyája a századfordulón. Szeged-Alsótanya, Zákányi kapitányság.

feketeföldet egyenlően osztották el. Az öreg tanyát öröklő Újvári Illés (1836—1904) még gyakran bejárt a testvére tulajdonába került városi házba, de maga már élete hajlatáig a tanyán élt és úgyszólván csak meghalni „ment haza". Tizenkét gyermeke született, akik kisgyermekként, főleg télen gyakran időztek a városi házban, de iskolába már a tanyán jártak. Kapcsolataik egyre inkább lazultak a városi rokonsággal. Az öreg tanyát jussoló Újvári Lajos (1897—1977) az 1930-as évek végén már Szeged-Felsőközponton vásárolt házat.

A Bózsó és az Újvári család példázza azt a 19. század második felében egyre gyakoribb jelenséget, hogy a városi házzal szoros egységbe szerveződött kisgazda és volt nagygazda tanyák lakói városi házukat elvesztik, s ily módon állandó tanyalakók lesznek. Ezzel megszűnik a tanya tartozéktelepülés jellege, és az ilyen tanyák — ERDEI FERENC máig elfogadott, találó kifejezésével — „farmtanyá"-vá válnak. A 19. század végére a két szegedi szállásövezetben létesült tanyák jelentős része — a kisebb birtoktesteken megülő kisgazda tanyák nagy hányada — farmnak mondható. A farmtanyák elterjedésének, arányának pontosabb megállapítása még további forráselemzést, anyaggyűjtést igényel.

A fölosztott közlegelőn tanyát építő bérlők belterületi (városi-falusi) házzal elenyésző számban rendelkeztek, csak kevés ilyen úri birtokos, kereskedő volt köztük, akik azonban tanyáikra sosem költöztek ki, hanem cselédeket alkalmaztak, vagy alhaszonbérbe adták a bérföldet. A városi bérföldön való megtelepedés az esetek többségében másodlagos településszóródást, vagyis korábbi tanyáról újabb tanyaföldre, illetve új építésű tanyára telepedést jelentett, így a bérlőtanyák eleve mint farmtanyák létesültek. Ha a bérlőnek valamelyik Szeged környéki községben (Kisteleken, Dorozsmán vagy Majsán) volt a lakóhelye, rövid időn belül fölépített tanyája — miután odaköltözött — ugyancsak farm- vagy szórványtanya lett, mivel a gazdasági üzemhely és az állandó lakóhely egybeesett.

h) A tanyarendszer kiteljesedése. 20. századi földbérletek

A 20. század első fele a magyar tanyarendszer kiteljesedésének időszaka. Ez a kiteljesedés egyrészt a korábban tanyásodott határrészek sűrűsödése, másrészt új területeknek tanyákkal való megülése útján ment végbe.[233] Így történt ez Szegeden is, azzal a nem elhanyagolható eltéréssel, hogy itt a tanyai településforma kiteljesedése az alföldi átlagnál magasabb szintről indult.

Szegeden a szállásövezet belső részein (Domaszék, Feketeszél, Nagyszéksós, Szatymaz) már a 19. század második harmadában néhol oly mértékben fölaprózódtak a telkek, hogy 3-4 holdas földekre is épültek tanyák. Századunkban az övezet külső határrészein is (Csorva, Királyhalom, Balástya, Felső-Gajgonya) — ahol a 18—19. században általában nagyobb birtoktestek voltak — hasonlóan aprózódtak a földek, s épp ez volt az egyik indítéka annak, hogy az örökföldekről számosan a bérföldre áramlottak. Az örökföldek aprózódásával egyidejűleg a vagyonos családból való fiatalok összeházasodása révén ellentétes tendencia is hatott: így maradhatott fenn mind Alsótanyán, mind Felsőtanyán számos, nemzedékeken át tekintélyes gazdabirtok (Alsótanyán többek között a Dobó-, Masa-, Malatinszky-, Ördög-, Papp-, Tanács-, Volford-, Felsőtanyán a Bárkányi-, Imre-, Kordás-, Lippai-, Szél-, Veszelka-, Vetró-családban).

[233] Vö.: RÁCZ ISTVÁN 1980. 133.

A külső részi örökföldek tanyasűrűsödésére jó példa Átokháza benépesedése. A Város itt a 19. század elején parcellázott és a Giba-féle határfelmérés idejére (1836—42) 12 tanya épült. 1862 táján 20, 1884-ben 37, 1919-ben 53 tanya állott ugyanazon az örökföldsávon.[234] A mórahalmi kapitányságban 10 km² területen 1783-ban 25, Giba fölmérése idején 86, 1919-ben már 113 és 1935-ben 150 tanya volt.[235] A vizsgált terület teljesen az örökföldes tanyaövezetre terjed ki, így az ottani „besűrűsödés" mértékét tükrözi.

A régi, ún. szállásföldi tanyák sűrűsödése az övezet intenzív művelésével is összefügg:

Szeged határának művelési ágai[236]

	1870	1910
Szántóföld	51 443 k. hold	72 984 k. hold
Rét, kaszáló	14 789 k. hold	17 132 k. hold
Szőlő	8 675 k. hold	12 496 k. hold
Legelő	33 157 k. hold	20 078 k. hold
Erdő	7 500 k. hold	7 559 k. hold
Nádas	589 k. hold	455 k. hold
Terméketlen	22 839 k. hold	10 192 k. hold
Összesen:	138 946 k. hold	141 775 k. hold

A szántóterület több mint 21 ezer holddal történt gyarapodásának két összetevője van: 1. erre az időre esett a szállásövezet valamennyi, művelésre alkalmas földjének fölszántása, amit a szaporodó népesség igényei és az árutermelés tettek szükségessé és 2. tovább nőtt a föltört legelők területe. Igen jelentős az újonnan telepített homoki szőlő, amelyek részben a szállásövezeti szőlőhegyek további kiterjeszkedése, részben a bérföldes tanyák melletti telepítés révén létesültek.[237] A szegedi földbérletrendszer és a belterjes homoki kertkultúra összefüggéseire legutóbb Fűr Lajos mutatott rá.[238]

Az 1899-ben kiadott építési szabályrendelet úgy intézkedik, hogy a homoki szántóföldeken 3 hold, a szőlőkben 2 hold — de a szatymazi, domaszéki és feketeszéli szőlőkben 1 hold — az a legkisebb terület, amelyre építkezni szabad.[239] Az intézkedést bizonyára az élet kívánalmai szerint hozták, így tükrözi a valós helyzetet és igényeket: a meggyökeresedett szegedi tanyaövezet besűrűsödését.

A tanyarendszer fejlődése másik forrásának Szegeden is újabb, megművelhető földek kiosztása bizonyult. 1900 nyarán a Városnak még mindig 19 124 holdnyi közlegelője volt,[240] így szinte kézenfekvő, hogy vezető testületei folytatták a legelők közel öt évtizede elkezdett bérbeadását. Tehették, mert volt bőven városi közföld, és mert a gazdászati és háztartási szakbizottság kimutatta, hogy a kiváltott jószágállomány

[234] Juhász Antal 1974. 89.

[235] Bokor István 1936.

[236] Az 1870. évi adatok Gerle Antal 1873-as határtérképe nyomán, az 1910. évi kimutatást l. Szűts Mihály 1914. 108. A határterület különbözősége abból adódott, hogy a város birtokát képező Tápai-rétet olykor hozzáadták a saját határához, máskor nem.

[237] A tanyaföldek közötti homoki szőlőhegyek területének növekedését és szaporodását tükrözi Jakabffy Lajos: Szeged sz. kir. város határának térképe. Sokszorosította a Magyar Áll. Nyomda. Bp. 1919.

[238] Fűr Lajos 1980. 233—234.

[239] *Idézi* Szűts Mihály 1914. 419.

[240] CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1900. 228. és a Város tanácsa 23 233 sz. előterjesztése.

legeltetéséhez kevesebb legelőterület is elegendő. A város vezetését a tanács 1880. november 28-i közgyűlésének határozata elkötelezte, hogy az 1879. évi árvíz emlékének megörökítésére „fogadalmi templomot" épít. Az építés fedezetét a városi költségvetésből nem tudták biztosítani, a lakosság pótadóval történő megterhelését pedig igyekeztek elkerülni. Ez volt a háttere annak, hogy a törvényhatósági bizottság 1900. május 9-i ülésén Ivánkovits Sándor tiszti főügyész a fogadalmi templom építési tőkéjének megszerzésére 3500 hold alsótanyai közlegelő haszonbérbe adását indítványozta.[241] A június 21-i közgyűlésen vita bontakozott ki. Kószó István ügyvéd, Pálfy Antal és Pap Antal tanyai gazdák ellenezték a bérbeadást és kompromisszumos javaslatokkal — a nehezen hozzáférhető járásföldek örökáron történő eladásával, községi pótadó megszavazásával, kisebb (1000 holdas) legelő bérbeadásával — próbálták nagyobb területű közlegelő fölparcellázását elodázni. Javaslataik a nagy jószágállománnyal bíró, s a legeltető állattartáshoz körömszakadtáig ragaszkodó módos tanyai gazdák érdekében fogalmazódtak. A közgyűlés 98 szavazattal 14 ellenében végül elhatározta 3500 hold közlegelő 25 évre történő bérbeadását. 1900. október 1-jétől a következő közlegelőket parcellázták:

1. az átokházi birkalegelőből	495 holdat
2. a gátsarki birkajárásból	540 holdat
3. az egész bilisicsi csordajárást	580 holdat
4. a Kelemen-föld melletti síkföldet és a Rieger-tanya melletti baromjárásból	450 holdat
5. „Rózsajárás"-ból a Honvéderdő környékén	1185 holdat
6. Vágójárásból	200 holdat
7. a „Nagyistváni" határrészre	50 holdat
	3500 hold

A csaknem hiánytalanul fennmaradt haszonbéri szerződések alapján a bérletek megoszlása a következő:[242]

A bérelt föld területe	A haszonbérlők száma	A haszonbérlők aránya
1 hold alatt	9	2,9%
1—5 hold	20	6,5%
5—10 hold	20	6,5%
10 hold	204	65,8%
10—15 hold	19	6,1%
15—20 hold	5	1,6%
20 hold	24	7,7%
20—30 hold	4	1,3%
30 hold	2	0,6%
38 hold	1	0,3%
48 hold	2	0,6%
	310	100,— %

[241] CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. B. 21. d.

[242] A haszonbéri szerződéseket a 321/1900 sz. közgy. határozatra utalva kötötték meg. A kimutatás 3310 hold bérletére vonatkozó, 310 db szerződés alapján készült.

A haszonbérletek kétharmada 10 holdas parcella volt. Már az 1899. évi földárverés eredményei mutatták, hogy a bérlőknek a korábbinál jelentősebb hányada állapodott meg 10 holdnál. Visszaemlékezések tanúsítják: azért történt így, mert az árverésen a földéhes parasztok magasra fölverték a haszonbért, s végül 10 holdnál több föld bérletére kevésnek futotta a pénze. 1 hold átlagos évi haszonbére 15 korona körül volt, de a jobb földek árendája elérte a 20—22 koronát is.

419 ismert haszonbérlő közül 170 Átokházán lakott, ahol az *öregátokházi* örökföldsávot és az erdőket kivéve városi bérföldek voltak. A 71 csorvai földbérlő nagyobb hányada is régebbi városi bérlő lehetett, míg a királyhalmiak (82 bérlő) és a mórahalmiak (22 bérlő) nagyobb része örökföldön lakott. A bérlők lakóhelyéből arra következtetünk, hogy kb. *kétharmad részük korábban kiosztott városi bérföldön élt, vagyis a földhaszonbérlők második-harmadik nemzedékéhez tartozott.*

Az örökföldes tanyaövezetből — a 104 királyhalmi és mórahalmi bérlő nagyobbik része mellett — 14 zákányi, 10 feketeszéli, 7 domaszéki és 2 nagyszéksósi parasztember „fogott bérföldet". Szeged városában 11, dorozsmai tanyán 9, Szabadkán és közvetlen környékén 8, Ötömösön 4, Horgoson és Sándorfalván 2-2, Halason, Majsán, Mérgespusztán és Tázláron 1-1 bérlő lakott. Legtöbbjük hamarosan megtelepült a bérföldön.

Szembetűnő, hogy igen sok társasbérlet jött létre: 81 *tized*et ketten, 15-öt hárman, 2-t négyen, és 1 tizenöt holdas bérletet öten vettek haszonbérbe. Társasbérletek korábban is voltak, de kisebb számban. Növekedésük azt jelzi, hogy a bérelni szándékozó parasztoknak nem futotta a magasra licitált árenda és a kaució fizetésére, ezért kényszerültek összefogni. Több esetben tanyaszomszédok társultak egy-egy *tized* bérlésére.

Az 1900-ban felparcellázott dűlőket a tanyák népe napjainkig *„Régi fogadalmi templomföldek", „Fogadalmi dűlő", „Templomfőd"* néven emlegeti. A helynevek őrzik annak az emlékét, hogy az ott megtelepedők pénze hozzájárult a Fogadalmi templom építéséhez.

A településnéprajz föladata, hogy a lehetőségek szerint vizsgálja a megtelepülés módját, körülményeit is. A századunk eleje óta fölparcellázott szegedi közlegelők első foglalásáról az ott élők visszaemlékezései tájékoztatnak. A Honvéderdő és a Mérgesi erdő közötti *Kisjárást* 1900-ban osztották: *„Apám három évig Mérgesen (Mérges pusztán) volt gulyás, onnan jött Átokházára. Tíz holdat fogtak bérbe. Elsőbb egy gunyhót építöttek. Le volt ásva combközépig, az oldalát gyöphantbul rakták föl olyan méter magosra. Két végén ágas, arra rakták a szelement, a tetejére homokot hordtak... Két évre építöttek házat. Maguk verték a vájkot szikföldből, aztán összefogtak a szomszédokkal. A tetőt kákával födték. Utóbb apám vágott résziből nádat, abból került a tetejére. A gunyhóból aztán istálló lött... Apám eljárt Csorvába, Masa Ferkóhoz napszámba, az szántott neki."* (Farkas János, sz. 1897.)

1904-ben a lejáró 25 éves (1880—1904 közötti) bérföldek újbóli árverezésén kívül Felsőpusztán 443, Alsópusztán 912 hold legelőt adtak 24 és fél évre haszonbérbe. A Felsőpusztán, Csengele kapitányságban levő 443 holdas dűlőt Pillich Kálmán ügyvéd javaslatára 25 holdas parcellákban mérték ki. E dűlő haszonbérleti viszonyaiban, mint cseppben a tenger, tükröződik a felsővárosi bérföldek hasznosítása.[243]

[243] A felsőpusztai 443 hold haszonbéri szerződései: CsML, Tiszti Főügyészi ir. B. 21. d.

A föld száma	A bérlő neve és lakása	Bérelt terület kat. h.	n.öl	A bérletet átvette
1.	Boda Gáspár, Kistelek 133.	2	730	1909: ifj. Tóth Pál, Kistelek, 1913: Kővágó Mihály, Csengele
2., 4.	Krausz Miksa és társa szegedi és Weisz Mór fiai siklósi cég	57	850	1916: Seiler Henrik, Kistelek
3.	Seiler Mihály Kistelek 10.,	10	—	—
	Horvát Mihály, Csengele 317.	3	400	Seiler D. jogutóda: Malina Gyula ügyvéd
7.	Bitó Mihály, Balástya 124.	25	—	1904: Krausz Miksa és társa, Weisz Mór fiai 1916: Seiler Henrik
8., 9.	Reichlinger Antal, Kistelek 515., Kisteleki Ede, Szeged, Maros u. 39.	50	—	1907: Lakos Emil, Csongrád, 1910: Seiler Henrik, Kistelek
10., 11., 16.	Seiler Henrik, Kistelek 10.	77	530	—
14.	Harkai Ferenc, Csengele 22.	25	—	1906: Festő Mihály, Felső-Pusztaszer 167.
15.	Festő János, Felső-Pusztaszer 167.	25	—	—
18.	Fekete Mihály, Kistelek 48.	25	—	1920: Horváth Mátyás, Horváth Mihály és Nagy Lajos, Csengele
19.	Csókási István, Csengele 364. Molnár György, Csengele 246. Becsei István, Csengele 205.	18	650	—

Az első bérbevevők közül 6 szeged-felsőtanyai, 5 kisteleki, 2 Szeged városi, 1 felső-pusztaszeri lakos volt. Egyedül Seiler Henrik kisteleki kereskedő 87 holdat bérelt és utóbb másoktól 132 holdat vett át, úgyhogy 1916-tól 219 holdat árendált, holdanként 30—38 koronáért. Ilyen tetemes összegű haszonbér mellett a bérlet csak úgy lehetett jövedelmező, ha az úri birtokos a homokon szőlőt telepített, a bérföld más részét parasztoknak alhaszonbérbe adta.

Ugyancsak 1904-ben határozta el a városi tanács, hogy 1906 őszén *Rúzsajárás*on 538 holdat, 1907 őszén az átokházi birkajárásból kb. 500 holdat bérbeadásra kihasít.[244] A rúzsajárási 538 holdon 53 bérlő, a birkajárásból elárverezett 444 holdon 56 haszonbérlő osztozott, tehát századunk elején általánossá vált a 10 kat. holdas kisbérlet. Ezek után 1910-ben a városnak a következő területű járásföldjein bontakozott ki a tanyásgazdálkodás:[245]

Felsőtanya	9 795 kat. hold	926 n.öl	562 bérlő
Alsótanya	19 962 kat. hold	1287 n.öl	2158 bérlő
Összesen:	29 758 kat. hold	613 n.öl	2720 bérlő

[244] CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1904. 115. — 1907-ben az alsótanyai birkajárásból ténylegesen 444 kat. holdat árvereztek el.

[245] Forrásom Szűts Mihály kimutatása (1914. 423), de adatait kritikával használtam: elhagytam a táblázatból 718 hold alsótanyai szőlőföldet, amit többnyire 1 holdas darabokban adtak bérbe, így ott tanyák nem (vagy alig) épültek. Ezt a 718 holdnyi szőlőföldet 408 személy vette bérbe! A kimutatás csak nélkülük nyújt valós képet a tanyás bérlők számáról és földterületük megoszlásáról. — Szűts Mihály a Város összes bérbeadott birtokát mutatja ki és ennek alapján számol átlagokat. Ám a feketeföldi bérleteket nem helyes a homoki bérletekkel együtt kimutatni, mert 5 hold jó minőségű feketeföld többet ért, mint 10—15 hold külső részi homokföld.

Felsőtanyán egy bérlőre átlag 17,4, Alsótanyán 9,2 kat. hold jutott. A nagy eltérés magyarázatára több ízben utaltunk — Felsőtanyán aránylag több a tőkeerős (részben kisteleki, majsai) bérlő —, következménye viszont az volt, hogy az alsótanyai bérföldeken sok-sok törpebérlő nem tudott gyökeret verni, hanem továbbállt, s átadta más, vállalkozó szellemű parasztembernek a bérletet. Mert földéhes szegényparaszt, kisparaszt vagy gyarapítani igyekvő gazda mindig akadt a környéken.

Tömörkény szerint 6 hold az a legkisebb föld, amiből egy tanyai család a homokon megélhet. „A kisebb darab már nem ád élhetést, az már kevéske ahhoz, hogy tanyát lehessen rajta verni, ... hat hold földön alul már csak úgy lehet megélni, ha napszámba jár az ember is meg az asszony is... Nem is igen tartós az ilyen kis földön élő embernek a maradása."[246]

A világháború után a Város folytatta korábbi földbérleti politikáját: 1922-ben, pénzszűkében lévén, újból a Fogadalmi templom építési költségének előteremtésére hasított ki Felső- és Alsótanyán együttesen 2527 kat. hold járásföldet. Ezekért a földekért egy éven belül, két részletben öt évi haszonbért kellett leróni, a Város tehát — amely a világháború kitörésének évében fogott a templomépítéshez — kíméletlenül kihasználta vállalkozó szellemű földbérlőit. A földárverés 1923-ban folytatódott.

Az 1920-as években bérbe adott városi közlegelők[247]

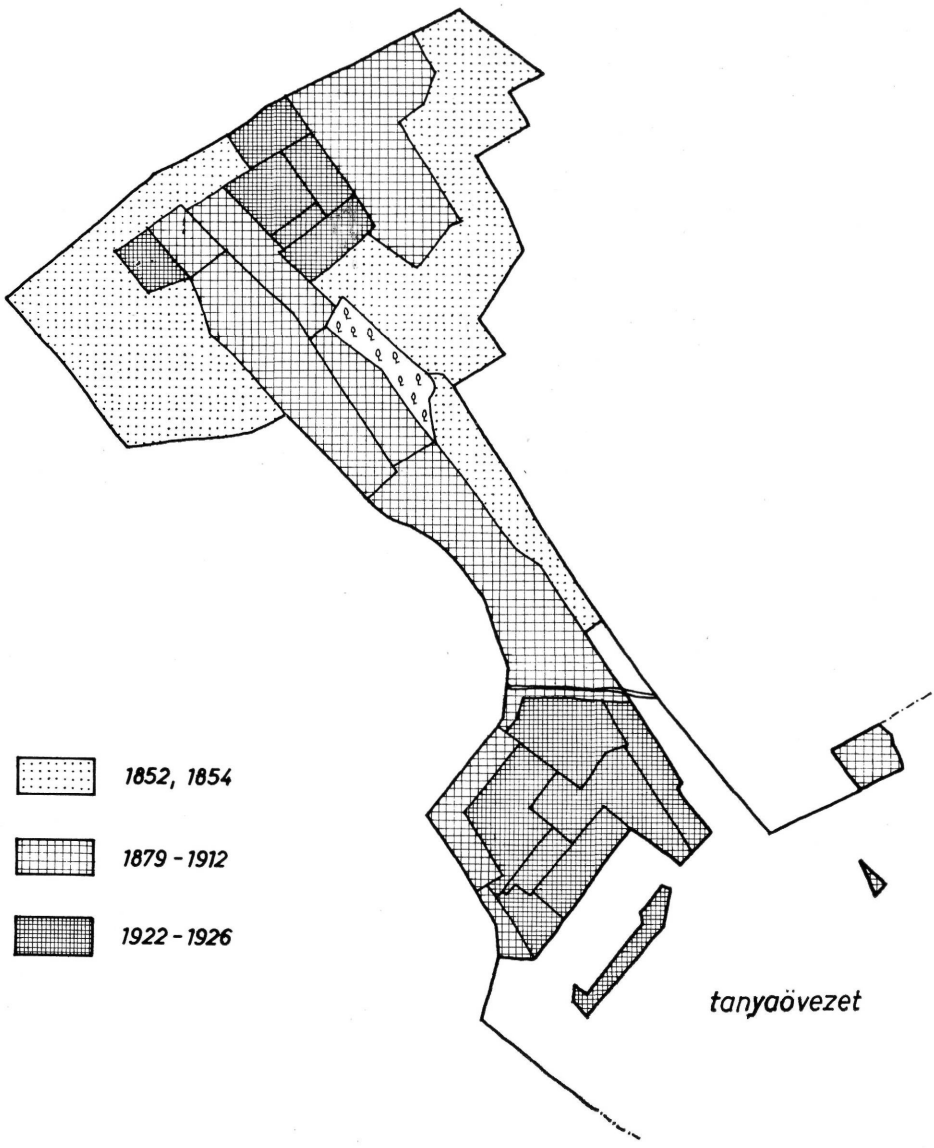
A bérbeadás éve	A bérbe adott földek megnevezése	területe	
1922	Új templomföld: Alsó-, Felsőtanya	2527 k. h.	1330 n.öl
1923	Vitézi bérföldek	805 k. h.	
1924	Egyetemi bérföldek	1500 k. h.	
1925	Vasútépítés alapi bérföldek		
	Alsótanyán	800 k. h.	
	Felsőtanyán	457 k. h.	
1926	Vasútépítési bérföld	865 k. h.	
		6954 k. h.	1330 n.öl

1922-től 1926 őszéig tehát 6955 kat. hold legelő jutott 25 esztendőre, zömmel kisbérlők használatába. A pénzromlás miatt a haszonbért tisztabúza-értékben állapították meg: 1 hold bérföldnek általában 80—90 kg tisztabúza-érték volt a kikiáltási ára, de a rálicitálással többszörösére, 4 mázsa búzaértékre is fölverték az árendáját. A kisparasztok földéhsége — a háború után egyre nehezedő körülmények között — a korábbinál is nagyobb volt.

Az Alsótanya északnyugati részén fekvő legelőkön — *Kereset*ben, *Laposjárás*on — sok dorozsmai szegényparaszt is szerencsét próbált. Kádár Németh Márk (sz. 1900) Bordány határrészen volt szőlőhegyi csősz, 1924-ben házasodott és 1926 őszén fogott a *kereseti járás*on negyedmagával 10 holdat. Először földkunyhót épített, ahol dologidőben megháltak. 1927 Péter-Pál napjára készült el a tanyaház, amibe a dorozsmai csőszházból végleg átköltöztek. 1 hold szőlőt telepített, erdőtelepítést vállalt, 27

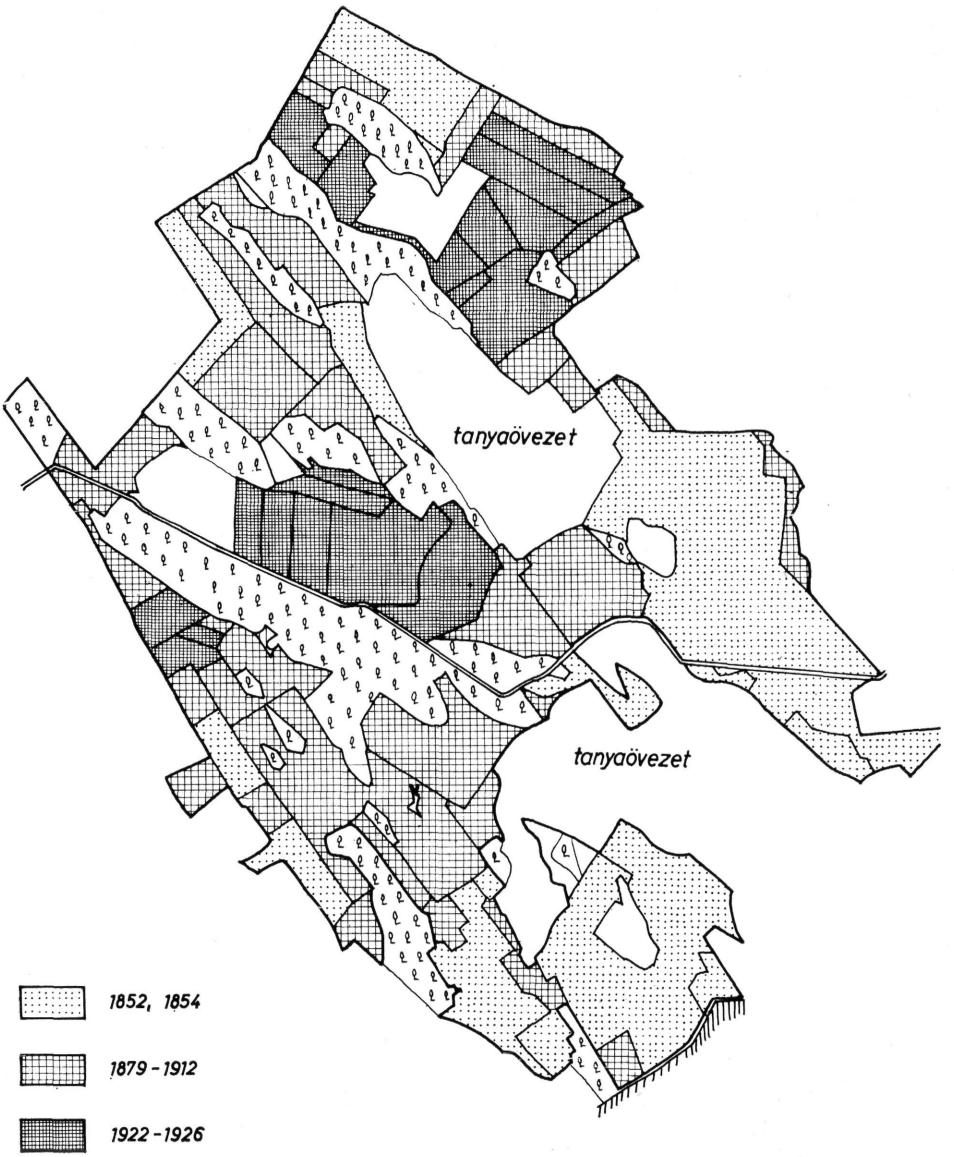
[246] Tömörkény István: Földragasztás irányában. Barlanglakók, Bp. 1959. 330.

[247] Ezzel pontosítjuk Gulácsy Sándor: Szeged mezőgazdasága. In.: Szeged. Szerk.: Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Sz. Szigethy Vilmos. Bp. 1927. 163. adatait. Valamennyi városi bérföldre nézve eligazít: Szeged szab. kir. város bérleti földjeinek, azokról szóló haszonbérleti szerződések és egyéb szerződések kimutatása. 1926. Szeged, 1926. A vitézi földeket 15 holdas részletekben, a többi bérföldet *tized*enként árverezték.

14. kép. A szeged-felsővárosi puszta kiosztása 1852—1926 között, Król Oszvald: Szeged sz. kir. város térképe, 1931. nyomán. Tervezte Juhász Antal, készítette Kratochwill Mátyás.

évig eljárt aratórészesnek a derekegyházi uradalomba, 13 évig kukoricát szedni bácskai feketeföldre, így tudott a törpebérleten megragadni és a 2 és fél hold kishaszonbérlettől — három évtized alatt — 13 hold birtoklásáig jutni. Más dorozsmaiak néhány hold örökföldet adtak el, hogy a szegedi pusztán két-háromszorannyi járást béreljenek. Dorozsmán ugyanis 1899-ben a redemptus-jog, vagyis a meglevő birtok arányában kiosztották az összes közlegelőt, s emiatt nehéz volt földet szerezni.

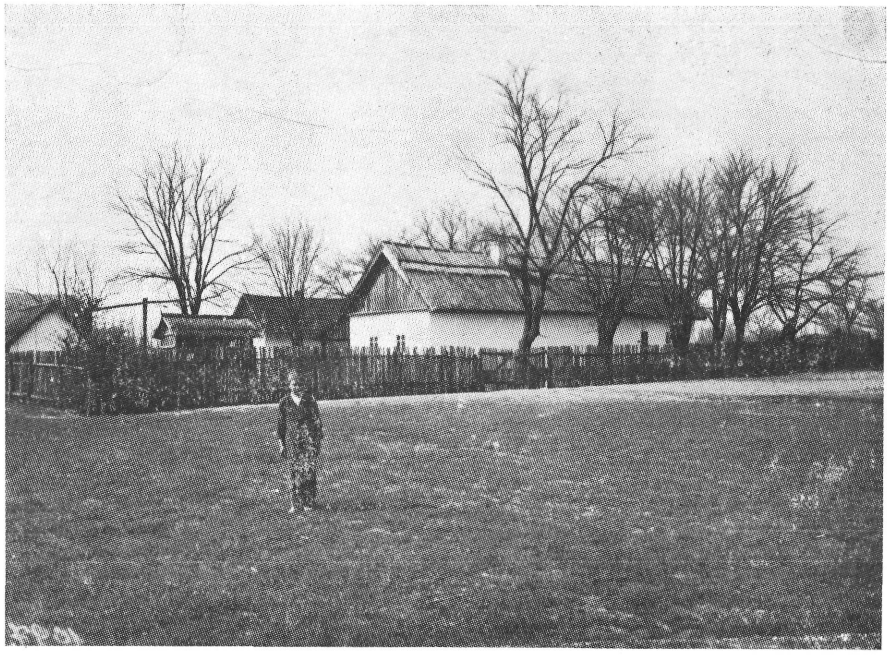
15. kép. A szeged-alsóvárosi puszta felparcellázása 1852—1926 között, Król Oszvald: Szeged sz. kir. város térképe, 1931. nyomán. Tervezte Juhász Antal, készítette Kratochwill Mátyás.

Répás Mihály (sz. 1887) ugyancsak dorozsmai földről települt 1923-ban feleségével és két gyermekével *Vágójárás*ra. Apjának malma volt Kiskundorozsma határában, de nem jussolt tőle földet, ezért vállalkozott 1922 őszén 10 hold járásföld bérletére. *„Előbb gunyhót építettünk, hantból. A gyöpből ásóval kockákat vágtunk ki, aztán egymásra raktuk. Mikor gyerek voltam, az erdei csőszöknek ilyen gunyhójuk volt* (...) *Huszonnégyben építettem házat vályogból* (...) *Volt a földemen a bucka mellett*

egy vadlapos, hideglaposnak is mondják, ami nem terem semmit. Szegeden vettem kubikustalicskát, járódeszkát raktam le, pályát csináltam, volt az kilencven méter hosszú. Aztán talicskával hordtam a homokot a laposba. Az első évben rozzsal vetettem be mindet, 35 mázsa termett. Második évben volt másfél hold kukoricám, a többi rozs, a tallóba meg köles (...) Huszonnégyben a dorozsmai vásáron vettem egy rossz lovat. Másfél évre eladtam, vettem egy kétéves csikót és még maradt pénzem. Huszonkilencben telepítettem először szőlőt, négyszáz szögölet."

Bóka Mihály (sz. 1893) és Fodor János (sz. 1883) a Fogadalmi templom építésére parcellázott Vágójáráson 1922-ben közösen bérelt egy *tizedet* (10 hold). Mindketten csorvai örökföldes kisparasztok leszármazottai, s fiatal házasok voltak. A 10 hold évi haszonbére 12,6 mázsa búza, illetve annak a pénzértéke volt. Az árverésen ki kellett fizetniük a kauciót (fél évi haszonbér összegét) és három évi haszonbért, majd fél éven belül még két évi bérleti díjat. Ez indulásul nagy terhet rótt rájuk. Bóka 5 holdját egy zákányi gazda szántotta fel, ledolgozás fejében. Ő először kukoricát, Fodor János pedig búzát és rozsot vetett. Mind a ketten megtartották bérletüket, sőt Fodor 1926-ban a vágójárási *Kisvasút dűlő*ben két parasztemberrel összefogott egy *tized* kibérelésére. Ottani két holdas bérföldjén nagy bucka volt, amit kocsin hordott el a *laposba*. Egy hold évi haszonbére ott 72 pengőre rúgott.

A szomszédos mérgesi és öttömösi homokpusztáról több, az 1900-as évek elején odatelepült szegedi kisparaszt, vagy időközben felnőtt, megházasodott gyermeke jött az alsópusztai járásokra. Ők tulajdonképp visszaszármaztak a „szegedi föld"-re. (Pl. Rúzsa határában Balla Mihály, sz. 1900. és Jakus Imre, sz. 1892. családja). Akik közel laktak a kiárendált földhöz vagy akiket nem hajtott a szükség, azok nem épí-

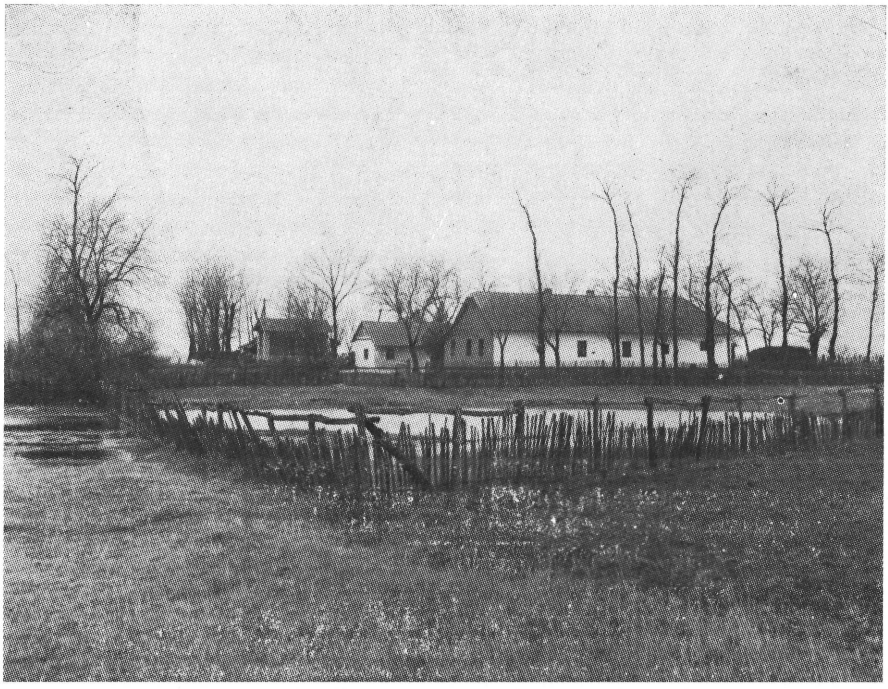
16. kép. Kerített szegedi tanya az 1920-as években. Nagyszéksós kapitányság, Bálint Mátyás tanyája. MFM: 1097.

tettek rögtön. Legtöbb kisbérlő földjén először részben földbe ásott, részben felmenő falú, nyeregtetős kunyhó készült. Állandónak szánt tanyaházat a kiosztás utáni második-harmadik esztendőben építettek.

Ézsiás Antal (sz. 1898.) apjának 18 hold bérföldje volt az átokházi kapitányságban. 1920-ban nősült, felesége szülei Mórahalmon 30 hold haszonbérleten gazdálkodtak. *„Huszonnégyben fogtam ki egy tizedöt két társammal az Egyetemi dűlőben. Az enyém négy hold volt, mert csak annyira futotta. Ősszel osztották a járást. Huszonöt tavaszán Kószó Pista fölszántott neköm 21 mérést (1 mérés = 100 négyszögöl). Egy holdat 160 kiló rozs áráért szántott, el köllött adni a párnákat, hogy ki tudjam fizetni... Elsőbb kukoricát mög krumplit vetöttem. Termött annyi, hogy sok. Azt a földet fogtam ki, ahol a csordakút volt, ott jó telekös a mező. A kukorica árából lovat vöttem. Második esztendőben tisztabúzát vetöttem, a 21 mérésen 65 köröszt lött. Csak a vetőmagot és a szükségletöt tartottam mög, a többit csépélés után eladtam. Köllött a pénz. 410 kiló tisztabúza volt egy hold árendája. 150 kilóval indult az árverés, de nagyon fölverték, rálicitált egymásra a szögényembör.*

Elsőbb kapolyakutat ástam. Volt két disznónk, azokat kihoztam legelni. ...Ástam egy gödröt, letetejeztem földdel, az lött a disznóól. Huszonhatban gunyhót építöttem, volt benne szoba, konyha. Aztán való évben vályogot verettem, egy mórahalmi szögényembör 40 kiló rozsért verte ezrét. Huszonnyolcban építöttem a tanyát, akkor a jószágok a gunyhóban voltak, később toldoztam hozzá istállót." Ézsiás Antal a bérföldön öt gyermeket nevelt föl. Ő és felesége 1982-ben is a 20-as évek végén épült tanyán lakott.

A visszaemlékezés-részletek érzékeltetik az igaerő nélküli, kezdetben pénztelen

17. kép. Szegedi tanya bekerített semlyékkel, Mórahalom III. ker. 62. (1973)
Szerző felvétele.

kisbérlők megtelepedésének nehézségeit, a gyökérverés mögött meghúzódó emberi erőfeszítéseket. A szél fútta homokdombokat ki-ki a maga eszközellátottsága, anyagi lehetőségei szerint egyengette el. Volt, aki talicskán hordta el a földet a mélyedésekbe. Aki igával rendelkezett, leszerelte a kocsi lőcseit, oldalát, saroglyáit és *rakoncás kocsin*, — Alsótanyán úgy mondják: *bakityon* szállította a földet. Mások hátra billenthető, kordé-szerű *bakityot* használtak erre, megint mások a buckák elegyengetésére a Duna—Tisza köze déli részén speciálissá vált eszközt: *högyhúzót* vagy *parthúzót* alkalmaztak.[248]

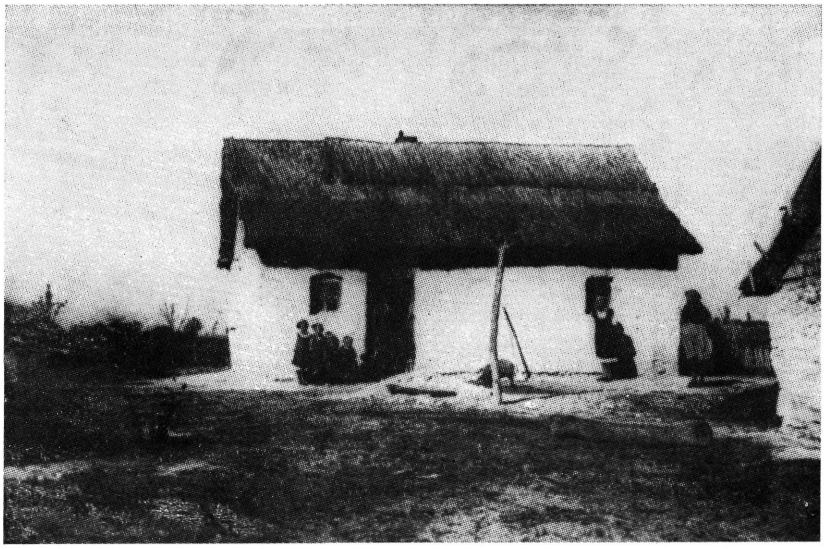
A felsővárosi pusztán, a szegedieken kívül, századunkban is számos kisteleki, majsai, kömpöci, jászszentlászlai, pálmonostorai ember fogott bérföldet. A visszaemlékezések aláhúzzák az 1910. évi kimutatás pontosságát: Csengelén nem volt ritka a 20—30 holdas haszonbérlet. Úgy látszik, a csengelei járásföldekre nagyobb arányú a szegedi határon kívüliek beáramlása, mint az alsóvárosi közlegelőkre, és ebből eredően élénk a bérföldek adásvételi forgalma, átruházása. Bagi Antal (sz. 1885) apja 1910-ben 20 lánc tömörkényi örökföldjét cserélte fel 30 hold csengelei bérföldel. Tanulságos Túri Istvánnak (sz. 1886) és elődeinek Csengelére kerülése: nagyapja Szegváron született és Mindszenten volt halász meg vízimolnár. Egy halasi zsidó birtokos csábította el *Harka* pusztára (Halas határába) kertésznek. Ott annyira megerősödött (4 ökröt, nagyjószágokat tartott), hogy ugyancsak halasi földön, *Tajón* 85 hold haszonbérletére vállalkozott. Onnan került 1893-ban Csengelére, ahol Csillag József szegedi ügyvéd 107 holdas bérföldjét vette át. Az ügyvéd — több csengelei nagybérlőhöz hasonlóan — dohánykertészt alkalmazott. A dohánytermesztést Túriék 5 kat. holdon kb. a századfordulóig folytatták.

Az 1920-as évek első felében a szegedi kisbérlők aránytalanul magas terheket vállaltak magukra, amiben része volt a gazdasági konjunktúra ösztönző hatásának is. 1924—25-ben járt le a századforduló éveiben kiosztott többezer hold városi bérföld haszonbérleti ideje. Ezeket a földeket a város nem árverezte újból, de új haszonbérüket egyoldalúan, a maga érdeke szerint állapította meg, amit a tanyát építő, költséges befektetéseket eszközlő bérlők túlnyomó többsége kénytelen-kelletlen elfogadott, hogy ne tegye ki magát az árverési licitálásnak. A huszonöt éve megtelepedett tanyásbérlők úgy ragaszkodtak bérföldjükhöz, mintha sajátjuk lett volna. Ez természetesnek fogható föl, hiszen a városi bérföldön épült tanya nyújtott otthont családjuknak, a bérföld termése, az ott nevelt jószágállomány biztosította részben vagy egészen megélhetésüket, s amikor eleget tettek haszonbérfizetési kötelezettségüknek, a város nem háborgatta őket.

A konjunktúra elmúltával és az 1924. évi pénzügyi stabilizáció, majd a pengő bevezetése (1927. január 1.) után kiderült, hogy a húszas években kiosztott, illetve meghosszabbított városi haszonbérletek árendája, a földek tényleges hozadékát figyelembe véve, tarthatatlanul magas. A város 1926-ban és 1929-ben egy szakértő bizottság helyszíni szemle alapján előterjesztett javaslatára hozzájárult némi bérleszállításhoz, így 1929-ben öt esztendőre, általában 10%-kal csökkentette a haszonbért, de a bérrevízió a földbérlők körében nem keltett megnyugvást. Az árverési licitálás és a városi tanács által egyoldalúan megállapított haszonbérek miatt ugyanis aránytalanságok voltak a földek minősége és a bérösszegek között. A földmívelésügyi minisztérium szakértője részt vett néhány árverésen és megállapította, hogy már a kikiáltási árat túl magasra szabta a város.[249]

[248] A homoki talajegyengetés és teherhordás eszközeiről l. NAGY DEZSŐ: A hegyhúzó. MFMÉ 1956. 91—101., JUHÁSZ ANTAL: A bakity. MFMÉ 1968. 99—108.

[249] KERÉK MIHÁLY 1930. 6—7.

18. kép. Városi kisbérlő tanyája a megtelepedés után, az 1920-as években, Szeged-Alsótanya, Szécsy György felvétele.

Lássunk néhány példát, KERÉK MIHÁLY nyomán.

Ifj. Szűcs Mihály a csengelei 381-es dűlőben az egyes parcellát vette bérbe, holdanként 160 kg búzáért. 1930-ban 32 pengő bért fizetett. Bérföldje hitvány futóhomok, amelynek holdja kedvező időjárás esetén is csak 3 mázsa rozst termett. A haszonbér és más fizetési kötelezettségei (adók, perköltségek) miatt tehenét és lovát eladni kényszerült.

Vér István és társai 1899-ben az alsótanyai 4406-os dűlőben két 10 holdas parcellát béreltek, melyek haszonbére 21,61 mázsa búza volt. 1924-ben, a bérlet megújításakor a két parcellát külön adták bérbe, és Vér István attól fogva az egyik parcella után fizetett 19,6 mázsa búzát — csaknem annyit, mint amennyit azelőtt 20 holdért fizettek. A haszonbért 1929-ben mérsékelte a város 18 mázsára. A föld rossz altalajú, „sülevényes" homok.

Szélpál József az átokházi legelőből kihasított dűlő egyik 10 holdas parcelláját vette bérbe 1926-ban. Napszámos volt és összes megtakarított pénzét — 7 millió koronát — befizette óvadék és félévi bér fejében. A parcella kikiáltási ára — az új pénzre átszámítva — 45 pengő volt, és 55 pengőért sikerült kifognia. A holdanként 4 mázsa rozst termő föld haszonbérét 1929-ben 28 pengőre mérsékelték. A bérlő félig homokba vájt kunyhóban lakott.

Szögi István és társai az egyetemi 1500-as dűlő 4. parcelláját bérelték 1924-ben. Kikiáltási ára holdanként 3 mázsa búza volt, amit 385 kilóra vertek föl. A bérlők a szerződés aláírásakor 16 656 000 koronát fizettek óvadék és félévi bér címén a városi pénztárba. 1 kat. hold haszonbére átszámítva 125,2 pengőre rúgott (!). A 10 hold homokból 8 holdat szántottak, 2 holdat legelőül használtak. A város már a második esztendőben kénytelen volt 165 kg búzaértékre leszállítani a holdankénti haszonbért, 1929-ben pedig a bért 28 pengőre mérsékelte.

KERÉK MIHÁLY egy 10 holdas kisbérlet példáján kimutatta, hogy átlagos termés mellett a szántóföld és a szőlő hozadéka nem fedezte a bérlő egész évi fizetési kötele-

19. kép. Kisbérlő tanya három osztatú lakóháza 1968-ban, Rúzsa 318. Szerző felvétele. MFM: 19 561.

zettségeit.[250] És valamiből élniük is kellett (volna)! Ehhez hozzájárult a gazdasági válság hatása: a gabona ára csökkent, az eladott búza értékét részben „bolettá"-val (rögzített áron beváltható fizetési cédulával) fizették meg a termelőnek, és más mezőgazdasági termékek ára is süllyedt. A bérhátralék miatt sok bérlőre késedelmi kamatot, perköltségeket róttak ki. A növekvő terhek súlya alatt számosan eladni kényszerültek jószágaikat, állatállomány (tehenek, ló, disznók) nélkül viszont bizonytalanná vált a létfenntartás és a gazdaság működése. Sok kisbérlőn a haszonbér mérséklése már nem segíthetett: jött a végrehajtó és végső esetben a kilakoltatás.

Többen bérlőszövetkezet létesítésével kerestek kiutat. Nippold János mérnök 1932-ben meghirdette a Szegedi Földbérlők Szövetkezetének megalakítását, de kísérlete kudarcba fulladt. 1934 márciusában a Királyhalmi Népkör száz tagú küldöttsége tényfeltáró és a bérlők helyzetének javítását célzó tervezetet adott át Szeged város vezetőinek. A polgármester megígérte, hogy a kérelmeket felülvizsgálják és a jogos panaszokat a város orvosolni fogja.[251] Alkalmi haszonbér-csökkentéssel, közmunkákkal azonban az elszegényedett városi kisbérlőkön nem lehetett segíteni. A földbirtokpolitika gyökeres megváltoztatására lett volna szükség, amire a városvezetés — az adott politikai-társadalmi viszonyok között — képtelen volt.

A szegedi írók, újságírók közül a harmincas évek első felében többen beszámoltak a szegedi kisbérlők kilátástalan helyzetéről. A legismertebb Móra Ferenc „Földnélküli Jánosék 1932-ben" c. megrázó tárcasorozata. Magunk is több visszaemléke-

[250] Kerék Mihály 1930. 7—8.
[251] Szécsy György 1967. 27—30.

zést idézhetnénk. Vizsgálódásunk azonban településnéprajzi szemszögű, ezért nem tekintjük feladatunknak a homoki kisbérlők helyzetének és Szeged város földbérleti rendszerének elemzését. Ezzel a Szeged-kutatás még adós a történettudománynak, s ebből az adósságból más helyen szeretnénk törleszteni. Szükséges viszont rámutatnunk a bérleti rendszer néhány eredményére és következményére.[252]

1. A városi közlegelők haszonbérbe adása mezőgazdasági művelésbe vont hatalmas, addig pusztán külterjes állattartásra használt területeket,

2. levezette a Város közigazgatási határán belül — kis részben közvetlen környékén is — a túlnépesedő parasztság népfölöslegét és munkaerőfölöslegét (!),

3. árutermelésre késztette, szoktatta a bérlőket azzal, hogy a haszonbért évente két alkalommal (áprilisban és októberben) pénzben kellett fizetniük. Más földbérleteknél gyakori volt a termés elosztása (feles-, harmadosbérlet). A Város bérlői nagy mennyiségű növényi és állati terméket — gabonát (elsősorban rozsot), szőlőt, gyümölcsöt, dinnyét, káposztát, baromfi- és juhhúst, gyapjút — termeltek a táj ellátása és az egész nemzetgazdaság számára. A homoki kisbérlők lovaskocsin rendszeresen vittek tejet, tejterméket, baromfit, tojást, gyümölcsfélét Szeged, Kistelek, Félegyháza, 1918 előtt Szabadka hetipiacaira. Igaz, az árutermelés a „szegedi föld" parasztságában már a földbérletek előtt gyakorlattá vált.

4. A legelők árverésén — 1922 előtt — bárki földhöz juthatott, aki a helyszínen ki tudta fizetni a bérbe vett föld fél évi árendáját. Ez az ismétlődő lehetőség segített kibontakoztatni a szegedi nép különböző rétegeiben a vállalkozó készséget, amely a kapitalizálódó magyar társadalomban egyre inkább polgárjogot nyert, de parasztok között kevés helyen vált annyira sajáttá, mint Szegeden (hasonló figyelhető meg Makón, a hagymatermelés föllendülése idején). A gyümölcsöző bérlőgazdálkodáshoz természetesen nem volt elegendő időben és okosan vállalkozni — szívósan, a homokföld minden darabját jól kihasználva kellett dolgozni, ahogyan a természeti adottságok azt megkövetelték. Innen is van, hogy szegedi földön a törekvő, szorgalmas, munkája révén gyarapodó parasztot becsülték, a hirtelen gazduló, földárverésen másokra rálicitáló pénzes gazdának viszont nem volt becsülete. E két tulajdonság — a vállalkozókedv és a munkaközpontúság — a természeti viszonyok és a mindenkori társadalmi körülmények, adott életfeltételek együtthatása folytán vált a szegedi tanyák népében meghatározó, napjainkban is ható tényezővé.

5. Ami a szorosan vett településnéprajzi fejleményt illeti, a Város homoki haszonbérletein 1930-ig 3100—3200 lakóház, mellette tanyai üzem nőtt ki a földből, ahol 14 500—15 000 ember élt.[253] A csengelei kapitányságban 612 tanyán kizárólag bérlőcsaládok, illetve nagybérlők alkalmazottai éltek (3114 fő), a legtöbb tanyás bérlő Átokházán lakott (kb. 1100 család), ezenkívül haszonbéres tanyák voltak Felsőtanyán a balástyai, Alsótanyán a csorvai, a királyhalmi és a mórahalmi kapitányságban.

1926-ban a Város bérbe adott homokföldjei meghaladták a 37 ezer kat. holdat. Hasonló volt a hódmezővásárhelyi Puszta területe (36 500 kat. hold), melyet a volt jobbágyoknak telkük arányában az 1850-es évek elején mértek ki. A vásárhelyi Pusztán 1910-ben 7055 lakos élt,[254] Szeged kiosztott pusztáin pedig 1930-ig több mint kétszerannyi népesség eresztett gyökeret. Mások a talajviszonyok, mások voltak a

[252] Szeged földbérleti rendszere és a homoki járások bérlőtársadalma önálló feldolgozást érdemel. A vizsgálathoz adatokat és szempontokat nyújt SZÉCSY GYÖRGY 1967. 26—31., Ugyanő: A bérlőkérdés a szegedi határban. In.: Átokházától Ásotthalomig. Szerk.: JUHÁSZ ANTAL és SZÉCSY GYÖRGY. Ásotthalom, 1970. 17—22. A témára szeretnék visszatérni.

[253] Forrásom az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932.

[254] NAGY GYULA 1975. 13.

legelőosztás körülményei, de az eltérés mutatja a két város agrárpolitikája, tanyai népessége és gazdálkodása közötti különbségeket is.

A leírt települési folyamatok következményeit a tíz évenként tartott népszámlálások így rögzítették:

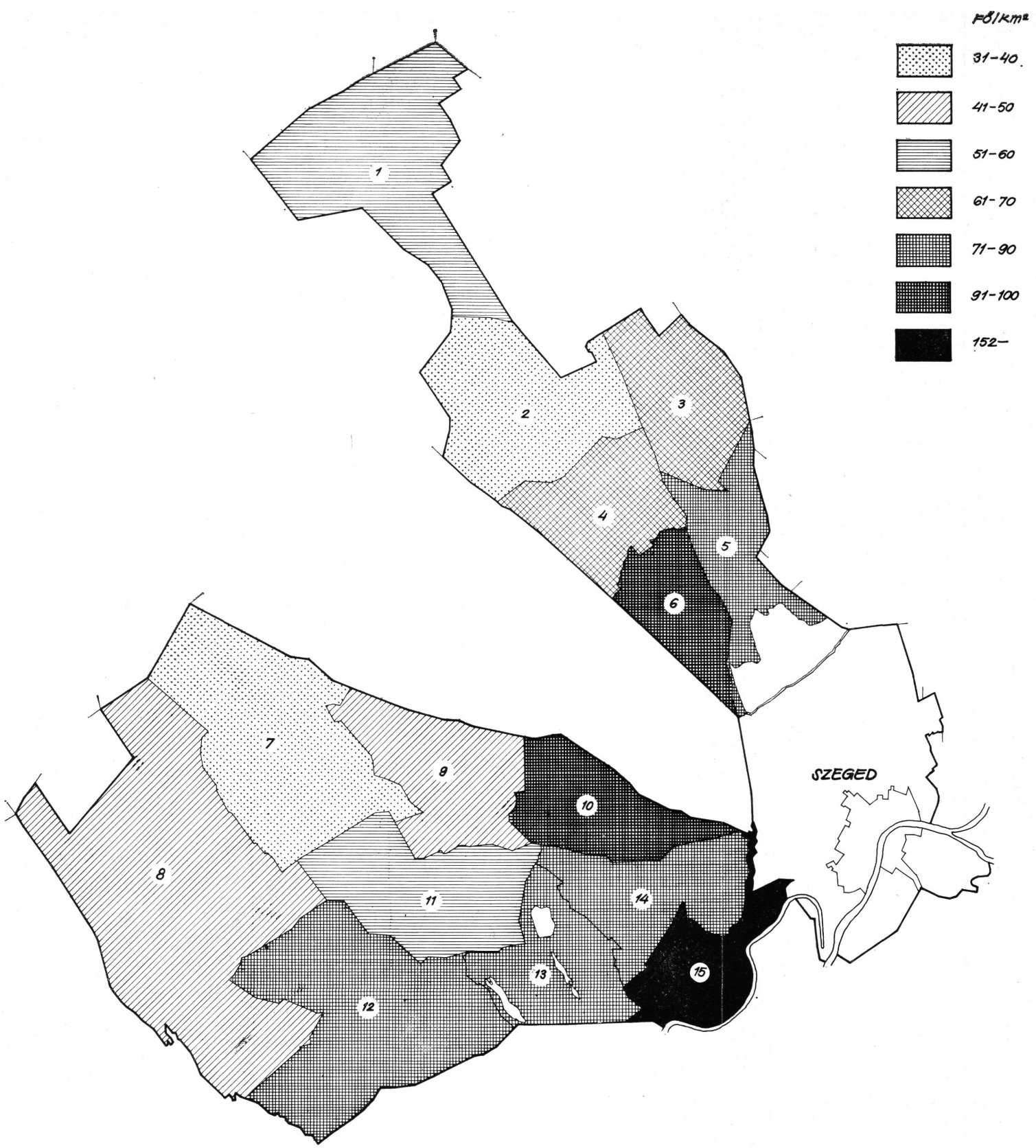
Szeged belterületi és külterületi népessége 1900—1949 között[255]

A kerület megnevezése	A polgári népesség száma 1900	1910	1930	1949
1. Belterület	62 363	77 363	89 621	
2. Felsőtanya				
Szatymazi kapitányság	2 118	2 352	2 273	2 427
Őszeszéki kapitányság	1 705	1 653	1 560	1 497
Balástyai kapitányság	1 751	1 960	2 320	2 742
Fehértói kapitányság	1 698	1 615	1 545	1 401
Gajgonyai kapitányság	2 628	2 639	2 294	2 261
Csengelei kapitányság	1 831	2 298	3 114	3 680
3. Felsővárosi feketeföldek				
Baktó, Rácok kertje	1 383	1 093	1 201	1 472
4. Alsótanya				
Röszke—Szentmihálytelek	2 693	3 538	4 452	4 626
Feketeszéli kapitányság	3 011	3 084	2 923	2 795
Nagyszéksósi kapitányság	2 632	2 576	2 694	2 607
Mórahalom kapitányság	2 802	3 189	3 873	4 260
Domaszék kapitányság	2 191	2 313	2 343	2 208
Csorva kapitányság	2 172	2 480	3 073	3 421
Zákány kapitányság	2 320	2 165	2 022	2 110
Átokháza kapitányság	2 821	4 736	6 125	6 639
Királyhalom kapitányság	4 433	4 728	4 839	5 254
Külterület összesen	38 189	42 419	45 450	49 400

A város külterületi népességének gyarapodása különösen számottevő az 1900—1910 közötti évtizedben (4230 fő) és az első világháborús emberveszteség miatti csökkenést követően, a húszas években (1920: 39 009 fő, 1930: 45 450 fő a külterületi lakosság). Ám a külterületi népesség növekedésének aránya a 19. századi „csúcsidőszak"-hoz hasonlítva mérséklődött, hiszen 1850—1870 között a külterületen élők száma csaknem megkétszereződött, az 1880-as években pedig közel hétezer fővel nőtt. A népesség azokon a határrészeken gyarapodott elsősorban, ahol a város újabb bérföldeket osztott (Átokháza, Csorva, Csengele) és intenzív kertkultúrával — paprika-, szőlő-, gyümölcstermesztéssel — foglalkoztak. (Röszke, Mórahalom, Szatymaz). Néhány kerületben — így az őszeszéki, fehértói, gajgonyai, nagyszéksósi, feketeszéli kapitányságban — a népesség már a század elejétől fogyott. Ennek az okait részint a korábban telítődött határrészről való elvándorlásban látjuk, részint abban, hogy a szikes foltokkal, gyakran vízállásokkal borított területeken (Fehértó, Őszeszék, Nagyszéksós) a gazdálkodás lehetőségei nem javultak.

Tudjuk, hogy a népszámlálásokon összeírt külterületi lakosság nem azonos a tanyán élő népességgel. Legtöbb alföldi város határában a 20. század eleje óta végzett parcellázások révén létrejöttek olyan kisebb, zárt telepek, amelyek nem tekinthe-

[255] Az 1900. és 1910. évi adatok forrása: CsML, Szeged v. polgármestere ir. 2798/1912 sz. alatti kimutatás, amely a külterületi lakosságot kapitányságok szerint részletezi, s így a későbbi, 1930. és 1949. évi népességi összeírások kimutatásaival összevethető.

20. kép. Szeged külterületi lakosságának népsűrűsége kapitányságonként, 1910. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

1 csengelei, 2 balástyai, 3 gajgonyai, 4 őszeszéki, 5 fehértói, 6 szatymazi, 7 csorvai, 8. átokházi, 9 zákányi, 10 domaszéki, 11 mórahalmi, 12 királyhalmi, 13 nagyszéksósi, 14 feketeszéli, 15 röszke-szentmihályteleki kapitányság

tők tanyának, a népességi statisztikák azonban ezeket külterületi lakott helynek tüntetik fel. Szeged határában Röszke és Szentmihálytelek kertészség alkotott kialakulásától fogva utcába és közökbe rendeződött, faluszerű telepet. A két különálló telep népessége a századfordulón 800—1000 főre tehető, mivel Röszke—Szentmihálytelek kapitányság lakóinak (2693 fő) nagyobb része tanyákon élt. Az 1892-ben létesült két külterületi központ közül az 1930-as évekig Alsóközponton alakult ki jelentős falusi településmag, 700—800 lakossal. Felsőközponton, Szatymazon és Várostanyán a központi szerepkörű létesítmények (templom, iskola, orvoslakás stb.) körül csak néhány iparos, kereskedő és parasztember építkezett. A visszaemlékezések alapján Alsó- és Felsőközpont lakosságát 1930 táján 1000—1100 főre, Szatymaz belterületi lakosságát 150, Várostanyáét 100 főre becsüljük, tehát az idő tájon a város határában zárt településen 1000—1100, a négy tanyaközpontban 1300—1400 ember élt. Számuk együttesen 2300—2500 személyre tehető, ami az egész külterületi népességnek 5—5,5%-a.

Helyre kell igazítanunk Erdei Ferencnek azt a megállapítását, mely szerint „Szeged tanyáinak nagyobbik fele (...) nem tulajdon tanya, hanem haszonbérlet."[256] Erdei különben megbízható ítélőkészségét az tévesztette meg, hogy az 1920-as években osztott bérföldeken éppen könyve anyaggyűjtésének és megírásának éveiben „futott fel" a tanyásodás. 1930-ban a tízezer külterületi lakóház közül 3000—3100 volt városi bérföldön, ahol kb. 15 ezer ember élt, a város külterületi lakosságának egyharmada.

Milyen helyet foglal el Szeged tanyai népessége századunk elején tanyás településeink között?

A szakirodalom leggyakrabban a külterületi lakosság arányát mutatja ki. E tekintetben 1910-ben Kiskunhalas és Szabadka állt a lista élén, ahol a népesség 51, illetőleg 50%-a élt külterületen. Szeged népességének akkor 35,1%-a volt külterületi lakos. Ahol magas fokú az urbanizáció, fejlett a városi ipar és kereskedelem, ott nagyszámú a belterületi lakosság, s ezért a külterületi népesség jelentős létszám esetében is alacsonyabb arányú. Helyesebbnek tartjuk a tanyás településfejlődés szintjét aszerint mérni, hogy egységnyi — 1 km²-es — területen hány ember él. Ez a mutató kifejezi a tanyás település határának településsűrűségét, más szóval benépesedési szintjét és összefüggést jelez a gazdálkodás jellegével is, hiszen belterjesen gazdálkodó tanyai üzemek általában kisebb földet, a külterjes üzemek nagyobb területet használtak.

A legnagyobb határú és tanyai népességű települések 1910-ben[257]

A helység neve	Területe k. hold	Területe km²	Belter. lakos	Külter. lakos	1 km²-re jutó külter. lakos
Szabadka	169 192	974	46 762	46 760	48 fő
Szeged	141 775	816	74 775	40 531	49,6 fő
Debrecen	166 284	957	51 749	38 404	40,1 fő
Kecskemét	151 698	873	34 133	31 583	36,2 fő
Hódmezővásárhely	132 260	761	37 694	24 700	32,4 fő
Kiskunhalas	112 195	645	11 944	12 432	19,2 fő

A határ területét tekintve 1910-ben Szeged a 4. legnagyobb határú a Nagy-Alföld városai között. Szabadkának külterületi népessége is több volt városunkénál,

[256] Erdei Ferenc 1942. 198.

[257] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

de a hatezer fővel több lakos 27 ezer kat. holddal nagyobb területen élt. Ha az 1 km²-re eső külterületi lakosság számát — vagyis a határ településsűrűségét — nézzük, Szeged a legnagyobb tanyasűrűségű városunk. Mindjárt hozzátesszük: tisztában vagyunk vele, hogy az 1910-es népszámlálási statisztika Szeged külterületi népességében a falukban (Röszke, Szentmihálytelek) és a tanyaközpontokban élő lakosokat is kimutatta, de hasonló telepeken és tanyaközpontokban élő népessége Debrecennek, Szabadkának, Kecskemétnek is volt, és miután pontos számukat egyik településről sem ismerjük, de közelítően hasonló nagyságrendűnek (néhány ezer főnek) becsüljük — ezért úgy véljük, a fenti összehasonlítás valós vagy legalább a tanyasűrűsödés alföldi tendenciáinak jelölésére alkalmas.

A külterületi népesség számát tekintve 1930-ban Debrecen, 1949-ben Kecskemét előzte meg Szeged városát. Ám már Erdei Ferenc fölfigyelt arra, hogy Debrecen külterületi lakosainak (50 441 fő) nagyobbik fele a kertség külső részében, tehát nem tanyákon lakik,[258] Kecskemét határában pedig a parcellázások után létrejött telepek „már nem tanyák, hanem kitelepült munkásoknak a kertes lakótelepei".[259] Kecskemét határában ilyen zárt telepek Lakitelek (1128 fő), Szikra (2121 fő), Rendőr falu (1215 fő), s Helvécia szőlőtelep 2364 lakójának egy része is faluszerű központban élt. (1949. évi adatok) Hasonló külterületi telepei — mint említettük — Szegednek is voltak: 1949-ben Szentmihálytelek és Röszke lakossága 1472 fő.[260] 1949-ben Szeged tényleges tanyai lakossága 43—44 ezer, Kecskemété 48—49 ezer ember volt.

i) *Tanyai iskolák*

Az állandó tanyánlakással, Erdei kifejezésével „farmtanyák" létrejöttével magyarázható, hogy az 1830-as évekből ismertek a szegedi tanyai népoktatás első nyomai. 1838-ban a „szállásokon az oktatástételre" fuvart sürgetett Kreminger Antal alesperes.[261] Az 1840/41-es tanévben Szegeden nyolc ún. „fiók oskolá"-ban, közülük öt külterületi iskolában folyt tanítás, ahol a tanulók létszáma a következő volt:[262]

röszkei iskola, 51 fiú és 51 leány, összesen	102 tanuló
alsó nagyszéksósi iskola, 33+34, összesen	67 tanuló
felső nagyszéksósi iskola, 18+15, összesen	33 tanuló
Lengyel tanyai iskola, 15+16, összesen	31 tanuló
özv. Gémes tanyai iskola, 25+20, összesen	45 tanuló.

A legnépesebb külterületi iskola Röszkén, a volt kertésztelepülésen működött, ezenkívül az alsótanyákon három, a felsőtanyákon egy „fiókoskolá"-ban folyt rendszeres oktatás. Reiznertől tudjuk, hogy kezdetben a tanyai gazdák obsitos katonákat, kicsapott diákokat fogadtak képesítés nélküli tanítónak, akiknek az ellátásáról maguk gondoskodtak. A tanító azon a tanyán oktatta a gyermekeket, ahol a sor szerint éppen tartózkodott. Ezeket „mozgó" tanyai iskolának nevezték, s az 1850-es évek közepén készült határtérkép *Öregátokházán*, a várostól 36 km-re tüntet föl ilyen iskolát. Hasonló módon, ún. *zugiskolák*ban folyt az oktatás a 19. században az Alföld sok más tanyás településén.[263]

[258] Az 1930. évi népszámlálás szerint Debrecen külterületi lakossága 50 441, Szegedé 45 450 fő, az 1949. évi népszámlálás pedig Kecskemét külterületi lakosságát 55 039, Szegedét 49 420 személynek mutatta.

[259] Erdei Ferenc 1942. 213.

[260] KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.

[261] CsML, Szeged v. tan. jkv. 2428/1838.

[262] CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 239 d. 3190/1841.

[263] L: Zöldy Pál: A laikus néptanító intézmény. Ethn. 1969. 91—105. Nagy Gyula 1975. 423—428.

Az első állandó külterületi iskola 1843-ban Röszkén létesült és 1848 előtt a röszkein kívül még öt állandó jellegű iskola működött a határban.[264] 1852. február 17-én Tóth János kegyesrendi tanárt nevezték ki az elemi iskolák igazgatójává, aki nagy ügyszeretettel szervezte az iskoláztatást. Talán nem véletlen, hogy a tanyai iskolaépítés azután indult meg, miután kiderült, hogy kudarcot vallott a kormányszerveknek a tanyák megszüntetését célzó kísérlete. 1853. április 19-én egyszerre négy elemi népiskola nyílt meg az alsóvárosi határrészen: a bojárhalmi, a külső-ásotthalmi, a nagyszéksósi és a mórahalmi. Utóbbi határrészen „az iskola ideiglenes használatára" Szücs Imre és felesége, Császár-Putyi Katalin engedte át lakóházát.[265] A felsővárosi határrészen 1853. december 3-án nyílt az őszeszéki iskola és 1854-ben ugyanott öt, az alsótanyákon három elemi iskola nyitotta meg a kapuit.

1856. január végéig az alsótanyákon hat, a felsőtanyákon három iskola épült föl: mindegyik 10 öl hosszú, vertfalú, zsindelytetős, egy tantermes, szoba-konyhakamrás tanítói lakással.[266] Más forrás szerint 1856-ban már 19 iskolában folyt tanítás Szeged határában, de ezek közül 5 még ideiglenes épületben, gazdák házaiban működött. Annyi bizonyos, hogy Szeged városa — Kalocsa mellett — élen járt a tanyai népiskolák létesítésében, példa volt a környező települések számára, s a szegedi tanyai iskolák alaprajza a londoni világkiállításon is szerepelt.[267] A tanyai iskolák építési költségeinek fedezésére a birtokok arányában járulékot vetett ki a városi tanács.[268]

Az 1888/89-es tanévben a város határában az alábbi 24 tanyai iskola működött:[269]

Alsótanyán

1. Átokházi iskola (a várostól 36 km-re). Megnyílt 1855-ben, épületét 1864-ben emelték. A tanulók száma 73.
2. Bojárhalmi iskola (a várostól 12,75 km-re). Megnyílt 1853. április 19-én. A tanulók száma 185.
3. Csorvai iskola (a várostól 25 km). Megnyílt 1855. december 8-án. A tanulók száma 161.
4. Domaszéki iskola (a várostól 13 km). Megnyílt 1854. április 1-jén. A tanulók száma 205.
5. Feketeszéli iskola (a várostól 10,3 km). Megnyílt 1854. november 1-jén. A tanulók száma 235 (!).
6. Kancsalszéli iskola (a várostól 13,5 km). Megnyílt 1855. január 6-án. A tanulók száma 204.
7. Királyhalmi iskola (a várostól 25 km). „Külső-ásotthalmi" néven megnyílt 1853. április 19-én, épült 1868—69-ben. Új nevét az 1883. október 16-iki királylátogatáskor kapta. A tanulók száma 149.
8. Madarásztói iskola (a várostól 20,5 km). Megnyílt 1853. november 10-én. A tanulók száma 104.
9. Mórahalmi iskola (a várostól 18 km). Megnyílt 1853. április 19-én Szücs Imre és neje, Császár-Putyi Katalin házában. Az iskola 1863-ban épült. A tanulók száma 160.

[264] Reizner János 1899—1900. III. 292—293.
[265] Szeged város külterületi elemi népiskoláinak 1888/89. évi értesítője. Szeged.
[266] CsML, Szeged v. tan. jkv. 1856. 38.
[267] Vö: Bárth János 1975. 141. Az iskolák alaprajzára: SZH 1862. január 1.
[268] CsML, Szeged v. tan. jkv. 1856. 527.
[269] Szeged város külterületi elemi népiskoláinak 1888/89. évi értesítője. Szeged.

10. Nagyszéksósi iskola (a várostól 15,75 km). Megnyílt 1853. április 19-én. A tanulók száma 210.
11. Rókabögyösi iskola (a várostól 23 km). Megnyílt 1885. szeptember 17-én. A tanulók száma 134.
12. Röszkei iskola (a várostól 11 km). A tanulók száma 231 (!).
13. Szentmihályteleki iskola (a várostól 6,75 km). Az 1861/62. évi tanévben ideiglenes helyiségben két évig, 1868 után állandó épületben. A tanulók száma 110.
14. Zabosfai iskola (a várostól 19,5 km). Megnyílt 1854. szeptember 1-jén. A tanulók száma 204. A lányoknak külön varróterem volt. Itt tanított évtizedeken át Sáry Mátyás.
15. Zákányi iskola (a várostól 22,5 km). Az 1886. évi városi közgyűlés határozata nyomán épült 1887—88-ban. A tanulók száma 111.
16. Zöldfás iskola (a várostól 9,5 km, *Feketeszél* határrészen). Megnyílt 1856. január 12-én, ideiglenes lakóházban. A tanulók száma 159.

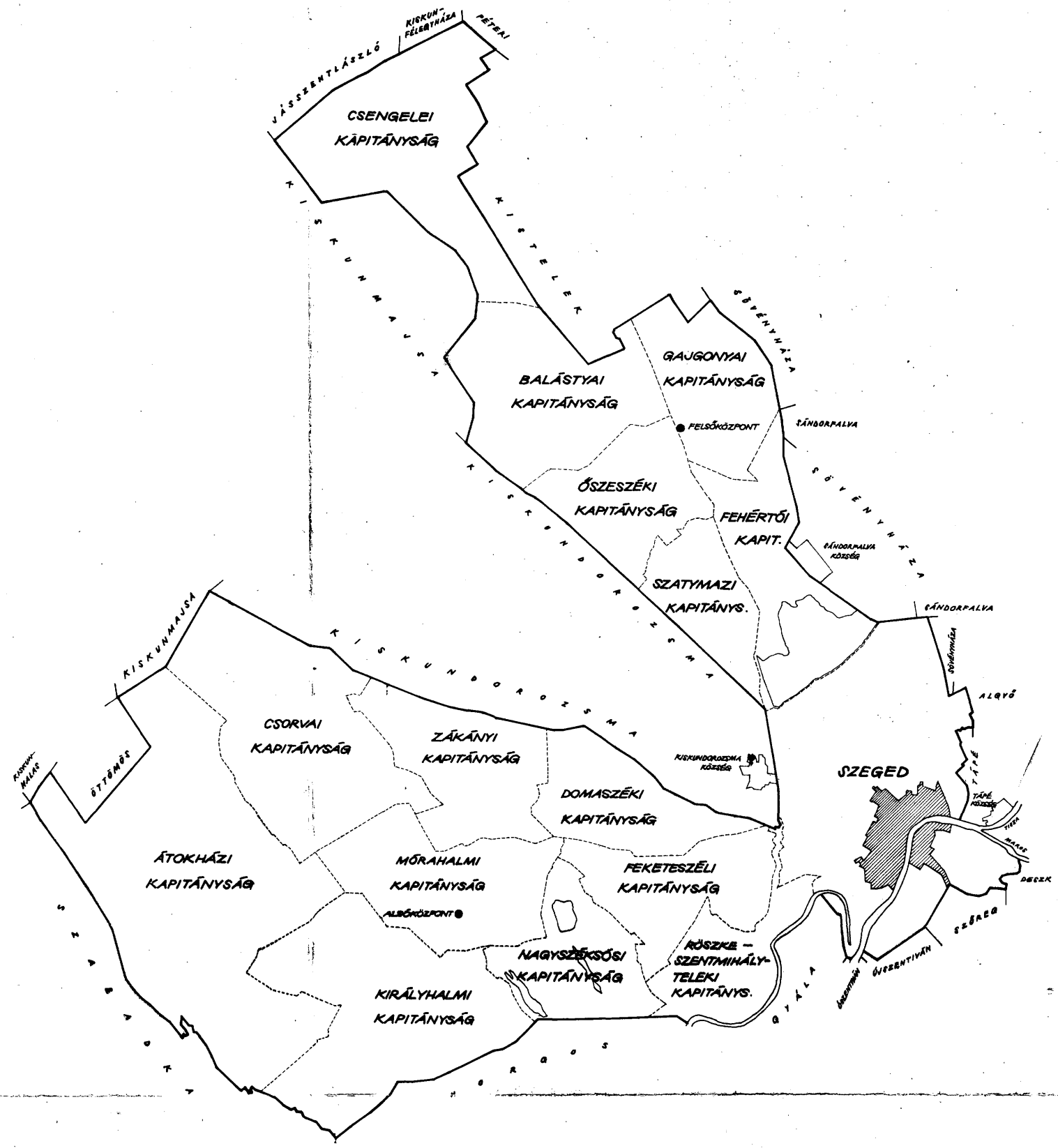
Felsőtanyán

1. Alsóbalástyai iskola (a várostól 22 km). Megnyílt 1856. január 2-án, ideiglenesen Felmayer Antal lakóházában. A tanulók száma 108.
2. Felsőbalástyai iskola (a várostól 21,3 km). Megnyílt 1854. május 15-én. A tanulók száma 132.
3. Alsógajgonyai iskola (a várostól 21 km). Megnyílt 1854. november 1-jén. A tanulók száma 172.
4. Felsőgajgonyai iskola (a várostól 23,25 km). Megnyílt az 1887/88. iskolai év elején. A tanulók száma 137.
5. Győriszéki iskola (a várostól 16,5 km). Megnyílt 1854. október 1-jén. A tanulók száma 160.
6. Neszűrjhegyi iskola (a várostól 11,5 km). Felépült 1854. november 1-jére. A tanulók száma 214.
7. Őszeszéki iskola (a várostól 17,2 km). Megnyílt 1853. december 3-án. A tanulók száma 139.
8. Székaljai iskola (a várostól 13,2 km). A fehértói kapitányságban megnyílt 1854. augusztus 27. A tanulók száma 132.

Alsótanyán 2505, Felsőtanyán 1136, összesen 3641 tanuló iratkozott be. Szécsy Györgytől tudjuk, hogy a beiskolázottak száma az összeírt tankötelesek 59,3%-át tette ki, — tehát még kevés volt az iskola és számottevő a fiatalkorú analfabéták száma.[270] A millenium évében a város 10 tanyai iskola felépítését határozta el.[271] Ezek már kizárólag téglából épültek, mint pl. az ásotthalom-irodasori vagy a halasteleki iskola.

1907-ben a Szeged város tulajdonában levő iskolákat államosították: 40 tanyai iskola és a Nagy István dűlőben levő ideiglenes iskola került állami tulajdonba. A város kötelezettséget vállalt arra, hogy a jövőben épülő külterületi iskolák részére 1200 négyszögöles telket ad. Szerződésben kötelezte magát, hogy egy éven belül 10 tanyai iskolát létesít és utána évente 5-5 új iskolát ad át, amíg az oktatási szükségleteket kielégítő 38 új tanyai iskola fel nem épül.[272] A város igyekezett tartani magát

[270] SZÉCSY GYÖRGY: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967. 39.
[271] CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. IV. B. 1441. 23.
[272] SÁRKÖZI ISTVÁN: A szegedi tanyai községi elemi népiskolák államosítási szerződése 1907-ből. MFMÉ 1982/83-1. Szeged, 1985. 296—297.

22. kép. Tanyai kapitányságok és közigazgatási központok Szeged határában a 20. század elején. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

21. kép. Tanyai kapitányságok és közigazgatási központok Szeged határában a 20. század elején. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

a szerződéshez, bár ez teljesen nem sikerült: az első világháború előtt a határban 70 tanyai iskola állt. (21. kép)

A tanács 1885-ben ösztöndíjat alapított két tanyai tanító számára, akik „a kertészet, gyümölcsfatenyésztés, méhészet kezelésében s oktatásában" érdemeket szereznek.[273] A tanyai tanítók nagyrésze, oktatási tennivalói mellett, a mezőgazdasági, szőlészeti szakismeretek terjesztésében, gazdakörök szervezésében és működésében is részt vállalt. Közülük megemlítjük Fráter Alajost (1852—1926), aki nemes gyümölcs- és csemegeszőlő-fajtákat oltott, a filoxéra ellen először alkalmazott szénkénegezést, Zsák Lajos (1866—1912) igazgató-tanítót, a szatymaz-neszűrjhegyi iskola tanítóját, aki az orpington baromfit honosította és a Szatymazi Gazdakörnek éveken át elnöke volt.

Az 1920-as években Klebelsberg Kuno kultuszminisztersége alatt újabb tanyai iskolák épültek és több iskolát tanteremmel bővítettek.

j) *Tanyai kapitányságok, közigazgatási központok*

A tanyai igazgatás és rendészet kezdeti intézményei, a tanyai kapitányságok létrejöttének ideje s körülményei máig sem tisztázottak. Balogh István kutatásai szerint 1850-ben már „a tanyák több kapitányságra, ezek pedig több káplárságra oszlottak"[274]. Szeged történetében olvassuk, hogy a 19. század első felében „a tanyai kapitányok területi megoszlásban Felső- és Alsótanyán hárman-hárman voltak,[275] de nem tudjuk, mikortól. A külterületen a közrend és közbátorság megteremtése az alkapitány feladata volt, akit pusztai kapitányként is emlegetnek. Felügyelete alá rendelt *pusztázók* vigyáztak a közbiztonságra. 1849 áprilisában a városi közgyűlés az addigi pusztázó katonákat a gazdák fiai közül évente választott főhadnagyokkal és *fertály*okkal, azaz pusztázókkal váltotta fel. Az alsó- és a felsővárosi határra egyaránt egy-egy főhadnagy került, 10-10 pusztázóval. Az önkényuralom hírhedt zsandársága után 1867-ben Szegeden is visszaállították a pandúrságot, vagyis a pusztázók intézményét.[276] A század második felében az alsótanyákon hosszú ideig László Mihály módos palánki polgár volt a pusztai kapitány. 1861-ben 50 hold, az 1871. évi legelőárverés után már 530 hold városi bérföldje volt *Alsójárás*on. Nyugdíjazása után fia, László Kálmán vette át a pusztai kapitány tisztét.

A pusztai kapitány és a pusztázók az alsó- és a felsővárosi határrészen közrendészeti teendőket láttak el, s mellettük, részint más hatáskörrel működtek a kisebb körzetekre választott tanyai kapitányok. A szabadságharc után 1854-ből van először adatunk tanyai kapitányságokról: Tóth János elemi iskolai igazgató jelentette, hogy felépült két „szállási iskolaház" a Szirtos-parton Tóth Antal kapitányságában és Makraszéken Benkő József kapitányságában.[277] A kapitányságokat az 1860-as évek földhaszonbérleti szerződésein is a tanyai kapitány nevén jelölik, pl. Oltványi Ferenc, Kiss Lukács, Dobó Illés kapitányság. Több kapitányságot a családnév vagy a szerződés más megjegyzése alapján területileg azonosítani tudunk, pl. a Papp István kapitányság Zákányban, Dobó Illés kapitánysága Ásotthalmán volt.

[273] CsML, Szeged v. Törv. hat. viz. kgy. jkv. 1885. 339.
[274] Balogh István 1965. 470.
[275] Vass Előd: A város önkormányzata és gazdálkodása. In.: Szeged története 2. 1686—1849. Szerk.: Farkas József. Szeged, 1985. 550.
[276] Ruszoly József: A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871. Szeged, 1984. 108—109.
[277] CsML Szeged v. tan. ir. tan. jkv. 1854. — 6535.

Kapitánynak tekintélyes, rátermett, többnyire tehetős gazdákat választottak, akik a közmunkák és az adóbehajtás körüli teendőket végezték, segítettek a pusztázóknak a közrend fenntartásában. Tiszteletbeli állásukért szerény díjazás járt és mentesültek a közmunkák és egyéb „személyükkel egybekötött terhektől."[278] Minden kapitány mellett több *káplár*, újabb nevén *esküdt* tevékenykedett.[279] Három 1861. évi tanyai kapitány — Dobó János, Kiss Lukács és a zákányi Papp István — nevével az 1880-as években is találkozunk, ami arra vall, hogy a feladatát közmegelégedéssel ellátó gazda kapitányi tisztét hosszú évekig betölthette.

Tudomásunkra Gerle Antal 1873. évi határtérképe az első, amely Szeged tanyai kapitányságait egységesen határrészek szerinti megnevezéssel tünteti föl. Akkor 20 tanyai kapitányság volt: Felsőtanyán 8, Alsótanyán 12:

Felsőtanyán	Alsótanyán
I. Fehértói kapitányság	IX. Pálfy kapitányság
II. Szatymazi kapitányság	X. Feketeszéli kapitányság
III. Szirtos kapitányság	XI. Nagyszéksós kapitányság
IV. Pusztaszeri kapitányság	XII. Domaszéki kapitányság
V. Csengelei kapitányság	XIII. Mórahalmi kapitányság
VI. Balástyai kapitányság	XIV. Lengyel kapitányság
VII. Őszeszéki kapitányság	XV. Zákány kapitányság
VIII. Makraszéki kapitányság	XVI. Csorvai kapitányság
	XVII. Ásotthalmi kapitányság
	XVIII. Madarásztói kapitányság
	XIX. Kantsal kapitányság
	XX. Reszke kapitányság

1881 január elején a népszámlálási ügyintézők fölsorolásában a felsőtanyai kapitányságokat az előbbi módon, az alsótanyaiakat a kapitányok nevén említették.[280] Ez arra enged következtetni, hogy Alsótanyán szívósan tartotta magát az eredeti, családnévi megnevezés.

A városi tanács 1886. április 14—15-iki közgyűlésén fogadta el a tanyai kapitányságok szervezési szabályzatát, amely szerint Felsőtanyán 6, Alsótanyán 9, így összesen 15 tanyai kapitányságot szerveztek. Úgy döntöttek: Röszke és Szt. Mihálytelek pusztai telepek, a hozzájuk tartozó földterületekkel együtt, az alsótanyai külterülettől elválasztva és a központi lovasrendőrbiztos kerületébe vonva Röszke — Szt. Mihálytelek név alatt külön tanyai kapitánysággá alakíttatnak."[281]

[278] CsML, Szeged v. Községválasztmánya jkv. 3. 1854. 57.

[279] A kapitányok és az esküdtek tisztét részleteiben ismerteti Börcsök Vince: Szeged-Alsótanya közigazgatásának és népi jogszemléletének kialakulása· MFMÉ 1966—67/1. Szeged, 1968. 132—133. Megjegyzem, hogy a szerző a pusztai kapitány és a tanyai kapitányok teendőit egybemossa.

[280] SZH. 1881. január 5.

[281] CsML, Szeged v. Tan. ir. 3991/1886. A szabályzatot a belügyminiszter 1886. június 9-én hagyta jóvá. Az előzményekről: A tanyai kapitányságok újjászervezése. SZH 1884. október 10. 1.

Tanyai kapitányságok 1886—1949 között

1. Csengele
   Balástya
   Őszeszék
   Szatymaz
5. Gajgonya
   Fehértó
   } Felsőtanyán

   Feketeszél
   Nagyszéksós
   Királyhalom
10. Átokháza
   Csorva
   Zákány
   Domaszék
   Mórahalom
   } Alsótanyán

15. Röszke—Szentmihálytelek — Alsótanyától rendészetileg különválasztva.

Látható, hogy a kapitányságok számát mind a két határrészen csökkentették. Területüket úgy állapították meg, hogy két-háromezer külterületi lakos került egy-egy kapitányságba. A város közelében, a sűrűn betelepült határrészeken kisebb, a külső határrészeken két-háromszor akkora területre terjedtek ki. A legkisebb Domaszék (4381 kat. hold), a legnagyobb Átokháza kapitányság volt (20 037 kat. hold). A század végi és a 20. századi legelő-parcellázások után a külső határbeli Átokháza, Csorva, Csengele kapitányság népessége az 1880-as évekének kb. kétszeresére duzzadt. A tanyai kapitányságok szervezete az 1950-ben életbe lépő közigazgatási reformig fennállott.

A kapitányságokat a határrészek történeti nevével jelölték — egy kivételével: az 1883. évi királylátogatás emlékére az ásotthalmit Királyhalom kapitányságnak nevezték el.

*

A közel 30 ezer lélekszámú tanyai népesség igényei az 1880-as években szükségessé tették külterületi orvosi állások szervezését, közigazgatási, anyakönyvezési és rendészeti feladatokat ellátó külterületi központok létesítését. Először a nagyobb területű és népesebb Alsótanya kapott külterületi orvost. 1885-ben két újabb külterületi orvosi állást biztosított a város: Alsótanyára dr. Weinberger Sándort, Felsőtanyára dr. Kalas Józsefet választották kerületi orvosnak.[282] Amíg orvoslakás nem épült, az orvosoknak 300-300 Ft lakbérátalányt szavazott meg a törvényhatósági bizottság.

A város főkapitánya és a tanács 1888 szeptemberében tett előterjesztést külterületi központok, orvosi és rendőri lakások építésére. Ezt a törvényhatósági bizottság elfogadta és a mérnöki hivatal 1889 tavaszára kidolgozta az ún. alsórészi és felsőrészi külterületi központ terveit. A városi közgyűlés 1889. május 15-én határozta el, hogy alsótanyákon a város tulajdonában levő Németh erdei, felsőtanyákon pedig a Müller erdei, előzőleg már kijelölt területen „külön-külön rendőrbiztosi lak, pusztai lovasrendőri laktanya, orvosi lak, szülésznői lak, kápolna, paplak és hullakamrák építendők és temetői célokra megfelelő területek jelölendők ki."[283] Határozat született

[282] CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1885. 102., 124., 231., 369.
[283] Uo. 1888. 183., 1889. 98.

23. kép. Szeged-Felsőközpont temploma 1908-ban. Jobbra az előtérben gazdatanya cséplőgéppel. MFM: 20.

arról is, hogy a két orvoslakáson kívül harmadikat is építenek Röszkén vagy környékén, az alsótanyai második kerületi orvos részére. A két központ és a röszkei orvoslakás felépítésére 1890-ben Ádok István szegedi építész vállalkozott.[284]

A felsőtanyai „kultúrközpont" készült el előbb: 1891. október 26-án avatták. Az avatási ünnepségre érkező vendégek — Tisza Lajos, az árvíz utáni újjáépítés volt kormánybiztosa, Munkácsy Mihály, Mikszáth Kálmán, a város képviselői és 70—80 városi tisztviselő — különvonaton utaztak Szegedről a 102. sz. őrházig, ahol a Beck István által szervezett lovasbandérium fogadta őket és lovas fogatok vitték a népes csoportot az új tanyaközpontba. A szeged—budapesti országút mellett épült föl a kápolna, s mellette 4 kat. holdon a következő épületek: orvoslakás, bábaasszony lakása, rendőrkapitányi lakás, három *pusztázó* lakása, állatorvoslakás és paplak, összesen 8 lakás, 10 melléképülettel.[285] (23. kép)

Az ugyanilyen alsótanyai kultúrközpontot 1892. május 16-án avatták.[286] A korabeli tudósítók „kultúrközpont"-ról írtak, de a fölépült külterületi központok valójában a tanyai lakosság igazgatási, rendészeti, egészségügyi és vallási igényeinek ellátására létesültek. A központok közelében elemi népiskola már korábban állott. A két

[284] CsML, Szeged v. Tan. jkv. 24 344/1890.
[285] SZN 1891. október 27.
[286] SZN 1892. május 17.

külterületi központ — Alsó- és Felsőközpont — a keresztelés, házasság, temetkezés, az alapvető egészségügyi ellátás és a hivatalos ügyintézés tekintetében fokozatosan átvette az anyaváros szerepkörét. Szeged városa országosan az elsők között létesített külterületi központokat.

Az alsóközponti kápolna helyén a város 1905-ben nagyobb, tágas templomot építtetett, amihez az igával rendelkező tanyaiak egész Alsótanyáról az építőanyag (fa és tégla) ingyen fuvarjával járultak hozzá. A tanyaközpontban szatócsbolt, termény- és borkereskedés, vendéglő nyílt, 1907-ben gőzmalom épült, iparosok telepedtek le.[287] Alsóközponton működött az 1884-ben létesült Szeged-Alsótanyai Gazdasági Egyesület, amely sokat tett a korszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztéséért és a tanyai lakosság társadalmi életének szervezéséért. Kezdetben Dobó József gazda és Hajdu Antal tanító a Kotogán-tanyán bérelt helyiséget, az 1900-as években pedig már önálló székházuk volt, vendéglővel. Gyümölcs- és szőlőkiállítást, lófuttatásokat rendeztek. A század elején az alsóközponti piac vetekedett egy 20 ezer lakosú mezőváros piacával.

Az 1900-as évek elején a szegedi tanyákat kitűnően ismerő Tömörkény István így foglalta össze a külterület közigazgatási, művelődési, egyházi és egészségügyi szerveződéseit és ellátottságát: „Ma a mintegy negyvenkétezer lelket számláló tanyavilágnak van a tanyai kapitányokon kívül két pusztai kapitánya (lovasrendőrséggel), kik egyúttal anyakönyvvezetők, két plébánosa, vannak kerületi orvosai s külön trachoma-orvosai, több postahivatala, hatósági állatorvosai, szülésznői, mérnöke, negyvenegy tanítója s nehány varrótanítónője. A közigazgatási központokat, úgy az orvosokat, valamint az iskolák némelyikét telefon köti össze a várossal. Van két templomuk, több kápolnájuk, külön temetőik, könyvtárakkal ellátott gazdasági egyesületeik, amely utóbbiak előbbkelője gyümölcs- és borkiállításokat és lóversenyeket is rendez. Ítélkező hatalom és közpénzszedő hatóság azonban a tanyákon nincs, e két dolog felől a városhoz tartozandók."[288]

Alsóközpontra visszatérve, ott 1924-ben a város 600 házhelyet parcellázott és 400-ra építkeztek is a tulajdonosok.[289] 1926-ban megépült a szeged-alsótanyai keskeny nyomtávú gazdasági vasút, mely Alsóközpontot is bekapcsolta a várossal való személy- és teherforgalomba. A 80 ezer kat. hold kiterjedésű Alsótanya földrajzi középpontjában létesült Alsóközpont kis közigazgatási központból a környező tanyavidék közlekedési, kereskedelmi, kisipari központjává is kezdett fejlődni — úgy, hogy mind eközben Alsótanyán más, kisebb központok is létesültek.

Hasonló településfejlődés zajlott le Felsőközponton, azzal a különbséggel, hogy az kisebb vonzerőt gyakorolt környékére — részint Felsőtanya hosszan elhúzódó területe, részint a közeli Kistelek község már kialakult erős vonzása miatt. Felsőközpont kiépítése után keresztelkedni, házasodni, temetkezni, ünnepi misére, igazgatási és rendészeti ügyekben a környező tanyákról természetesen oda jártak, de a felsőtanyaiak piacközpontja — Szeged mellett — főleg a nagy forgalmú Kistelek maradt, amelynek fejlett kisiparos rétege is volt, és az régóta ellátta a felsőtanyaiak különféle szükségleteit. Felsőtanya délkeleti részére: a fehértói, alsó-gajgonyai tanyákra pedig a szomszédos Sándorfalva gyakorolt vonzást. Ilyen körülmények magyarázzák, hogy Felsőközpontnak a 20. század közepéig kisebb belterületi magja alakult ki mint Alsóközpontnak.

Szeged határában a várostól életre hívott két külterületi központon kívül — társadalmi, művelődési, gazdasági és egyéb tényezők együtthatására — más települési

[287] Szécsy György: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967. 32—37.
[288] Tömörkény István 1904. 315.
[289] Belényi Gyula 1981.

tömörülések is kialakultak. Ezek egyike *Szatymaz,* amely Felsőtanya legsűrűbben tanyásodott határrészén jött létre. Területén nagy kiterjedésű *szőlőhegy*eket *(Alpárihegy, Neszűrjhegy)* telepítettek, ahol városi hivatalnokoknak, iparosoknak, kereskedőknek már a 19. század első felében voltak szőlőbirtokaik. Az 1880-as évektől, amikor a filoxéra után az immunis homoki szőlő felértékelődött, nőtt a városi polgárok érdeklődése a szatymazi szőlők iránt.[290] Ebben természetesen szerepe volt a vasúti közlekedésnek: Szatymaz a pest—szegedi vasútvonal megépülésétől (1854) megállóhelyet kapott, így könnyű volt a városból oda kiutazni. A század végére a saját tulajdonú szatymazi szőlőbirtok a szegedi tisztviselő-, kereskedő- és más polgár-családok kedvelt nyaralóhelyévé vált. Szőleikben a család tartózkodására alkalmas, több szobás nyári lakokat, „villá"-kat építettek, és szőlőbirtokaikat *kapás*nak nevezett, hozzáértő szegényparasztok gondozták, akik családjukkal különálló, szoba-konyha-kamra beosztású parasztházban *(kapásház)* éltek.

Még a múlt század végén orvosi körzetet szervezett a város Szatymazon. 1908—09-ben egy Tóth nevű gazda kezdeményezésére közadakozásból kis templom épült. A század elején kibontakozó „falumag" a vasútállomás közelében kezdett kiépülni. Szabó Árpád visszaemlékezéséből és gyűjtéséből tudjuk, hogy a vasútra néző utcán a következők építkeztek: Makra Ferenc és Makra József gazda, özv. Tóth Molnár Istvánné házában korcsma és szatócsüzlet, később a helyén hentesüzlet nyílt, Neu Sándor zsidó kereskedő szatócsboltot és korcsmát nyitott, Király Mátyás asztalos házában borbélyműhely és trafik nyílt, Báló István gazdálkodó régi házában id. Frányó Istvánnak volt hentes- és fűszerüzlete, Báló az újabb, utcafrontos házában pedig korcsmát nyitott, amely a gazdakörnek is otthont adott. Az 1884-ben alakult Szeged—szatymazi Gazdakör volt egyébként a felsővárosi határrészen az első társadalmi egyesület. 1884-től 1901-ig Szeged—felsőtanyai Gazdakör néven működött. A Báló-korcsma előtt volt vasárnap reggelenként az *embörpiac,* ahol a környező tanyák és a közeli Sándorfalva szegényparasztjai napszámosnak elszegődtek.

A mellékutcában az alábbiaknak volt házuk: Klonkai Dezső köteles, Ábrahám Géza gazda, id. Frányó István hentes, Dezső Sándor szabó, Korom Mihály bádogos, Bárkányi István gazda, Török Ferenc gazda, Kopasz János hentes, Kotogán Tamás, Kotogán Sándor és Nyári János.[291]

1920 táján a vasútállomás közelében ez a 17 ház és a fél km-re fekvő templom meg elemi népiskola alkotta Szatymaz falumagvát. Szembetűnő, hogy először a lakosság élelmezési szükségleteit és a társasélet igényeit kielégítő iparosok — hentesek, szatócsok és korcsmárosok — nyitottak üzletet. Az első világháború előtt a vasútállomás mellett — részvénytársasági alapon — szeszfőzdét építettek, de mire elkészült, kitört a háború, s a vállalkozás később kudarcba fulladt.

Az 1920-as években Szatymazon gazdasági iskola épült. Mezőgazdasági szakoktatást szolgáló iskolát Szeged külterületén Alsó- és Felsőközponton kívül csak itt építettek. Ez is kifejezi, hogy a két tanyaközpont után Szatymaz volt a szegedi határban a harmadik számottevő településkoncentráció.

Alsótanyán a 20. század első felében Lengyelkápolnán, Várostanyán és Csorván alakult ki az előzőknél kisebb településsűrűsödés.

Kapitány Istvánné Lengyel Jozefa nyugalmazott szeged-alsóvárosi tanítónő *Zabosfa* határrészen fekvő örökségén 1840-ben kőkeresztet és harangot állíttatott, majd 1842-ben kápolnát építtetett. 1907-ben megalakult a „Szeged-alsótanyai Lengyel-kápolna Egyesület", amely megvásárolta a kápolna területét képező magánbir-

[290] A szatymazi szőlőtelepekről és a hegygazdaságokról részletesebben Huszka Lajos 1975.
[291] Szabó Árpád: Szatymaz népélete 1920—1944. Szeged, 1983. Kézirat, MFM—NA 876—84.

tokot és 1924—25-ben e helyen tágasabb templomot emeltetett. Az 1920-as évek közepén a templom körül egy elemi népiskola, Lengyel Imre korcsmája, egy szatócsbolt, a postaügynökség és néhány tanya állott.[292]

A 19. század első felében *Ásotthalom* homokdomb közelében a város több mint ezer holdas szállásföldjén tanya épült. Régi térképek és följegyzések az épületegyüttest *Város tanyája* néven jelölik, innen a körötte lassacskán kibontakozó településmag Várostanya elnevezése.

A Város tanyája közelében 1883. október 6-án nyílt meg az Erdőőri szakiskola. A város 1896-ban orvoslakást épített. Az átokházi és a királyhalmi kapitányság tanyái a várostól 30—40 km távol, de még Alsóközponttól is 7—16 km-re voltak, ezért vasárnap és ünnepeken tanyai iskolákban vagy házaknál tartottak néhány hetente istentiszteletet. Fölvetődött a templomépítés terve: 1922-ben alakult a várostanyai Kápolna Egyesület és pár év múlva a Szeged-Királyhalmi Egyházközség. 1930-ban épült fel a róm. kath. templom. Ugyanabban az évben a város a templom körül 19 házhelyet örökáron eladott. Valamennyi elkelt és a tulajdonosok építkeztek rajtuk. A kis központban postahivatal és vendéglő épült.[293]

1926-ban az alsótanyai gazdasági kisvasút Lengyelkápolnát és Várostanyát is bekapcsolta a várossal való közlekedésbe.

Csorván viszont csak a vasútforgalom kezdetétől tapasztalhatók a későbbi településmag első nyomai. A kisvasút-állomás mellett szatócsbolt nyílt, korcsma épült, majd egy élelmes tanyai üzletember építőanyag- és fakereskedést létesített. A vendéglőt, ahol a bálakat és a Csorva és Vidéke Gazdakör összejöveteleit tartották, módos *öregcsorvai* gazda építtette. A terület 1900 óta városi bérföld volt és a bérleteken épült is több tanya, de szétszórtan, a központba tömörülés szándéka nélkül.[294] Ettől délre, a csorvai *öregsor*on — a 18. század óta magántulajdonú örökföldeken — a törzsökös családok tanyái sűrű, néhol csaknem falusi utcára emlékeztető tanyasort alkottak.

Várostanya, Lengyelkápolna és Csorva az 1930—40-es évek fordulóján részint spontán szerveződés útján, részint a város segítségével létesült szórványtanyai központnak tekinthetők.

k) *A tanyaközségek önállósulása 1950-ben*

1949-ben az MDP és a kormány a 630/49 és az 1300/49 sz. kormányrendelettel és a Tanyai Tanács létrehozásával kísérletet tett a tanyarendszer átalakítására, illetve felszámolására. A Tanyai Tanács 1949. januári és februári ülésein megfogalmazták a tanyaközpontok „fokozatos községgé alakulásának" tervét. 240 tanyaközpontot jelöltek ki, melyek közül 194 a hét, tanyás településű alföldi megyére jutott. A kijelölt tanyaközpontok száma Pest (53) és Szolnok megye (32) után Csongrádban volt a legmagasabb (31).[295] Szeged határában a Belügyminisztérium a Tanyai Tanács javaslatára 1949 májusában 9 tanyaközpont önálló községgé alakítását rendelte el.

Belényi Gyula kutatásaiból ismerjük a kijelölt tanyaközpontok belterületének 1949. évi lélekszámát és a közigazgatási kirendeltségek szervezésének idejét:[296]

[292] Szeged-alsótanyai Lengyel-kápolna Évkönyve 1907—1912. Szeged, 1913., Puskás Ferencné: Zákányszék történetéből. Csongrád megyei Honismereti Híradó, 1970. 50—51.

[293] Juhász Antal—Szécsy György (szerk.): Átokházától Ásotthalomig. Ásotthalom, 1970. 15—16.

[294] Juhász Antal: Rúzsa (Tanyaközség a volt szegedi határban). Tiszatáj, 1969. 6. 520.

[295] Orbán Sándor 1980. 362—373.

[296] Belényi Gyula 1981. 227.

	Belterületi lakosság (1949)	Közigazgatási kirendeltség
Alsóközpont	1400	1892
Röszke	2964	1949. ápr. 1.
Királyhalom	376	1944
Domaszék	—	1949. júl. 1.
Lengyelkápolna	208	1948
Rúzsajárás	170	1947
Felsőközpont	600	1893
Csengele	360	1940
Szatymaz	250	1949. július
	6328 fő	

1945 előtt Alsó- és Felsőközponton kívül csak Csengelén és Királyhalmon (Várostanyán) létesített a város közigazgatási kirendeltséget, ám eléggé későn. Csengele, a várostól legtávolabbi, 40 km-re fekvő „falumag" Felsőközponttól is több mint 15 km-re esett, ami már korábban indokolttá tette ügyintéző kirendeltség létesítését.

A régóta zárt települést alkotó Röszkén kívül jelentős belterületi lakossága csak Alsóközpontnak volt. Domaszék az egyetlen, amelynek nem volt korábban szerveződött falumagja. Pontosabban az ún. *Zöldfás iskola* körül — ahol kápolna is épült — települési sűrűsödés alakult ki, ám az illetékes szervek nem ott, hanem a Szeged—Baja közötti országút mellett jelölték ki az új tanyaközség belterületét.

Nyolc tanyaközség 1950. január 1-jén szakadt ki az anyavárosból, a kilencedik Domaszék, amely 1952. január 1-jétől vált önálló tanácsú közigazgatási egységgé.

A Szeged határából kiszakított tanyaközségek belterületét — Domaszéket kivéve — olyan helyen jelölték ki, ahol megvoltak a feltételek a községi élet megindulásához: volt közigazgatási kirendeltség, iskola, orvoslakás, posta telefonnal, templom, temető, néhány kereskedés és iparosműhely. Ez az egyik összetevője annak, hogy az új tanyaközségek életképesnek bizonyultak.

Alsóközpont *Mórahalom* néven vált önálló községgé a volt Mórahalom, Királyhalom és részben a Nagyszéksós kapitányság területén.

Röszke az azonos nevű kapitányság és Nagyszéksós területének nagyobb részén vált önállóvá. A szintén faluvá nőtt Szentmihálytelek ugyanakkor Szeged közigazgatási határán belül maradt.

Domaszék az azonos nevű kapitányság és Feketeszél tanyáira terjedt ki.

Zákányszék (1950 előtt Lengyelkápolna) a korábbi Zákány és kis részben a Csorva kapitányság területén létesült.

Ásotthalom (1950 előtt Várostanya, majd Királyhalom tanyaközpont) Átokháza és részben a Királyhalom kapitányság területén önállósult.

Csorva kapitányság területén és Átokháza északi részén 1950-ben *Rúzsajárás* néven létesült önálló község. 1952-ben Csorvának nevezték és 1957-ben kapta a *Rúzsa* nevet. A helynév a *Rúzsajárás* határnévből ered, melynek előtagja családnévi eredetű (Rózsa — *Rúzsa*), a *-járás* utótag pedig legelő jelentésű (vö.: *baromjárás, ménesjárás, birkajárás*).

Szatymaz község határa Fehértó, kis részben Őszeszék és az azonos nevű kapitányság területére terjedt ki.

Felsőközpont *Balástya* néven lett önálló község Gajgonya, Őszeszék északi része és Balástya kapitányság területén.

Csengele határa a volt Csengele kapitányságot és Balástya kapitányság északi részét öleli fel.

A 9 község kiszakadásával és önállósulásával a szegedi tanyák életében új szakasz kezdődött, amelynek elemzése túlmutat vállalt föladatunkon. A tanyaközségek eddigi útja és a volt szegedi tanyák további sorsa önálló tanulmányt érdemel.[297]

3. Szállások és tanyák Dorozsma határában

Ismert, hogy Szeged város polgárai a 16—17. században számos kiskun pusztát használtak és e pusztákon tekintélyes, több tízezernyi szarvasmarha-állományt legeltettek. A szegedi szandzsák 1570. évi összeírása Átokháza pusztán 15, Üllésen 11 szállást tüntet föl, amelyek gazdái 2900 szarvasmarha után fizettek legelőadót.[1] A szegediek által használt kun puszták közül itt azért e kettőt említjük, mivel ezek a birtokperek lezárulta után a Kiskunság fennhatósága alatt maradtak és az 1720-as években Dorosma határába tagolódtak. Átokháza és Üllés pusztán a 16. század második felében épp olyan nagyállattartó szállások voltak, mint Szeged határában és a szegediek által használt más kiskun pusztákon — egészen a táj tizenöt éves háború alatti „lepusztulásáig".

A hódoltság után Szeged városa igyekezett megszerezni a szomszédos kun puszták birtokjogát, szándéka azonban csak részben vált valóra. 1718-ban a Város képviselője Orczy Istvánnal, a jász-kunok adminisztrátorával megegyezett abban, hogy Átokháza, Csengele, Kömpöc, Csólyos, Majsa, Ágasegyháza, Ülés, Mérges, Dorosma és Szent-Mihálytelek puszták használatáért évi 150 forint bért fizet. Ezzel a Város elismerte a kun kiváltságos terület törvényes jogait e puszták fölött — s ez független attól, hogy 1702 és 1745 között a Jászkunság, elzálogosítás folytán, a Német Lovagrend birtokában volt. Ráadásul Orczy 1718-ban és 1719-ben Jászfényszaruból, Jászapátiból és más Mátra-alji falukból hozott telepesekkel a vitatott puszták szélén, Szeged tőszomszédságában létrehozta *Dorosma* települést, amely tehát nem közvetlen utóda az azonos nevű középkori falunak.[2] Reiznertől úgy tudjuk, hogy 1725-ben kötöttek végleges egyezséget, mely szerint Szeged város lemondott Dorosmáról és a kun puszták legeltetési jogáról, a Lovagrend viszont Felső- és Alsó-Csengele kun pusztákat engedte át a városnak. A korábban vitatott területeken azután is rendszeresek voltak az erőszakos földfoglalások, garázdaságok — hol egyik, hol a másik részről. A bécsi udvari Comissio szerint „a szegedi katonák a dorozsmaiaknak igen sok bajt és kárt okoztak, ugyanis ide több lakos gyűlt volna össze, és nagyobb lett volna a község, ha ezeknek a katonáknak az ellenségeskedése nem rémisztette volna el a beköltözni szándékozókat."[3] Dorosmáról 1731-ben egy fegyveres csapat „Zákány felé indult, Seregélyes pusztát elfoglalva kun földnek nyilvánította s ott 56 szállási gazdát (...) dézsmaadásra (...) kényszerített."[4] A törvényes, illetőleg annak ítélt

[297] A Szeged határából önállósult tanyaközségekkel és a szegedi tanyák sorsával a településtörténet, településnéprajz és agrártörténet szemszögéből eddig kevesen foglalkoztak. Említést érdemelnek az alábbi tanulmányok: Szécsy György: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967., Juhász Antal—Szécsy György: Átokházától Ásotthalomig. Ásotthalom, 1970., Erdei Ferenc: Város és vidéke. Bp. 1971. vonatkozó fejezetei (A szegedi tanyákon húzódik a front, Szatymaz).

[1] Szakály Ferenc 1983. 599—601., Fenyvesi László 1987. 240—243.

[2] Reizner János 1899. 298—325. (Harc a földbirtokért c. fejezet), Bálint Sándor 1976. 110—112.

[3] Idézi Kiss József 1987. 304.

[4] Reizner János 1899. 317.

önkényes cselekedetekből számunkra az a tanulság adódik, hogy a kérdéses pusztákon az 1720—30-as években állattartó szállások léteztek, ahol szénát tartottak és gabonát is vetettek. 1734—35-ben ugyanis a szegedi katonaság 15, Dorosmához tartozó szállási gazdaságot foglalt el, ahol évente 220 szekér szénát és 523 pozsonyi köböl gabonavetést tartott.[5]

Kiss József kutatásai szerint a dorozsmaiak Üllés pusztán, — amely után a a földesúri adót és a hadiadót is ők fizették — a Szegeden állomásozó szerb milicia földfoglalásaira válaszul hozták létre 1736-ban az azonos nevű községet. Az új faluba csak szabad menetelű parasztok települhettek — örökös jobbágyok nem (!) —, akiknek három évi adómentességet biztosítottak. Ám az Üllésre települt, a katonai beszállásolások, valamint a hadkötelezettség és a hadiadó egyidejű teljesítése miatt elégedetlen Mátra vidéki családok 1743-ban Majsára költöztek, át,[6] így a fiatal község hamar néptelenné vált. A csalódott telepesek elköltözése azonban nem föltétlenül jelentette a területen folyó szállási gazdálkodás megszűntét. A korábbi birtokosok — szegediek és Dorosmára települt jászok — szállásai átvészelhették a nehéz időket, bár erről írott forrás ez ideig nem bizonykodik.

1745-ben a Jász-Kun kerület 500 000 forinton megváltotta magát. Dorosmára 4800 frt, a hozzá tartozó Átokháza pusztára 3000 frt, Üllés pusztára 4000 frt, összesen 11 800 frt megváltási összeg jutott, amelynek megfizetését 160 gazda vállalta.[7] Ettől fogva Dorosma szabad jogállású kiskun település. A megváltásban (redemptio) résztvevő gazdákat és utódaikat *redemptus*oknak nevezték.

A megszerzett földek egy részét kiosztották a redemptus gazdák között, más része mint a redemptusok vagyona osztatlan maradt, harmadik része „Dorosma község (Communitas) mint erkölcsi testület tulajdonát" képezte.[8]

I. *A redemptus gazdák közös, osztatlan birtoka*

1. borjújárás Vereshomokon	1409 hold	546 n. öl
2. rózsalaposi kaszáló	54 hold	1331 n. öl
3. marhajárás (Göbölyjárás)	1521 hold	1364 n. öl
4. marhajárás Ülésen	2946 hold	1428 n. öl
5. káposztás a Suhbasa hegyben	—	1420 n. öl
összesen:	5933 hold	1289 n. öl

II. *Dorosma község mint erkölcsi testület tulajdona*[9]

	9359 hold	856 n. öl

III. *A község birtokos lakosainak osztott magánbirtokai*

1. szántóföldek	5421 hold	89 n. öl
2. tanyaföldek	9787 hold	1362 n. öl
3. szöllők	247 hold	201 n. öl
összesen:	15 464 hold	52 n. öl

[5] Kiss József 1987. 306.

[6] Kiss József 1987. 308—317.

[7] A redempció dorozsmai körülményeit ismerteti Sztriha Kálmán 1937. 72—86.

[8] A dorozsmai földeknek ezt az alább részletezett fölosztását az egykorú földkönyvek nyomán Zádori Károly írta meg: A dorozsmai birtokviszonyokról. Szegedi Híradó, 1881. 195—197, 199—201., 203—205.

[9] A kommunitás tulajdonait 40 tételben sorolja fel, a két legnagyobb területű a község átokházi baromjárása (2942 hold) és az alsó baromjárás ugyanott (3441 hold).

A 160 redemptus gazda között 445 *kötél földet* osztottak ki. Sztriha nyomán úgy tudjuk, hogy minden redemptus kapott tanyaföldet, feketeföldet szántónak és nyilas kaszálót, ezek együttvéve képezték „a *redempcionális kötél földet.*" A feketeföldek a község körül terültek el, a tanyaföldek azokon kívül, a községtől nyugatra, a kaszálókat pedig néhol a tanyaföldek közé ékelődve osztották ki. A tanyaföld kimérésénél tekintettel voltak a földek minőségére és a községtől való távolságára is, eszerint *„egy kötél tanyaföld 13 holdtól ... 30 holdig terjedt,* leggyakoribb volt a 15, 16 és 18 holdból álló kötél föld..." *Egy kötél tanyaföld után a belső feketeföldekből 9 holdat mértek* ki két „vetőre" éspedig 5 holdat az egyik helyen, 4 holdat a másik helyen," *egy nyilas kaszáló pedig 5 holdra rúgott.* Sztriha a forrásokból arra a megállapításra jutott, hogy egy kötél redempcionális föld 16 hold tanyaföldből, 9 hold feketeföldi szántóból és 5 hold nyilaskaszálóból, összesen 30 kat. hold földből állott.[10]

A dorozsmai redemptusok 25—100 forint összegű megváltásért 1—4 *kötél* terjedelmű föld birtokába jutottak.[11] A legnagyobb redemptus-birtok (a tanyaföldek területének változékonyságát figyelembe véve) 120—130 kat. holdas, a redemptus-birtokok átlaga 84 kat. hold volt.

A továbbiakban figyelmünket a tanyaföldek használatára és az ottani megtelepedésre fordítjuk. Az 1810 körüli kataszteri fölmérés a határ „Üllési tanyák" elnevezésű VII. szakaszát így írja le: *„Áll ezen Szakasz mező homoki Szántó, és Kaszáló Parlag földekből, és pascuumból, úgy egy darab Helység valóságos Kaszálójából... ezen szántó földek 7 esztendők alat az job qualitásuak két esztendőben egymás után vettetnek, egyben zabbal, másodikban árpával, 3-dik esztendőben Legelőül használtatnak és 4 esztendőben egymás után kaszáltatnak..."*[12] A rosszabb minőségű szántóföldeket pedig egyszer vetik zabbal, utána két éven át legelőül használják, majd négy esztendőben kaszálják.

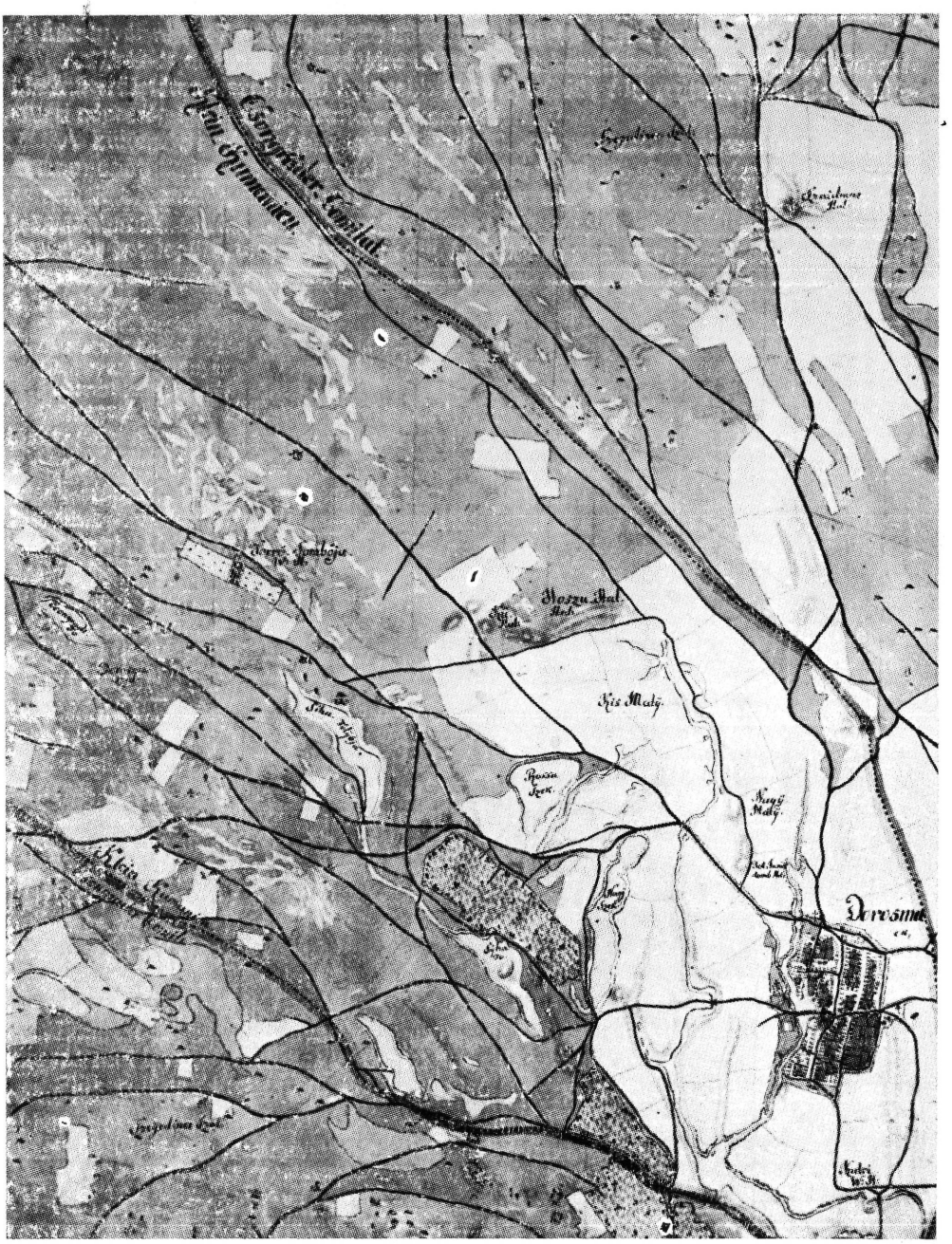
A dorozsmaiak tehát a tanyaföldek homoki szántóit *parlagoló rendszer* szerint művelték: a hét esztendős időszakonként 1—2 éves művelés után beiktatott legeltetés és kaszálás biztosította a földek pihentetését.

A leírt határrészen 91 birtokosnak volt tanyaföldje, s közülük 14 épített tanyaházat.

Házzal rendelkező üllési gazdák és tanyaföldjük

A birtokos neve	A tanya száma	Szántóföld kat. holdban	Rét kat. holdban
Szabó János	52	20	124
Tajty Albert	133	11	71
Huszár Ferenc	134	10	25
Monostory Mátyás	77	15	38
Szűcs Albert	151	8	21
Szolcsányi Jakabné	536	2	17
Varró Gergely	136	12	73
Illés András	135	4	24
Czékus Mátyás	137	13	34
Dudás István	138	23	59
Diunovszky Márton	139	8	21
Sárközy György	130	11	27
Forrai Imre	140	9	24
Maróthi Pál	153	1	10

[10] Sztriha Kálmán 1937. 78—79.
[11] CsML, Dorozsma v. Tanácsának ir. 64. kötet. Redempciós összeírások 1745.
[12] CsML, uo. 66. kötet.

24. kép. Dorozsma belterülete, szántóföldjei és szállásainak egy része az I. katonai térképfelvételen (1784).

Az üllési tanyaföldeken 371 kat. holdat szántottak 1533 kat. holdat kaszálóul használtak,[13] így tehát a tanyaföldeknek a 19. század elején közel egyötödét (19,5%-át) vették parlagoló rendszer szerint művelés alá.

Visszatérve a 18. századi forrásainkra, Dorozsmán is magát a földet nevezték eredetileg *szállás*nak, pl. „...Tajty Mátyás meg öregedet Dobaj Páltul a *Szállásán egy kötel földet meg* vett tizenkét forintokon..."[14], vagy „...Huczka Mihály az Budaj Urtul *vett egy kötélbül álló Szállás részt,* melyben az nyilas is foglaltatik, Tóth Tamásnak ugyan egy kötel Szállás részért Forro-Sombóján levőért meg cserélt..."[15]

A 18. század végén a földet és a rajta levő felépítményt is szállásnak említik, pl.: *„Forgács Péter... panaszollya, hogy múlt nyáron ez Szállásán levő Komráját Fülöp Ádám fölverte..."* A tolvajt a tanács pénzbírsággal bünteti, ezen felül *„az Száláson való kint lakástul el tiltatik."*[16]

1783—84-ben a dorozsmai szállásföldeket már elég sűrűn megülték a gazdák telephelyei. Legtöbb szállási épület *Surján Széke* tájékán, ettől délre, a későbbi Bordány dűlőben és az üllési puszta felé, később Átokháza dűlőnek nevezett határrészen volt. (24., 25. kép)[17] E területeken olyan arányú a szállásföldek „megülése", mint a szegedi kaszálóövezet városhoz közeli földjein (Domaszék, Feketeszél, Nagyszéksós határrészeken). Az I. katonai felvétellel egyidejű II. József-kori összeírás szerint Dorozsma határában 230 házat vettek számba.[18] Ugyanakkor Majsa határában 120, Félegyházán 390, Kecskeméten 289, Makón 254 házat írtak össze, s mivel e mezővárosok közül Dorozsma határa volt a legkisebb (32 350 kat. hold), szállásrendszere igen fejlettnek mondható. A szállásföldeken való házépítésre magyarázatot nyújt, hogy az I. katonai térkép a szállási épületeket jobbára szántóföldeken jelöli, s úgy tudjuk, ahol a szállásföldeket rendszeresen szántották, ott épültek előbb (és nagyobb számban) lakóházak. A térkép számos helyen 2—3 épületet tüntet föl egymás közvetlen közelében. Az ilyen épületeket együttesnek tekintve, 194 szállási telephelyet számoltam meg Dorozsma határában (24., 25. kép).[19] A két forrást összevetve bizonyára az összeírást kell mértékadónak tekintenünk.

Négy évtized alatt a 160 redemptusbirtok bizonyosan többfelé aprózódott, de a település monográfusától tudjuk, hogy Dorozsmán a tanyaföld, a feketeföld és a nyilas kaszáló külön-külön is eladható volt,[20] ami megkönnyítette, hogy a lakosok közé felvett betelepülők és *irredemptus*ok birtokrészhez jussanak. Ilyen körülmények is magyarázhatják, hogy a dorozsmai szállásföldeken az építkezés-megtelepedés a 18. század végén a szegedi határé mellett a legfejlettebbnek mondható.

A szállási épületek jellegéről, a József-kori összeíráson kívül, az egykorú tanácsi jegyzőkönyvek is tájékoztatnak. 1799. január 14-én arra a kérdésre, „megmaradhatnak-e a Pusztán levő Lakosok és Kertészek", a helyi tanács a következő választ adta: *„Itt formális Kertészek a Szalasokon nem találtattnak, hanem ollyatén Lakosok egy-*

[13] A szántóföldeken 1456 mérő árpa és 5143 mérő zab termett, a rét 14 178 mázsa és 23 font szénát adott.

[14] CsML, Dorozsma v. Tanácsának ir. T. jkv. 1731—1794. 11. p.

[15] Uo. 29. p.

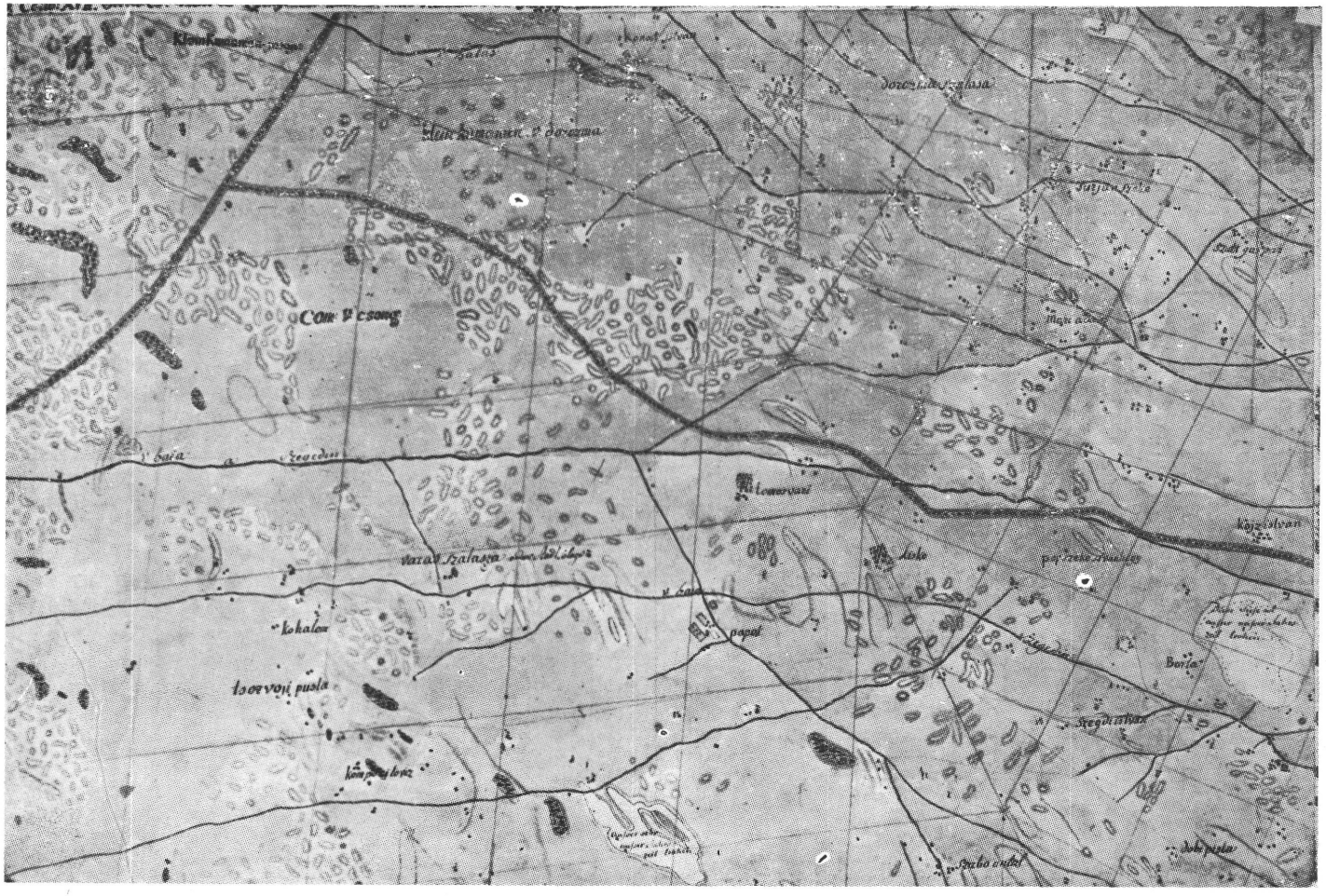
[16] Uo. 1798—1800. 10. p.

[17] I. katonai felvétel: Coll. XVII. Sectio 30., 31.

[18] Rácz István 1980. 129. Forrása: Szolnok m. Levéltár. Jászkun ker. lt. D. Capsa XIX. Fasc. 11. № 2.

[19] Ez is alátámasztja azt a korábbi következtetésemet, hogy az I. katonai adatfelvétel jelölései alapján az alföldi szálláskialakulásról *nem lehet számszerű összegzést adni.*

[20] Sztriha Kálmán 1937. 79.

25. kép. Fenn a dorozsma', lenn a szeged-alsóvárosi szállások egy része az I. katonai térképfelvételen (1783). A térkép jelöli a településhatárt, az utakat, a homoksíványokat, a vízállásokat és a nagyobb szállások birtokosainak nevét. Pl. Szeged határában: Dobi Pista, Szabó Antal, Szegedi István, Váras szalasa stb.

nehányan találtattak, akiknek bent a Helységben házok lévén, mégis kívül Lakni tapasztaltattak, azok(nak) a' kint való lakás meg nem engettetik.''[21]

Ezzel egybehangzó tapasztalatot rögzít az a bejelentés, hogy *„Bárány Pál az szallasán kurta korcsmát tartott és itzénként mind az helybeli Lakosoknak, mind az Szegedieknek italokat pénzért adott...''*[22] A szállási bormérés kinnélő népességre enged következtetni.

Van adatunk a szálláson történő birkalegeltetésre,[23] fejő építésére, és arra is, hogy egy gazda a *„Göböly Járásban fölösleg beszántván és gabonával be vetvén... a szálás földit jól meg hosszabbitotta.''*[24]

A község monográfusa szerint a szállásokat az 1815. decemberi tanácsülésen nevezték először tanyának.[25] A tanács — más mezővárosokhoz hasonlóan — arra hivatkozva tiltotta a tanyákon való megtelepülést, hogy ezáltal a tanyai lakosok a közterhek (pl. a katonai beszállásolás) alól kivonják magukat. 1823. május 19-én a tanácsülés megállapította, hogy a határozatnak kevés foganata lett, és a kintlakást pénzbírság és testi fenyítés terhe mellett ismét megtiltotta: *„számos lakosok találtatnak a tanyákon kint familiástul...''*, — *„a kertészeket és kapásokat kivévén, onnan mindenki haza takarodgyon...''*[26] A büntetéssel szigorított tilalom hatását egyelőre nem ismerjük, de az tudott, hogy sok család számára gazdasági szükségszerűség volt a tanyán lakás: oda kötötte őket a homokföldek művelése, a tanya körüli szőlőtelepítés, — ami Dorozsmán akkor még elterjedtebb, mint Szegeden, ahol sok szőlőhegy virult —, és a tanyán űzött jószágtartás. Jellemző, hogy 1827-ben a tanács a szőlőültetést és a sertéstenyésztést is megtiltotta a tanyaiaknak.[27]

Már kifejtettük, hogy Ludovicus Nagy földrajzi-statisztikai műve a volt Szeged környéki puszták 19. század eleji betelepülésére nézve nem nyújt jó támpontot. Ugyanez a tapasztalatunk a kiskun pusztákra vonatkozóan is. Forrásunk *Üllés dűlőben* (volt pusztán!) 7 házat és 75 lakost tüntet föl, *Átokháza dűlő*t pedig lakatlannak jelöli.[28] A József-kori térkép és összeírás ismeretében ez bizonyosan tévedés.

Palugyaytól tudjuk, hogy 1850 táján Dorozsma határában a szántóterület 11 707 kat. hold, a rétek, kertek területe 4947 kat. hold volt.[29] Egy évszázaddal azelőtt még 5429 holdat szántottak és a tanyaföldek közel 10 ezer holdra terjedtek ki. A szántóterület időközben túlnyomórészt a szállás- ill. tanyaföldek fölszántása révén nőtt, ami azt tanúsítja, hogy a dorozsmai tanyák az állatteleltetés és az istállózó állattenyésztés mellett a földművelés telephelyeivé is váltak. Az eltelt évszázadban jelentősen nőtt a szőlőtelepítés — 247-ről 791 kat. holdra —, ám 1850-ben a határnak több mint egyharmada (11 470 kat. hold) legelő volt.

Az 1850-es évek elején, amikor az alföldi mezővárosok többsége közlegelőit felosztotta, Szeged városa pedig elkezdte pusztáinak parcellázását, Dorozsmán is felvetődött a közlegelő kiosztásának terve. A tanács 1853. július 5-i ülésén egyetértett a közlegelő felosztásában és bizottságot küldött ki, hogy tegyen erről előterjesztést.

[21] CsmL, Dorozsma v. Tanácsának ir. T. jkv. 1798—1800.
[22] Uo. 24.
[23] „Huszka Mihály Úr azon esedezik, hogy *Ulesi pusztán teleltetőre volnának nékie egynehány száz birkái...,''* és mivel szénában szűkölködik, kéri a tanácsot, hogy a közelében levő egy kazal szénájából négy ölet pénzért adjon át neki (CsmL, v. Tan. jkv. 1798—1800).
[24] Uo.
[25] SZTRIHA KÁLMÁN 1937. 140.
[26] Uo. 142.
[27] Uo. 142.
[28] LUDOVICUS NAGY 1828. 468.
[29] PALUGYAY IMRE 1854. III. 230.

Ám a november 14-i gazdasági ülésen, amelyre a bel- és kültanács tagjain kívül 60 lakost is meghívtak, a felosztást elhalasztották és elnapolták a feketeföldek időszerűvé vált tagosítását is.[30] 1856-ban a birtokos lakosok újból indítványozták: „...*célszerűbb lenne a közös legelőt a birtokosok közt felosztani* (kiemelés J. A.), miszerint is mindenki maga részét örök birtokába véve ön szorgalma által dúsabban használhatná. A puszta fölosztását mégis „boldogabb időkre"(!) halasztották. Az állásfoglalás jellemző a dorozsmai tanács szemléletére. Voltak ugyan, akik túlhaladottnak érezték a pusztai állattartást, de a szabadalmas kiskun mezőváros önkormányzati testületében újra és újra a maradiak — az extenzív jószágtartást védő módos birtokosok — véleménye jutott érvényre.

Az 1862—63. évi II. katonai adatfelvétel térképlapjain Dorozsma határában, négy dűlőben 430 tanyát vettünk számba:[32]

Átokházai dűlő	201 tanya
Seregélyes dűlő	38 tanya
Bordány dűlő	126 tanya
Ülési dűlő	65 tanya
Város tanyája	1 tanya (különálló major)
	431 tanya

A nagyobb tanyaegyüttesek a térkép alapján jól elkülöníthetők, de a kis tanyákat — főleg a járásszéli tanyasorokon — nehéz pontosan számbavenni, ezért számításunk „statisztikai" pontosságra nem tart igényt, de alkalmas a tanyásodás folyamatának érzékeltetésére. A dorozsmai tanyák száma 1862-ben ennél inkább több volt mint kevesebb, így a tanyai házak gyarapodása 80 év alatt kb. kétszeresére tehető. A növekedésnek ez a mértéke elmarad a szegedi tanyák ezzel egyidejű fejlődése mögött, ami részint azzal magyarázható, hogy Dorozsmán a birtokszerkezet a redemptusföldek adásvétele mellett is bizonyos fokig megmerevedett, így a népesség jelentős hányada nem jutott tanyaföldhöz — részint azzal, hogy Dorozsma azidáig nem nyúlt a közlegelőkhöz, Szeged városa viszont az 50-es évek elején 22 ezer holdat kihasított közlegelőiből.

A dorozsmai csordajárás szélén, az átokházi dűlőben sűrűn betelepült sortanya alakult ki, amelyben a „forrósombai" csárdától nyugatra haladva 59 tanyát számoltunk meg. Sort alkottak a tanyák a *Göbölyjárás* szélén is. A közlegelőkkel szomszédos tanyasorok kialakulásának indítékaira a szegedi tanyafejlődésről szólva rámutattunk.

Dorozsma határában csak 4 nagy szőlőhegy terült el — *Öreg Szőlőhegy, Széktói Szöllő, Subasai Szöllő* és *Lápostó Szöllő* —, viszont a tanyák körül, szétszórtan több volt a fél holdtól 5—10 holdig terjedő szőlőtelepítés, mint a szegedi határban, ahol akkor még, főleg az alsóvárosi részen, nagy kiterjedésű *högy*ekben folyt a szőlőtermesztés.

A mezőváros népessége 1850-ben 9280 főre rúgott, s a tanyák számát figyelembevéve az 50-es években legalább 2000 személy élt külterületi házakban (1 családra 5 személyt számolva). 1854-ben fölvetődött a tanyai iskolák létesítésének szüksége.

A tanács célszerűnek látná, hogy „a tanyákon, miután azok a várostól távolabb esnek, és *sok olyan szülők is vannak, kiknek a városban házuk nincs,* s oly anyagi tehet-

[30] CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1853. 55., 67., 74.
[31] CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1856. 148.
[32] Dorozsma határát a következő jelzetű szabványok ábrázolják: XXXVI. 60., 61. A térkép föltünteti a nagyobb tanyabirtokosok nevét is.

séggel sem lévén ellátva, amiszerint gyermekeiket oskoláztatási költséggel fenttarthassák — legalább négy helyen négy tanyai oskolák állíttatnának fel."[33] A példát Szegedről veszik: az aljegyző és egy tanácsnok tájékozódik a szomszédos szegedi határban épp a közelmúltban, 1853-ban létesített tanyai iskoláról. Beszámolnak arról, hogy „a szegedi határban felállított tanyai iskolák közös kölcségen építtetnek, mely kölcség fedezésére minden tanya földbirtokos egy hold földtől 3 px(krajcárt fizet, a tanító a községi pénztárból évenként 80 pf. kap, 200 kéve rőzsét, 15 kereszt búzának szalmáját, azon felül a tanyai lakosoktól 17 köböl búzát, 15 véka krumplit..."[34] A tanács gyorsan intézkedik: megbízást ad a tanyai iskolásgyermekek összeírására, hogy a külterületi lakosok vállalják a tanítók élelmezését. 1862-ben a határban már két tanyai iskola: a *seregélesi* és *göbölyjárási* működött.[35]

Dorozsma 1881. évi kataszteri térképe sajnos igen töredékesen maradt fenn, így a határhasználatról és a tanyai megtelepedésről csak néhány új megfigyelést rögzíthetünk.[36] A közlegelőből a *Lápostói hegy*től nyugatra a szeged-felsővárosi határszélen kiszakították az ún. *Lehegő dűlő*t, ahol zömmel szántóföldek terültek el, kevés szőlő is virult. A túlnyomórészt kis parcellákon 14 tanya is épült.[37]

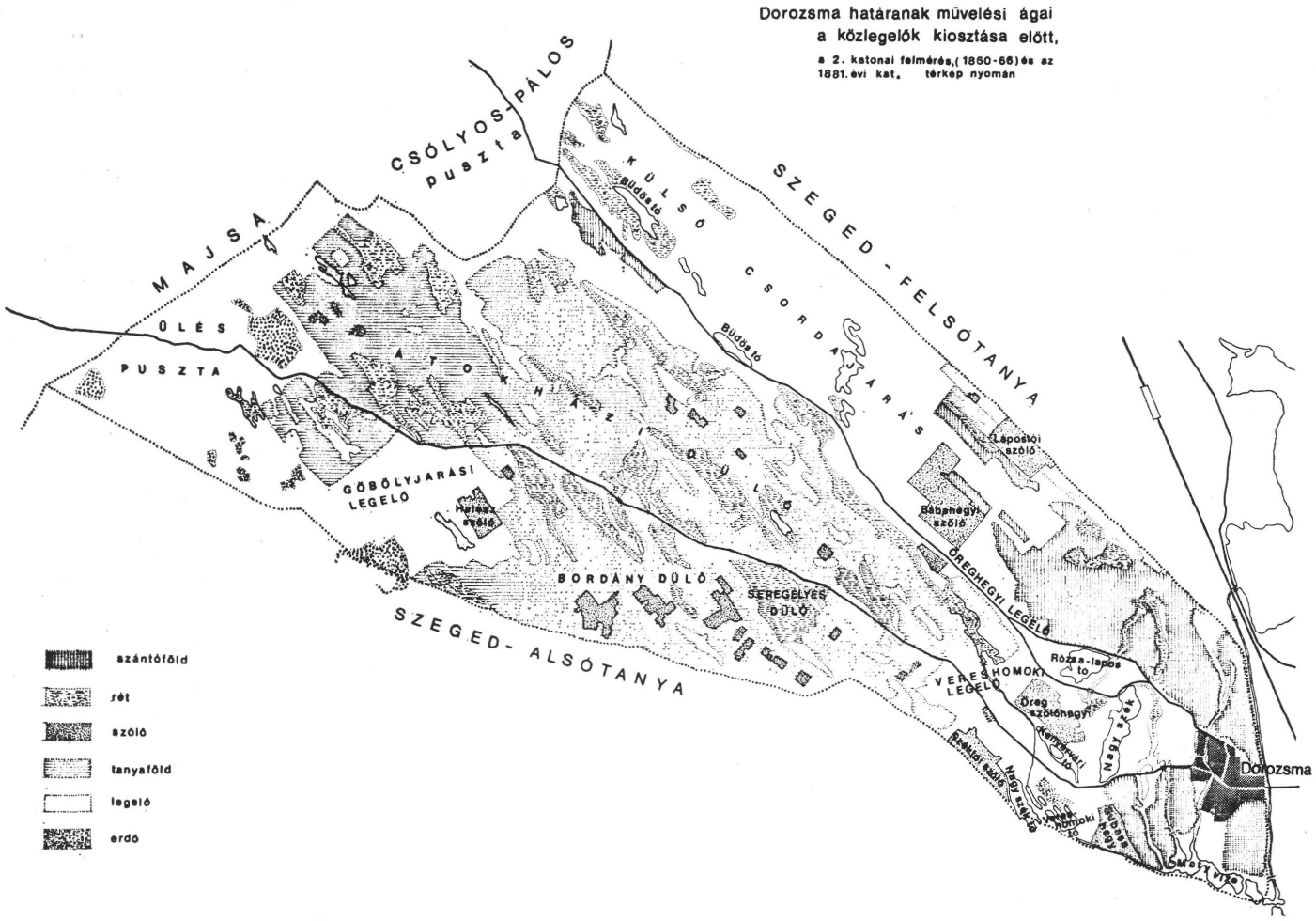
A forrózsombói csárdától északra, a csordajáráson új szőlőhegy bukkant föl: a *Bába szőlő* vagy *Bábahegy* (52., 53., 63. szelvény). Egy nagyobb szőlőföldön Jerney Mihály tanyát is épített. A *Göbölyjárás* egyik homokbuckás részét ekkorra szintén szőlőnek parcellázták, ennek *Halesz* a megnevezése. *„Nagyon hitvány, szélhordta homok volt. Ha lesz* (termés), *lesz, ha nem lesz, hát nem lesz ... Rajtamaradt."* (Czékus Ferenc, szül. 1884. Üllés, 1971.).

1881-ben a sűrűn betelepült átokházi tanyasoron, a járásszélen is állott egy községi iskola (28. szelvény).

A dorozsmai közbirtokossági legelő fölosztására végül is több évtizedes késéssel, 1898—99-ben került sor. Népgyűlésen határozták el a legelők fölosztását, ahol a ház- és földtulajdonosok úgy szavaztak, hogy a járást a meglevő ház és földbirtok aránya szerint osszák fel.[38] Ez azt jelentette, hogy a közlegelőből azok részesülhettek, akik redemptusbirtokot örököltek, akik időközben ilyen földet vásároltak s e címen redemptusjogot szereztek és akik a községben házzal rendelkeztek. Akiknek csak házuk volt, azok a községhez közel, a Faragó dűlőben kaptak földet, a visszaemlékezés szerint 800 négyszögölet. A földdel bírók birtokuk nagysága szerint kaptak egy tagba eső járásföldet. A felosztandó homokföldeket fölbecsülték és azonos földbirtok után a gyengébb minőségű futóhomokon több földet juttattak, mint jó minőségű, barna homoktalajon. A földkönyv szerint — amelyet 1899. január 20-tól egy hónapra közszemlére tettek — a birtokosoknak 1 váltságforintra (ez a redemptio váltságösszegére utal) 140 forint földbecsértéket osztottak ki.[39]

Sajátos, hogy az emlékezettel elérhető időben történt legelőosztás hogyan rögzült a paraszti emlékezetben: *„Öregapám harmincöt hold járást kapott, mikor a járást osztották. Azelőtt volt tizennégy holdja, egy vékás* (=400 n.öl) *szőleje, huszonnégy hold Hollószéken, azon káka nőtt, víz állt rajta, kaszáltuk... A gazdák a jószágállo-*

[33] CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1854. 269.
[34] Uo. 273.
[35] II. katonai adatfelvétel XXXVI. 61. szelvény
[36] CsML, Hódmezővásárhely, Hvk. 5. Dorosma nagyközség kat. térképe, 1881. Felvette Hödl Henrik térképe. A térkép 90 szelvénye közül 58 hiányzik (elkallódott, vagy lappang?)
[37] *Lehegő dűlőt* a térkép 31. és 42. szelvénye tünteti föl. E dűlőnévvel másutt is találkoztunk: népi névadás, olyan homokterületet neveztek így, ahol a futóhomok miatt terhet cipelő ember, vagy állat „lehögött", kifulladt. A dűlőnév előfordul Pálmonostora határában is.
[38] Sztriha Kálmán 1937. 233. A járás felosztásáról l. 232—237.
[39] CsML, Dorozsma Képv. test. jkv. 1899. 70.

26. kép. Dorozsma határának művelési ágai a közlegelők kiosztása előtt. A II. katonai adatfelvétel és az 1881. évi kataszteri térkép alapján tervezte Juhász Antal, rajzolta Kratochwill Mátyás.

mányuk után kaptak a járásból." (Kovács *Lapéta* Antal, sz. 1902. Forráskút, 1970). „*Ahány darab marhája volt a gazdáknak, aszerint kaptak a járásból. Ezért nem fizettek...*" (Nagy Pál, sz. 1902. Szatymaz, 1974) Más visszaemlékező szerint kinek-kinek adója arányában osztottak járásföldet (Czékus Ferenc, sz. 1884. Üllés, 1971). Ez már közelít a valósághoz, hiszen az adót a földbirtok nagysága szerint, az aranykoronaértéket figyelembe véve állapították meg.

Sokan, akiknek síványhomok jutott, birtokba sem vették legelőrészesedésüket: eladták potom pénzért — sőt az is előfordult, hogy magát a legelő-jogot bocsátották áruba, mint mondják, pár forintért.[40] Így a legelőosztás révén földhöz jutottak összetétele módosult: a dorozsmai közbirtokosságon és háztulajdonos lakosokon kívül törekvő szegényparasztok és a szegedi földről bevándorló zsellérek, kisparasztok is földet szereztek a fölosztott pusztából.[41]

A legelőosztásról dal született, amit a népi emlékezet úgy őrzött meg, mint Kupi Miska panaszát (1971. évi gyűjtés, Üllés):

„Felosztották a dorozsmai pusztát,
nem fogadnak többé csikóst, gulyást.
Nem hizlalhatja föl a gulyáját,
szomorúan dalolhatja nótáját..."

A járások fölosztása és föltörése nem csupán a tanyaépítés újabb hullámát indította el, hanem növelte azoknak a családoknak a számát, amelyek állandóul a tanyán telepedtek meg. Ilyenek voltak a legelőrészt vásárló falusi szegényparasztok és a szegedi „bevándorlók". Előbb-utóbb a törzsökös dorozsmai gazdák is tanyát építettek legelőrészükön, ahová — a régi tanyaövezetben már házuk lévén — nem költöztek ki, hanem a földet és tanyát házasuló fiukra hagyták, vagy lakónak adták ki. Akár így, akár úgy történt, a járásföldön épült gazdatanyákba is olyan családok költöztek, melyeknek a községben nem volt házuk, így állandó tanyalakossá lettek. Részben ezek a körülmények magyarázzák, hogy 1910-ben Dorozsma külterületén 9305 személy élt, a község népességének 52,5%-a.

A külterületi lakosságnak ilyen magas aránya a 20. század elején eléggé ritka az alföldi tanyás településeken, ezért érdemes vizsgálóra vennünk az összetevőit. Összehasonlításul: ugyanakkor Szeged népességének 35,1%-a, Kistelekének 30,7%-a, a Dorozsmával határos Halasének 51%-a, Félegyházáénak 46,4%-a, Majsa népességének pedig 55%-a (!) lakott külterületen 1010-ben.[42] Szembetűnő, hogy az egymással szomszédos volt kiskun mezővárosok — Halas, Majsa, Dorozsma — külterületi népességének számaránya volt a legmagasabb tájunkon. Ez arra int, hogy az okokat — legalább részben — e települések közös sajátságaiban kell keresnünk.

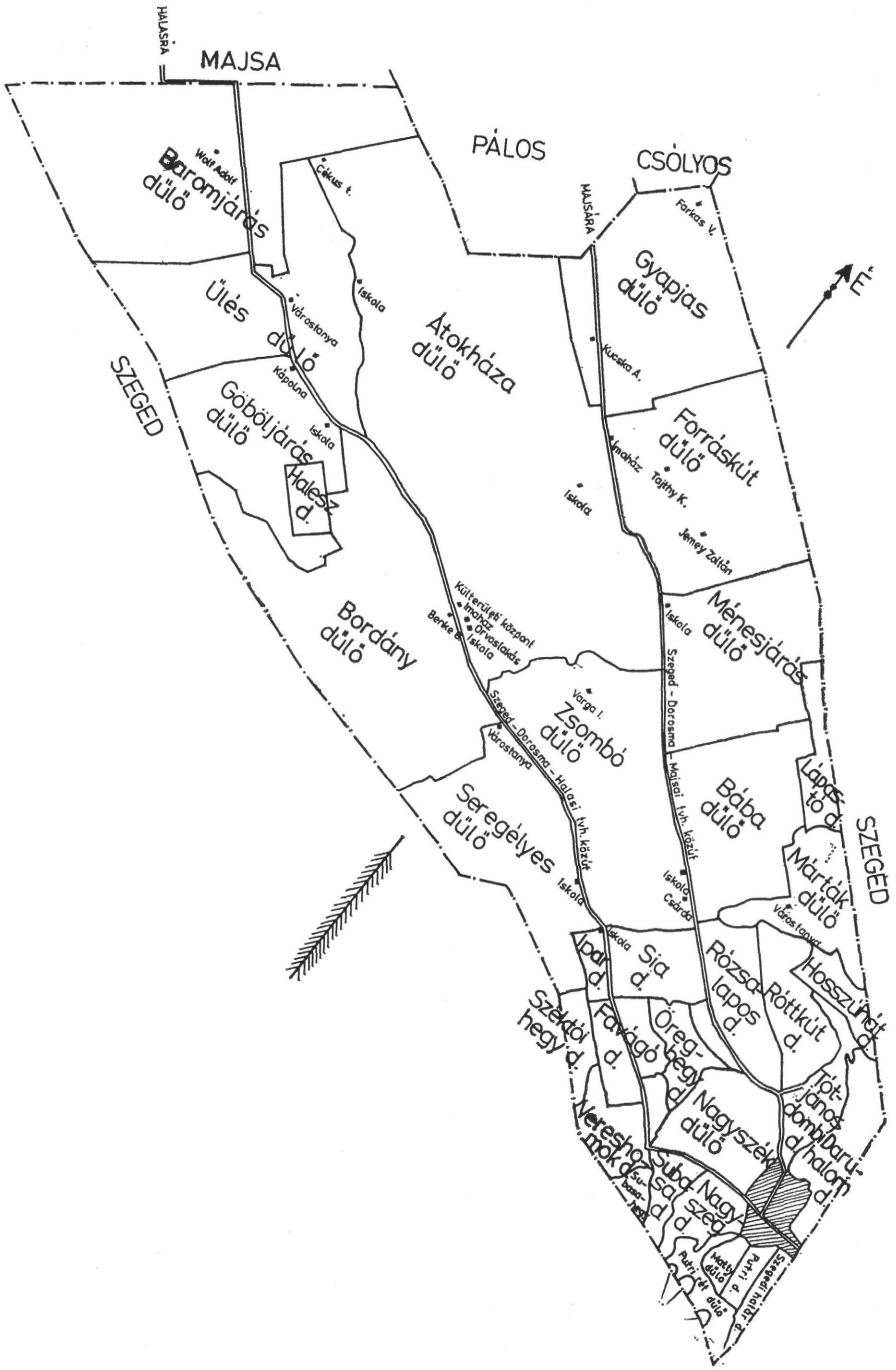
Közös vonás, hogy e települések vezető testületei a közbirtokossági legelőket csak a 19. század vége felé, megkésve osztották ki. (Halason valamivel korábban, 1861-ben, de Majsán csak 1887-ben, Dorozsmán 1898-ban határozták el a közlegelők felosztását.) A legelők felosztása csaknem egy időben történt és a nagy hullámban zajló migráció a feltört pusztákon megtelepülők nagyobb részét állandó tanyalakossá tette.

BÁLINT SÁNDOR mutatott rá, hogy a múlt század végén fölosztott kiskun pusz-

[40] A legeltetési jog eladásáról SZTRIHA KÁLMÁN 1937. 233—234. Illés Jenő dorozsmai gazda (sz. 1898) visszaemlékezése „Sokan nem hittek benne (hogy a járás fölosztják)... és a kocsmában két liter borért eladták a jogot." (1974. évi gyűjtés).

[41] A szegedieknek a dorozsmai járásosztás utáni földszerzését említi BÁLINT SÁNDOR 1980. 479.

[42] Forrásunk: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

MAJSA
HAJASRA
PÁLOS
CSÓLYOS
SZEGED
Baromjárás dűlő
Ülés dűlő
Átokháza dűlő
Gyapjas dűlő
Forráskút dűlő
Góbóljárás dűlő
Halesz d.
Bordány dűlő
Zsombó dűlő
Ménesjárás dűlő
Seregélyes dűlő
Bába dűlő
Lapos d.
Mártók dűlő
Sia d.
Rózsa-lapos d.
Rottkút d.
Hosszúrét d.
Szekfű hegyi d.
Fárágó d.
Öreg-hegyi d.
Nagyszéksi dűlő
Tót-János d.
Bordány-halom d.
Veresháza-sori d.
Nagy-szeg d.
Kis-szeg d.
Szegedi határ d.
Iskola
Kápolna
Kocsma A.
Tanácsház
Tojthy K.
Jámey Zoltán
Vasútállomás
Vasútállomás
Vasútállomás
Szeged - Dorozsma - Majsai kvh. kőút
Szeged - Dorozsma - Halasi kvh. kőút
Kültérülési központ
Imaház
Orvosiaklás
Berke B.
Varga I.
Iskola
Iskola
Iskola

tákra nagy számmal rajzottak ki szegedi telepesek.[43] Részben gazdacsaládok ivadékai, részben kevés földjükön nehezen élő kisparasztok, akik eladott földjük árán — több helyen bankkölcsönt is igénybe véve — a korábbinál 5-6-szor több homokföldet vásároltak, és a belterjes kultúrákat (dohány- szőlőművelést) meghonosítva legtöbbjük meg is vetette lábát a kiskun homokpusztákon. Ez a szegedi „kirajzás" éppen Halas, Majsa és Dorozsma tanyai népességének gyarapodásához járult hozzá.[44]

Dorozsmán számottevő körülmény volt az is, hogy a Bordány dűlőben 1858-ban épült kápolna körül a 90-es években tanyaközpont bontakozott ki (Kistemplomtanya) és a század elején, a járás fölosztása után még három településmag jött létre a határban.

Megjegyezzük, a tanyai népesség magas arányában szerepet játszott az is, hogy e településeknek nem volt igazán városias belterülete (még Halasnak sem!), s messze nem volt olyan városi népessége, mint akár Kecskemétnek, akár Hódmezővásárhelynek.

Az 1930. évi népszámlálás Dorozsmán 10 668 külterületi lakost regisztrált. 1910 óta a külterületen élők száma 1363 fővel gyarapodott, a belterületen élőké viszont mérsékelten (126 fővel) csökkent. Ez — a természetes szaporodást is figyelembe véve — ismét azt mutatja, hogy a faluból számos család költözött tanyára.

A külterületi lakosság megoszlása 1930-ban[45]

Árpádközpont	188 (a tanyaközpont népessége)
Átokháza	2 154
Bábahegy	584
Baromjárás	686
Bordány dűlő	1 266
Faragó dűlő	92
Forráskút dűlő	497
Göböljárás	448
Gyapjas dűlő	581
Ipar dűlő	53
Kistemplomtanya	302 (a tanyaközpont népessége)
Lápastóhely	209
Márták dűlő	225
Ménesjárás dűlő	436
Öreghegy	142
Seregélyes	669
Sia dűlő	133
Subasahegy	43
Széktói hegy	48
Üllés	844
Zsombó	848
Egyéb külterület	220
	10 668

[43] BÁLINT SÁNDOR: Szegediek Bács-Kiskun homokján. Cumania II. Ethnographia. Kecskemét, 1974. BÁLINT SÁNDOR 1976. 156—158. 172—176.

[44] Szegedi származású parasztok Halason elsősorban Balota, Zsana, Harka és Kötöny puszták, Majsa határában Csólyos és Pálos puszta, Dorozsmán *Göbölyjárás* és *Ménösjárás* benépesítésében vettek részt.

[45] Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 334.

A négy, régen benépesült határrész — Átokháza, Bordány, Seregélyes és Üllés — népessége húsz év alatt alig változott, viszont jelentékenyen nőtt a századfordulón fölosztott közlegelőn élő lakosság:

A dűlő neve	1910	1930
Baromjárás	517	686
Forráskút	387	497
Göböljárás	362	448
Gyapjas	437	581
Ménesjárás	372	436

Az 1933. évi határtérkép alapján 2246 külterületi lakóházat vettünk számba, melyek közül 119 szőlőhegyben létesült.[46] Érdemes a külterületi házakat is dűlők szerint kimutatnunk. (Sajnos, a térkép dűlőbeosztása csak részben egyezik a népszámlálási statisztika dűlőivel, ezért az adatokat nem foglalhattuk egy táblázatba).

Külterületi lakóházak 1933-ban

Vereshomok	5	
Faragó dűlő	23	
Ipar dűlő	13	(1 elemi népiskola)
Sia dűlő	30	(1 iskola)
Rózsalapos	5	
Márták dűlő	53	
Bába dűlő	143	(1 iskola)
Ménesjárás	91	(1 iskola)
Zsombó	196	(1 iskola)
Seregélyes	141	(1 iskola)
Bordány	297	(2 iskola)
Átokháza	495	(4 iskola)
Forráskút	100	(1 iskola)
Gyapjas	146	(1 iskola)
Göbölyjárás	92	(2 iskola)
Üllés	177	
Baromjárás	120	(1 iskola)
	2127	(17 elemi népiskola)
Szőlőbeli épületek:		
Subasai hegy	11	
Öreghegy	35	
Széktói hegy	13	
Lápastói hegy	51	
Halesz	9	
	119	

[46] Kiskundorozsma nagyközség külterületi térképe. Összeállította Farkas Antal községi mérnök, 1933. dec. 15. M = 1:24 000.

28. kép. Dorozsmai gazdatanya 1974-ben. Üllés, Rózsa dűlő 104. Szerző felvétele.

Legtöbb tanya a 18. század óta megült Átokháza dűlőben (495) és Bordány dűlőben (297) feküdt. Dorozsmának több tanyája és nagyobb tanyai népessége volt az 1930-as években, mint a hasonló természetföldrajzi és talajadottságokkal rendelkező Csongrád mezővárosnak — pedig a határa több mint nyolcezer holddal volt kisebb.[47] Úgy látjuk, hogy Dorozsmán az 1930-as évekre kismezővárosi szintű és fejlett mezőgazdasági kultúrájú tanyarendszer bontakozott ki, amely kiépültségét, a művelés belterjességét, elemi népiskolákkal való ellátottságát tekintve elérte vagy igen megközelítette a 19. század közepén még előtte járó nagy szomszéd, Szeged fejlett tanyarendszerének mutatóit. Lássunk erre néhány példát:

	Szeged	Kiskundorozsma
a határ területe	141 388 kat. h.	32 350 kat. h.
külterületi ház (1930)	10 004 kat. h.	2 246 kat. h.
külterületi népesség (1930)	45 450 kat. h.	10 668 kat. h.

[47] Csongrád város területe 40.574 kat. hold, a külterületi lakóházak száma 2233, népességük 9540 fő volt, Dorozsma területe 32 350 kat. hold, külterületi házainak száma 2246, lakosság pedig 10668 fő (1930. évi népszámlálás).

Természetesen más léptékű a két település nagyságrendje — mint ahogy Csongrád város belterületi lakossága is nagyobb volt, mint Dorozsmáé —, de tanyarendszerük, a szomszédság, a hasonló természeti föltételek folytán is, párhuzamba állítható. Azonos területre számítva Dorozsma határában kb. ugyanannyi ember élt, mint Szeged külterületén.

A gazdálkodás módjára a művelési ágak összehasonlításából következtethetünk:[48]

Művelési ágak	Szeged	Kiskundorozsma
szántóföld	81 889 kat. hold	21 118 kat. hold
kert	1 711 kat. hold	208 kat. hold
rét	15 684 kat. hold	4 658 kat. hold
szőlő	9 729 kat. hold	2 326 kat. hold
legelő	10 779 kat. hold	1 352 kat. hold
erdő	8 290 kat. hold	267 kat. hold
nádas	777 kat. hold	395 kat. hold
földadó alá nem eső	12 529 kat. hold	2 026 kat. hold

Az egész határterülethez viszonyítva Dorozsmán nagyobb a szántóföldek, a rétek, de még a szőlőterület aránya is. Utóbbi meglepőnek tűnik, de ha megvizsgáljuk a dorozsmai szőlők telepítését és eloszlását, érthetővé válik. A közlegelő fölosztása után Dorozsmán néhány úri birtokos több száz hold homokföldet vásárolt össze és nagy arányú szőlőtelepítésbe fogott. A Wolf-birtokon az 1930-as években 100 hold, a Jerney-birtokon 51 hold, Juránovits Gyula birtokán 30 hold szőlő virult, Varga János Balázs 200 holdas nagygazdának 15 hold szőleje és 15 hold gyümölcsöse volt, Bohn József birtokos szőlővessző értékesítésével is foglalkozott.[49] Ekkora egyéni tulajdonú szőlőtelepek a szegedi határban nem létesültek. Az úri birtokosok telepítései — részben az ott dolgozó napszámosok közvetítésével — azután példát adtak a tanyai parasztoknak. Ezek magyarázzák, hogy a dorozsmai szőlőtelepítés a területhez és a tanyai lakossághoz mérve elérte, sőt kissé meghaladta a korábban kibontakozó szegedi szőlőtermesztés mértékét.

1933-ban a határban 5 major volt, úri birtokokon, ahol kommenciós cselédek is éltek.[50]

Az eddigiekből is látható, hogy az 1930-as évekre Dorozsma határában két, többféle funkciót ellátó és két kisebb, korlátozott szerepkörű tanyaközpont alakult ki. Ugyan 1947 előtt egyik helyen sem létesült közigazgatási kirendeltség, de településmagjuk fejlődött és piackörzetük, kisipari műhelyeik, malmaik, iskoláik vonzásterülete kiterjedt több száz környező tanyára. Most tekintsük át e tanyaközpontok kialakulását.

[48] Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp .1936. 163.
[49] Sztriha Kálmán 1937.
[50] Forrásom az 1933. évi térkép és Sztriha Kálmán 1937.

Tanyaközpontok

Dudáskápolna — Kistemplomtanya — Bordány

Az 1850-es években Dudás István gazda és felesége, Czékus Franciska a szeged—halasi út mentén 800 négyszögöl földet ajánlott föl részint templomépítésre, részint piac tartására. A kápolna 1858-ban épült föl és 1882-ben — közadakozás révén — megnagyobbították.[51] Körülötte lassan településmag szerveződött. Dorozsma monográfusa megőrizte az első letelepülők — Látó Ferenc, Sziveri Ferenc, Dudás Márk, Dudás Gergely, Szilágyi István — nevét, akik nádfödeles házat építettek. 1892-ben telepedett le a bontakozó tanyaközpontban Benke Gedeon kereskedő. 1894-ben új elemi iskola, 1898-ban orvoslakás épült, 1903-ban postaügynökség létesült. 1908-ban Czékus József, 1913-ban Tari Pál gőzmalmot, 1910-ben Sipos Antal olajsutút épített, és egyre több iparos nyitott műhelyt. Kedden és pénteken forgalmas hetipiacokat tartottak. A megrongálódott kápolna helyett 1907—1910 között új templom épült, amelynek fölavatásától a tanyaközpontot Kistemplomtanyának nevezték. 1906-ban Benke Gedeon kezdeményezésére tanyai gazdakör létesült. Így az 1900-as évektől a növekvő településmag egyre inkább gazdasági, kulturális, társadalmi központja lett a környékbeli tanyák népének, átvállalva a nagyközség, Dorozsma hasonló szerepét.

Kistemplomtanya tanyaközpontban 1930-ban 302 ember élt és 1933-ban 70 lakóház, templom, posta és 2 elemi népiskola állott.[52] Legtöbb család (55) a szeged—halasi út mentén, a főutcán épített, hat kis mellékutcában még csak 2-3 telken épült lakóház.

1947. július 1-jétől Kistemplomtanyán közigazgatási kirendeltség működött, amely az adóügyek kivételével helyben intézte a lakosság ügyes-bajos dolgait. Közellátási ügyekben hatásköre Forráskút és Zsombóközpont területére is kiterjedt.

1949 júliusában tárgyalások folytak a tanyaközpontnak Kiskundorozsma anyaközségtől történő különválásáról. Az új községet 5800 kat. holddal hasították ki Dorozsma határából, s e területen 3129 személy lakott, a következő megoszlásban:[53]

	Házak száma	Népesség
belterület	102	413
külterület	719	2716
	821	3129

Magának a tanyaközpontnak a népessége az 1930 óta eltelt két évtizedben mérsékelten — 11 fővel — nőtt, s 1933 óta mindössze 32 új lakóház épült, de figyelembe kell vennünk, hogy a háborús és a háború utáni évek nem kedveztek az építkezésnek,

[51] A tanyaközpontokra vonatkozó régibb adatok Sztriha Kálmán monográfiájából valók 1937. 144—162. Ezekre a továbbiakban külön nem utalok. A II. katonai adatfevétel a Dudás-kápolnát „Kis Puszta Templom" néven jelöli (XXXVI. 61.)

[52] Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 334., és Kiskundorozsma nagyközség külterületi térképe. Összeállította Farkas Antal községi mérnök, 1933. dec. 15. (saját pédány).

[53] Az 1949. július 8—9-én és 12-én készült adatfelvételi ívet ismerteti Kiss Tamás: Tanyaközpont, község kialakulása c. dolgozata, MFM Néprajzi Adattára 508—74. Megjelent részlete: Kiss Tamás: Bordány. Somogyi-könyvtári műhely, 1974. 4. szám, 481—501.

a központ fejlődésének. A Kistemplomtanya mint falumag köré szerveződő településsűrűsödés mindenesetre évtizedről évtizedre érzékelhető, s kitapintható, hogy az 1940-es évek végére a „falumag" a vonzásterületéhez tartozó kb. 600 dorozsmai tanya központjává vált. Ezt mutatja, hogy az önállósult új község területén 1949-ben 39 iparos — 6 cipész, 5-5 bognár és kovács, 4 asztalos, 3-3 borbély, lakatos (műszerész) és kocsmáros, 2-2 kőműves, pék és szabó, 1-1 hentes, molnár, szikvízgyártó és temetkezési vállalkozó — és 20 kereskedő — 14 szatócs, 3 rövidáru-kereskedő, 2 trafikos és 1 virágkereskedő — lakott. Nagyobb részük a belterületen működött. A mezőgazdasági, élelmezési szükségleteket ellátó és szolgáltató kisiparosok száma tükrözi, hogy a lakosság efféle igényeit döntő mértékben helyben, elsősorban a belterületen dolgozó iparosréteg elégítette ki.

1947-ben a belterületen 150 db 300 négyszögöles házhelyet jelöltek ki. Mindössze 78 igénylő jelentkezett — zömmel nincstelenek és 1 holdon alóli törpebirtokosok —, mivel a házhelyigénylést korlátozták. Akiknek ugyanis építkezésre alkalmas földjük volt, bármilyen kis darabka (pár száz négyszögölnyi), azok nem kaphattak házhelyet. Az 1949. évi adatfelvétel szerint a határban kb. 200 földnélküli élt, részben gazdatanyákon lakóként, részben harmados- vagy felesbérlőként.[54]

Az 1949. évi belügyminiszteri rendelettel önálló községgé alakított tanyaközpont neve 1950 óta Bordány, a határában elterülő, népes Bordány dűlő nyomán. A belterületen 2, a külterületen 4 elemi népiskola állott, melyeket 1949-ben jó karban levőnek, a tankötelesek számához (487 fő) képest megfelelő befogadóképességűnek ítéltek.

Göbölyjárásközpont — Árpádközpont — Üllés

A közlegelő fölosztása után, az 1900-as években kezdett kibontakozni, szintén a szegedi—halasi út mentén. Templomát 1900-ban szentelték. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) 1924—25-ben 22 holdat kisajátított és 300 négyszögöles házhelyekre parcellázott, ami lendületet adott a tanyaközpont fejlődésének. Ugyanekkor a Wolf Miksa-féle birtokból 391 hold 880 négyszögölet osztottak ki szegény- és kisparasztok között.

1911-ben Gazdakör alakult, — az kezdeményezte a tanyaközpont Árpádközpont elnevezését —, 1930-ban orvoslakás, 1933-ban posta épült, hétfői napon hetipiacot tartottak. 1933-ban a belterületen a templomon és egy elemi népiskolán kívül 57 épület állott, így Dorozsma második, leginkább kiépült tanyaközpontjának számított. Kiterjedt, jórészt a 20. században tanyásodott határrész természetes központja volt. Az anyaközségtől való nagyobb távolsága mellett ez is szerepet játszott abban, hogy 1945 után, Üllés néven először önállósult Dorozsma határából. 1949-ben területén 778 lakóházban 2957 főnyi népesség élt.[55]

Forráskút-Központ, Forráskút

A Kiskunmajsára vezető út mellett, Dorozsmától 16 km-re keletkezett. Elnevezését a hasonló nevű dűlőről kapta. Temploma 1906-ban épült közadakozásból. 1933-ban egy utcás település volt: az út mentén 23 épület, a központi helyű templom-

[54] Kiss Tamás: Tanyaközpont, község kialakulása. MFM. Néprajzi Adattára 508—74. 19.
[55] KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.

téren 1 lakóépület állott. Sztriha szerint fejlődését akadályozta, hogy nem sajátítottak ki földet házhelyeknek. A 30-as években mégis volt már darálómalma, Hangya szövetkezete és több iparos letelepedett a területén. 1950-ben önálló tanyaközség.[56]

Zsombó-Központ, Zsombó

A Majsára vezető út mellett, az írott forrásban már 1742-ben említett „forrósombai csárda" közelében, a volt alsó csordajáráson bontakozott ki. 1933-ban négy utcácskájában mindössze 15 lakóház állott. 1945 előtt a legkisebb dorozsmai tanyaközpont, amiben közrejátszhatott az a körülmény, hogy legközelebb feküdt az anyaközséghez, ezért a környékén lakók kevésbé igényelték és kezdeményezték fejlődését, hiszen számukra a falu, a központ sokáig Dorozsma volt. Jellemző, hogy a négy tanyaközpont közül legkésőbben, 1927-ben épült temploma.

A tanyaközponttól délre (ma már a belterületen) kezdődik az átokházi dűlő sűrűn beépült, Forráskútra áthúzódó tanyasora. A 30 holdas, múlt század elején telepített *Zsombói erdő* természetvédelmi terület. A település szintén 1950-ben lett önálló tanyaközség.

*

Mi játszott szerepet abban, hogy Kiskundorozsma 32 ezer kat. holdas határában az 1930-as évekre négy tanyaközpont is kialakult? Párhuzamként csak annyit, hogy Szeged 142 ezer holdas külterületén ugyanakkor hét, kisebb-nagyobb tanyaközpont (Alsóközpont, Röszke, Lengyelkápolna, Várostanya, illetőleg Felsőközpont, Szatymaz és Csengele) létezett.

1. Ha a térképre nézünk, rögtön szembetűnik, hogy Dorozsma a községhatár délkeleti sarkában, Szeged közvetlen szomszédságában települt. Tanyái nyugat-északnyugat felé hosszan elhúzódó határában feküdtek, a forráskúti, üllési tanyák nagy része a belterülettől 20—25 km távol. Az anyaközségtől ilyen távolságban a századforduló tájától természetes fejlemény a települési sűrűsödések, gócok spontán létrejötte. Az első tényező tehát a településföldrajzi adottságokban keresendő.

2. Nem kevésbé fontos az a körülmény, hogy a dorozsmai közlegelő kései fölosztása miatt a külső határrészeken nagy számban települtek meg olyan családok, melyeknek a belterülettel már meglazultak a kapcsolatai. A volt közlegelőn a századforduló éveiben s utána épült dorozsmai tanyák zömmel szórványok voltak, amelyek lakói jobban igényelték a szórványtanyai központokat — a templommal, gazdakörrel, iparosműhelyekkel stb. —, mint a községgel való eleven kapcsolatot, mivel előbbieket közelségük folytán hamar elérhették.

3. Szegeddel összehasonlítva figyelmet érdemel az is, hogy a dorozsmai tanyaközpontokat döntően a külterületen élők igényei és közadakozások hívták életre, míg Szegeden először maga a város létesített két közigazgatási központot. A helyi szerveződés természetesen Szeged határában is szerepet játszott, pl. Szatymaz, Lengyelkápolna, de Alsóközpont fejlődésében is.

Kistemplomtanya és Árpádközpont lakosságát az 1930. évi népszámlálás külterületi lakosként vette számba, mivel Dorozsma nagyközség külterületén éltek, pedig ők (közel 500 fő) valójában falusiak voltak — a falusi létnek a tanyaihoz

[56] Bálint Sándor téved, amikor azt írja, hogy 1950-ben „a szegedi földből Átokháza egy részét is hozzácsatolták" (1976. 167.) Valójában a 18. század óta benépesült dorozsmai Átokháza dűlő egy része került Forráskút közigazgatási határába.

viszonyított előnyeivel (boltok, malom, iparosműhelyek, iskola, templom közelsége) és hátrányaival (kevesebb jószágot tarthattak, kisebb volt a kert).

Az 1949-es népszámlálás idejére Üllés 2957 lakossal már önállósult, így Dorozsma külterületén a korábbinál kevesebb személyt (8601 főt) regisztráltak, de a külterületi népesség így is meghaladta a lakosság felét.[57]

A külterületi népesség magas arányának magyarázatára visszatérve végezetül azt mondhatjuk, hogy a dorozsmai tanyaközpontok puszta léte, „intézményrendszere" és annak a vonzása hozzájárult ahhoz, hogy a tanyaiak kapcsolatai Dorozsmával meglazuljanak és ők maguk meggyökeresedett tanyalakóvá váljanak. A szegedi határból betelepülő tanyaiaknak pedig Dorozsma sem anyaközséget, sem vonzásközpontot nem jelentett.

4. Kistelek és tanyái

Szeged városa 1731-ben kapott királyi adománylevelet Kistelek puszta birtoklására, de nem sokáig használhatta, mivel a helytartótanács 1774-ben utasította a várost, hogy a pusztából 100 jobbágyteleknek megfelelő területet hasítson ki telepesek számára. A pest—szegedi út mentén, a postaállomás és a csárda közelében kijelölt beltelkek benépesítése — ismereteink szerint — 1776-ban történt.[1] A telepesek számára 11 000 holdat szakítottak ki a város határából, és a község földesura Szeged lett.

Szeged 1747. évi határtérképe Kistelek prédiumon a postaállomás és a csárda körül 3, távolabb, de azonosíthatóan a kimért községhatáron belül 4 „tugurium"-ot (szállást) tüntet föl, (4. kép)[2], amelyek olyan építmények lehettek, mint a városhatár más részein levő gazdasági telephelyek. Említettük, hogy Szeged övezetes határa a 18. század első felében már kialakult. Az 1747-es térkép a tuguriumokat azokon a területeken jelöli, amelyeket négy évtizeddel később Balla kaszálóövezetnek tüntetett föl. Valószínű, hogy a Kistelek telepítésekor kiszakított határrész nem volt kivétel: az itteni „tuguriumok" is kaszálókon feküdtek, s nem pusztai pásztorszállások voltak. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ha következtetésünk elfogadható, úgy ez igazolja a szegedi szállási gazdálkodás meglétét Kistelek határában még a község telepítése előtt (!) Alátámasztani látszik ezt egy 1725. évi jegyzőkönyvi bejegyzés: Mészáros György úr a Város területének arról a részéről, amelyet Pálffy Miklós palatinus nevezett el „Kis Telek"-nek, a Várossal meg akart egyezni, ám „a Város bízván saját kétségtelen jogaiban, nem hogy vele meg nem egyezett, hanem *tekintettel a tuguriumoknak* (szállásoknak) *Mészáros György által való felégetésére, a Magisztrátus a bosszúállás jogával fenntartotta magának a cselekvést.*"[3]

Eszerint Kistelek prédiumra a Városon kívül más is igényt tartott, és a területet megszerezni igyekvő birtokos az ott talált szállásokat felgyújtatta.

Előkerült az új telepítésű *Kis-Telek* első térképe, melyet 1775-ben szintén Balla

[57] KSH 1949. évi népszámlálás 11. A külterületi lakott helyek főbb adatai.Bp. 1951. 85.

[1] A község telepítése vonatkozóan l. Vicsay Lajos: Kistelek története. Kistelek, 1929. 29—41. Oltvai Ferenc 1976. 31—39.

[2] Szeged külterületének helyzetrajza 1747-ben. Kaltschmidt Ábrahám rajza. Közli Reizner János 1899.320.

[3] CsML, Szeged v. Tan. jkv. 1724—1730. 90— „Die 6 ejusdem D(omi)mus Georgius Ménszáros, de Terreni Civitatensi Kis Telek nuncupato, male olim a D(omi)no Regni Palatino Nicolao Pálffy impetrato, cum Civitate accordare voluit, quae Civitas fidendo Juribus suis indubitatis, non ut cum eodem accordasset, verum respectu per Eundem Georgium Ménszáros Concivium Combustorum Tuguriorum, vulgo Szállás A Magistratus Jure vindicandi sibi reservavit facultatem.

Antal készített.[4] Ez tulajdonképpen az új község telepítési terve, 100 kimért házhellyel, a szántóföldek három „calcaturájá"-val és a kaszálók két osztásával. A térképész azt is jelöli, hogy a szántóföldek területe 1-1 calcuturában 12-12 hold, a kaszálóké 11-11 hold, a házhely és a kert pedig fél-fél hold. Hasonlóan ábrázolja *Kis-Teleket* Balla 1778-ban készült szegedi térképén.[5]

Az I. katonai adatfelvétel (1783—84) viszont Kistelek határában 73 szállási épületet, illetve épületegyüttest ábrázol.[6] A térképszelvények jelölései oly egyértelműek — *„zu Kis-Telek gehörige Szal:", Szallasen von Kiss-Telek, Sallasen nach Kiss Telek gehörig* —, hogy hitelükben, pontosságukban semmi okunk kételkedni. Nyomásokra „kalkaturák"-ra osztott szántóföldeken nem alakulhatott ki szállásos gazdálkodás. Hogyan oldható föl a két térképből mutatkozó ellentmondás? A kisteleki tanulmánykötetben megpróbáltunk erre magyarázatot keresni, amihez Orosz István fűzött reflexiókat.[7] Most Orosz István és mások eredményeit figyelembevéve, a felkutatott helyi iratok alapján megkíséreljük a kérdést újból vizsgálóra venni. A probléma kulcsa — mint többen rámutattak — a földhasználat módja, a határhasználat rendszere. Erre nézve az 1828. évi összeírás arról tájékoztat:[8] *„...az urbárium alá eső személynek az illetékessége egy tagban lett megállapítva"* (kiemelés J. A.), majd így folytatják az összeírók: „A szántóföldek az osztályozás szerint egy és ugyanazon minőségűek, ugyanis futóhomokból állanak, hasonlóképpen a rétek is, amelyek úgyszintén futóhomok által vannak elvonva..." Az 1828. évi országos összeírás szerintünk visszautal a nem sokkal az urbárium után történt telepítés körülményeire, de ha fenti megjegyzés korábbi érvényét bárki kétségbe vonná, további fogódzóink is vannak. Az 1715. és 1720. évi összeírás szerint Csongrád vármegyében csak Csongrád városában és Újfalun volt fordulóra osztva a határ, másutt szabadon foglalhattak földet.[9] Igaz, Kisteleket évtizedekkel később telepítették, de a községbe jelentős számmal települtek környékbeliek, főleg szegedi parasztok — a Budai, Hegedűs, Katona, Kónya, Kordás, Kovács, Molnár család mind szegedi sarjadék —, akik a már bemutatott szállásos gazdálkodást folytatták Szeged felsővárosi határrészén. A közvetlen környéken sehol sem volt két- vagy háromnyomásos gazdálkodás — az 1743-ban telepített Félegyházán sem —, így a földesúr Szeged városa, ahol nyoma sem volt nyomásos gazdálkodásnak, miért vezette volna be azt az új községben?! Véleményünket erősíti Barabás Jenő fejtegetése a 16—18. századi alföldi határhasználat kérdésköréről.[10] Barabás szintén az 1715—1720. évi összeírások adataiból indul ki, majd Kecskemét, Nagykőrös és több más település jól adatolt határhasználata alapján a szállásföld-rendszer alföldi elterjedését mutatja ki. Szerintünk Kistelek határhasználati rendszere ebbe a képbe illeszkedik.

Támpontot ad számunkra a jeles szegedi földmérő és gyakorló „mezei gazda",

[4] OL, Delineatio Praediorum Kis Telek, item Felső-Alsó Csengele ud Lib. Regiamque Cittem Szegediensem Spectautium nec non Geometrica... 1775. Per Antonium Balla.

[5] Ln. A térkép *Kis Telek*et ábrázoló részét közli Juhász Antal 1976. 328.

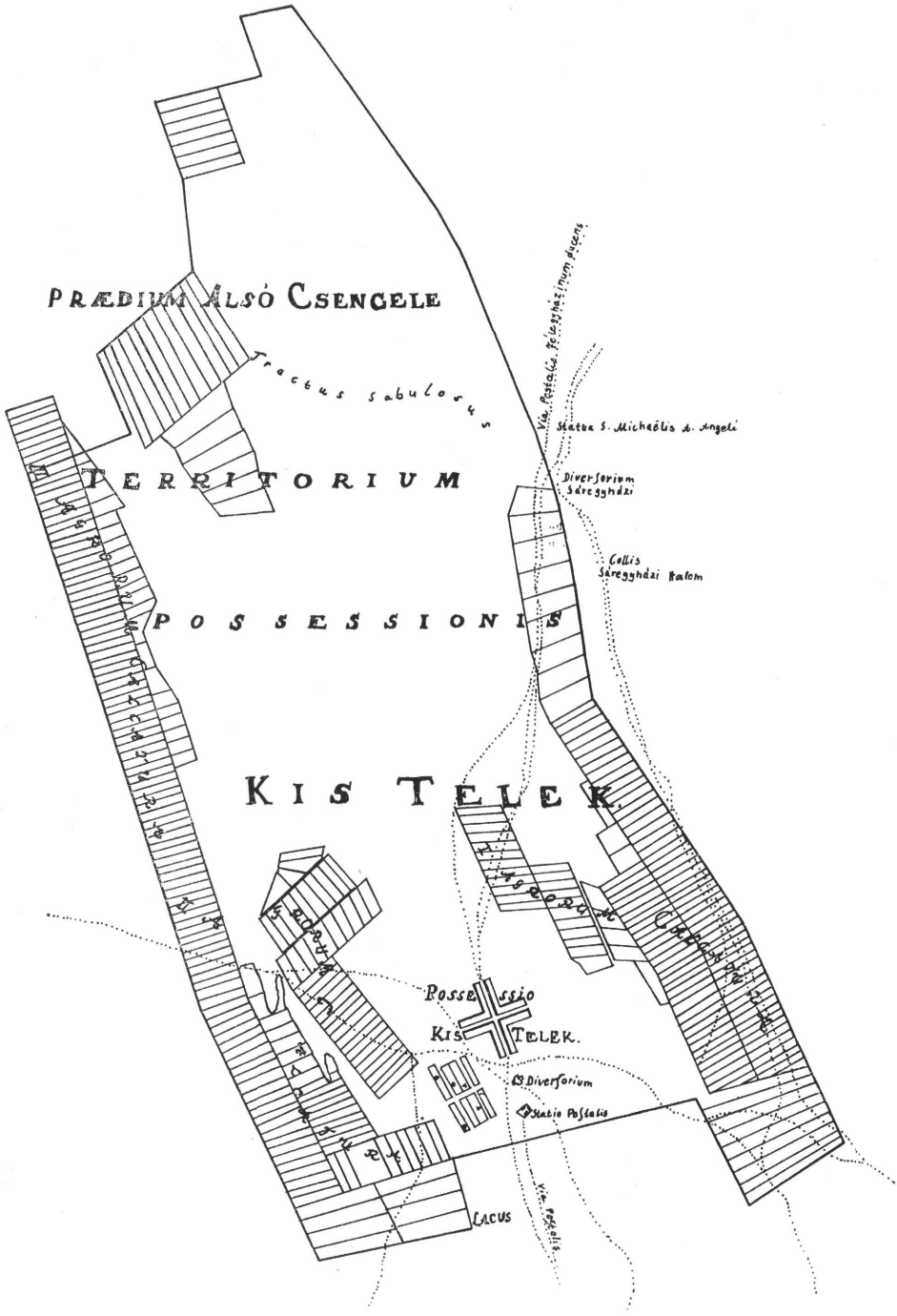
[6] Kistelek határát az I. katonai felvétel következő térképlapjai ábrázolják: Coll. XVII. Sectio 29., 30., Coll. XVIII. Sectio 28., 29.

[7] Juhász Antal: 1976. 323. és Orosz István 1980. 198—199. — A kisteleki tanulmánykötetben kifejtett véleményemet Orosz István következtetései és újabb adatok, meggondolások alapján módosítottam.

[8] CsML, Szentes, (485.) Conscriptio Regnicolaris Possessionis Kiss Telek: „Agri Colonorum Loci hujus in censuetas calcaturas subdivisi non sunt. Occasione enim facta impopulationis Colono cuilibet Urbarialis ipsius competentia in uno corpore est simpliciter excisa. Agri vero in puncto classificationis sunt unius ejusdemquae qualitatis, constant enim ex fluenti sabulo, sienti etiam prata, quae similiter fluenti sabulo abduei solent."

[9] Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. M. Stat. Közl. 12. Bp. 1896. 324.

[10] Barabás Jenő: 1982. 132—134.

29. kép. Kistelek határa 1778-ban. Balla Antal szegedi határtérképéről (MFM) rajzolta Fári Irén.

Vedres István véleménye is: *„Nálunk az Alföldön, azon helységekben, hol a Jobbágyoknak minden földjeik eggy darabba vannak kiadva, vagy a városi nagyobb kiterjedésű birtokokban, Ugarok nem igen találtatnak; főképp ha a tájjék homokos; mert ott a gyöpöt, elsőbben Kölesnek, Dinnyének, vagy Kukoritzának fölszántják, ugyan azt azon esztendőben őszi Gabonával, a harmadikban pedig Tavaszival vetik bé. Azután kaszállónak hadják mind addig, még ismét jól meggyöpösödik."*[11] Kistelek határa főleg homokos talajú, az pedig ismert, hogy Vedres tapasztalatait elsősorban erről a tájról merítette.

Néhány forrás a szállások lakott voltára: 1818-ban Molnár Imre kisteleki lakos csordára kihajtott tehene elvesztése miatt följelentette a csordást. „Ballai Dömötör *Bizonyság* (tanú) még azon éjjel a káros tanyájára is, ne talántán a tehén ellős lévén oda ment volna, ki menvén, ott sem találta..."[12] A tanúbizonyság lakott tanyáról szól. Kb. 1830 táján az egyházi hatóság „Kis Telek Helységében 2452 és a közel lévő szállásokon 811 így öszvessen 3263 számból álló Lelkek számát tekintetbe vévén",[13] a parókiára a plébános mellé segédlelkészt kért. Tudjuk, hogy a közeli szeged—felsővárosi szállásokról is a kisteleki templomot látogatták, de a fenti szállási lakosság nagy része kisteleki volt, ez pedig csak úgy képzelhető, ha már a telepítéstől fogva szállásrendszerrel számolunk. A kisteleki jobbágyok egyébként a telepítés utáni évektől megváltották úrbéri szolgáltatásaikat, így *taksás jobbágyok* voltak.

Úgy véljük tehát, hogy *a kisteleki jobbágyoknak egy tagban kimért telki járandóságok épp olyan szállásföldek, mint a hódmezővásárhelyi jobbágyok, vagy a dorozsmai redemptusok szállásföldjei, ahol parlagoló rendszer szerint szántottak-vetettek, a rétet kaszálták és előbb-utóbb tanyákat építettek.* Utóbbiról a II. József-kori térkép bizonykodik. A két térkép között mutatkozó ellentmondás azzal oldható fel, hogy Balla Antal nem a telepítés utáni tényleges helyzetet, hanem a határfelosztás eszmei tervét vetítette térképre. Első térképét valójában 1775-ben, a telepítés előtt készítette — ez tehát interpretálható telepítési tervként, mely ténylegesen nem valósult meg —, a második, 1778. évi térkép viszont Szeged határának részletes fölmérésen alapuló ábrázolása, amelyen a két jobbágyközség (Tápé és Kistelek) mellékesen szerepel. Balla különben Pest vármegye földmérő mérnöke volt, így az 1775. évi kisteleki helyzetrajz készítésekor bizonyára ottani ismeretei, esetleg a helytartótanács irányelvei befolyásolhatták.

1783—84-ben a kisteleki jobbágyok határbeli épületei szinte kizárólag szántóföldeken voltak. Egy térképszelvényen[14] 16 szálláson találunk az épület mellett kis négyszögű térképjeleket, amelyeket — a Balla-térképhez hasonlóan — fedetlen jószágtartó aklokkal azonosítunk. Kár, hogy ilyen szempontból a határbeli építmények jelölése itt sem egyöntetű, akárcsak Szeged esetében. A térkép nyomán a jobbágyok birtokában levő szállásföldek használata úgy rekonstruálható, hogy egy darabban levő úrbéres földjét ki-ki parlagoló rendszer szerint műveli, a pihentetett földet kaszálóként használja, és az ott gyűjtött takarmányon tartja — részben ridegen, részben téli istállózással (?) — állatállományát.

1783-ban 162 jobbágy osztozott a telepítéskor kimért 100 jobbágytelken:[15] 26 jobbágynak volt 1 telki állománya, aminek a határban 58 hold szántó és kaszáló felelt meg, 2 jobbágy 2 telek, 8 pedig $1^1/_2$ telek földdel rendelkezett. Az 1778—79. évi

[11] Vedres István: Etska rövid rajzolattya, 1817. 17—18.
[12] CsML, Szeged v. úriszéke, Kisteleki ir. 25. (1818).
[13] CsML, Kistelek község telepítésére és temploma építésére vonatkozó iratok, 1821—1848.
[14] I. katonai felvétel: Coll. XVII. Sectio 29.
[15] CsML, Kistelek telepítését tárgyaló iratok. A kisteleki lakosok 1783/84. évi összeírása.

összeírás szerint 4 ökre volt 24 jobbágynak, 6 ökre 36, 8 ökre 6, 10 ökre 3, 12 ökre pedig 1 jobbágynak,[16] ami azt mutatja, hogy a telepeseknek közel fele számottevő nagyjószággal és földdel bírt. Bizonyos, hogy szállásföldjeiken ők építkeztek először.

Az 1780-as évekbeni összeírásokban olyan jobbágyokra bukkanunk, akiknek nem volt házuk. 1782—83-ban 9, 1784—85-ben 14 jobbágyot írtak össze, akik más telkesjobbágyok vagy zsellérek házában laktak.[17] Az úriszék kötelezte őket arra, hogy a községben házat szerezzenek, különben külső telkeiket elvesztik,[18] mégis az egész feudális korszakot végigkíséri ez a jelenség.[19] A szigorú intések ellenére 1848-ban ismét 14 kisteleki jobbágy nem rendelkezett belső telekkel és házzal. Ennek az volt az oka, hogy osztozáskor a külső telkek után nem részesült mindenki belső telekből — „szegényebb sorsuk miatt pedig nem vehettek..."[20] Föltehető, hogy több ház nélküli telkesjobbágy ténylegesen szállásföldjén húzódott meg, s ott lakván legalább egy ideig mentesült a közterhek alól.

Schéner György 1831. évi vármegye-térképe a kisteleki tanyaföldek kiterjedését nagyobbnak mutatja, mint az I. katonai adatfelvétel. 1850 táján Kisteleken 4624 kat. hold szántóföldet mutattak ki.[21]

A II. katonai felvétel térképlapjain — a jelek bizonytalanságait figyelembe véve — 146 tanyát rögzítettünk (30. kép), eszerint 80 év alatt számuk megkétszereződött. Ez a tanyafejlődés megfelel a dél-alföldi tanyafejlődés átlagának — kivéve Szeged határát, ahol a tanyásodás üteme gyorsabb volt.

Az 1879-ben készült kataszteri térkép minden korábbi forrásnál részletesebb képet nyújt a kisteleki tanyafejlődés folyamatáról.[22] A tanyák megoszlása a nagyobb határrészeken:

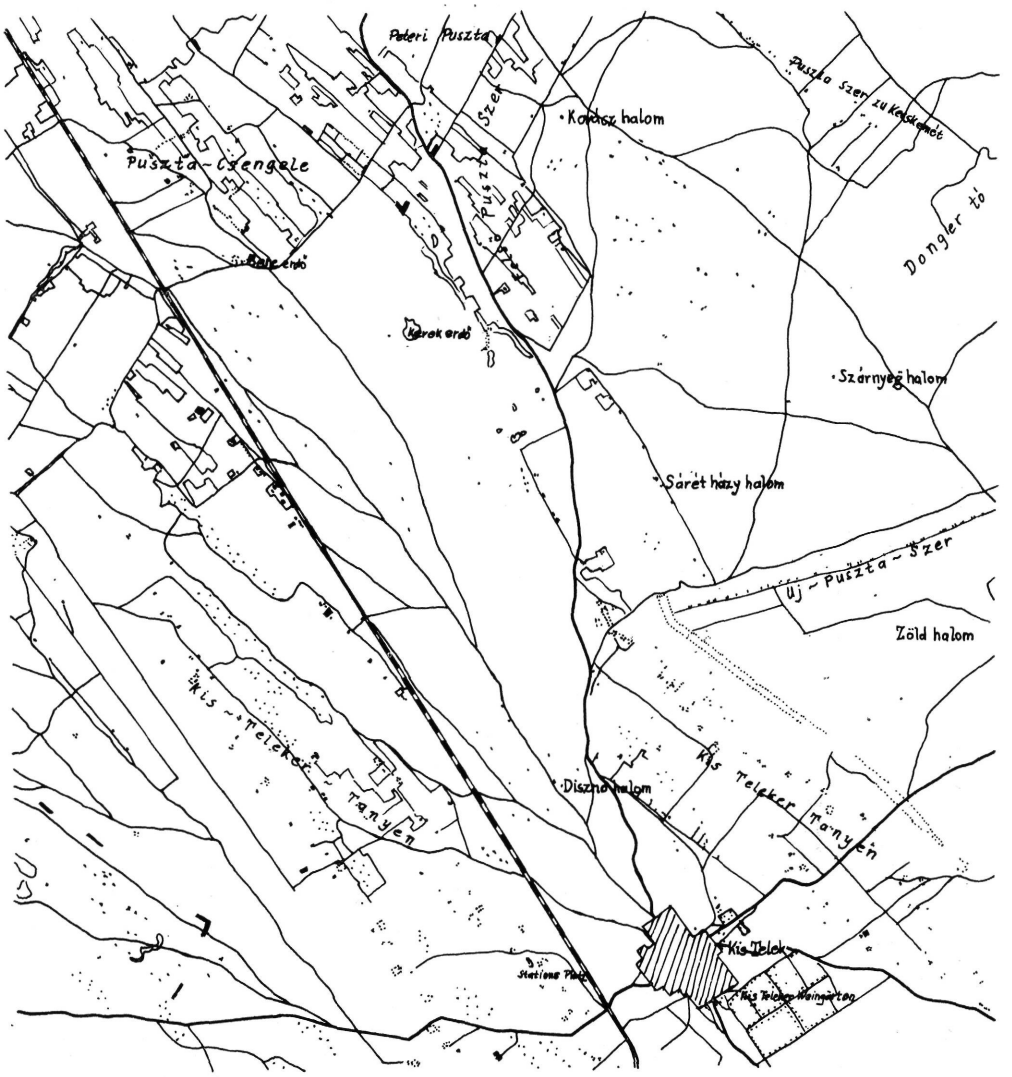
Feketehalom	20 tanya
Szegedi oldal (Perczel)	77 tanya
a majsai úttól délre	19 tanya
Pusztaszeri oldal	40 tanya
a sövényházi úttól délre	28 tanya
	184 tanya

A térkép föltünteti a tanyatelek nagyságát, az egyes épületeket is, így következtetni tudunk a tanyák kiépültségére.

1 épület volt	40 tanyán, a tanyák 21,7%-án
2 épület volt	50 tanyán, a tanyák 32,1%-án
3 épület volt	64 tanyán, a tanyák 34,8%-án
4 v. több épület volt	21 tanyán, a tanyák 11,4%-án

A kisteleki tanyáknak közel 4/5 részén 2 vagy több épület emelkedett. A tanya kiépítettsége: a lakóházon kívül istállók, szín, ólak építése megtelepült életmódra enged következtetni.

[16] Oltvai Ferenc 1976. 90.
[17] CsML, Szeged v. Számvevő Hivatala 1734—1848. Kistelek.
[18] CsML, Szeged v. úriszéke, Kisteleki ir. 1780—1832. 25. (1818).
[19] Az 1828. évi összeírásban (CsML, Szentes, Ö 485.) Emericus Vígh és Mathias Minda neve mellett szerepel: „Colonus absque Domo" (ház nélküli jobbágy). Mindketten fél telkesek.
[20] CsML, Kistelek telepítésére vonatkozó ir. 1775—1848. 33. (1848).
[21] Palugyay Imre 1855. 462—464.
[22] Csongrád megye, Kistelek nagyközség, 1879. Nyomta a m. kir. államnyomda Budapesten, 1883. Kistelek Nagyközség Tanácsa tulajdona.

30. kép. Kistelek és környéke (Felső-Pusztaszer, Új Pusztaszer) a II. katonai adatfelvételen (1861—63).

Az 1857. évi összeírás kisteleki lapjain számos háznál az a megjegyzés olvasható: „unbewohnt, sih haus numero..." (lakatlan ház, utalás egy másik házszámra).[23] Az összeírás időpontja október 31-e volt. Úgy véljük, ezek a megjegyzések olyan tanyákra utalnak, amelyek tulajdonosai késő ősszel már a megjelölt számú falubeli házukban éltek. Kisteleken 1857 őszén 52 lakatlan házat (tanyát) vettek számba.

Az 1880. évi népszámláláskor Kisteleken 708 házban 4803 lakos élt.[24] A tanyák

[23] CsML, Szentes IV. B. 151.
[24] Az 1880. évi népszámlálás. Bp. 1882.

31. kép. Kerítetlen tanya szikes vízállás szélén. Kistelek, Tanya 63. Szerző felvétele 1975-ben, MFM: 20 130.

számának ismeretében, egy lakóházra 5-6 főnyi családot számolva a község tanyai népessége 950—1100 főre, a lakosság 20—23%-ára tehető.

Az 1880-as évek elején a tanyaföldek a puszta fölosztása révén növekedtek. A közlegelő elkülönítése miatt 1854-ben pör indult Szeged városa és Kistelek között. Hosszú pörösködés után 1878-ban a királyi kúria utasította a várost, mint volt földesúrt a közlegelői járandóságok kimérésére.[25] A volt telkesgazdák és ivadékaik egykori telekállományuk, azaz 1848 utáni örökföldjük arányában kapták meg járandóságukat, s egész telek után 24 hold vagy *lánc* (1200 négyszögöl) földet mértek ki. A fél- és negyedtelkeseknek — ők voltak többségben! — 12, illetve 6 *lánc* járandó jutott, s ha ez osztódott is az örökösök között, egynek-egynek akkora járandó esett, amire nem volt érdemes tanyát építeni. A *Bene-erdő* tájékán kimért futóhomokos *járandó*kat sokan arra sem tartották érdemesnek, hogy fölszántsák és potom áron — a visszaemlékezők szerint néhány liter borért — elkótyavetyélték. A könnyelműen elfecsérelt járandókat Deutsch vegyeskereskedő vásárolta meg és 100 holdat meghaladó birtokán szőlőtelepet, majorságot létesített.

A közlegelői járandóságok adásvétele azt eredményezte, hogy azokból nem csupán tősgyökeres gazdacsaládok, hanem törekvő kisparasztok is részesültek. Így a tanyát építő népesség a század végétől új réteggel: a pusztán megtelepedni igyekvő szorgalmas kisparasztokkal frissül fel. A zsellér-járandók olyan kis területűek, mindössze 3 hold terjedelműek voltak, hogy azokon tanyák nem épülhettek. Legnagyobb

[25] Vicsay Lajos: Kistelek története. Kistelek, 1929. 107.

32. kép. Kerítetlen tanya az út felől. Kistelek, Tanya 479. Szerző felvétele 1976-ban, MFM: 29 948

részén szőlőt telepítettek, amivel jól hasznosították a különben gyenge szemtermést hozó homoktalajt. Ugyancsak szőlővel telepítették be a község által haszonbérbe adott, ún. *koronás földek*et. Ezeken az 1-2 holdas szőlőföldeken sem épültek lakótanyák, csupán *szőlőgunyhók*.

A tanyán élő népesség szaporodása folytán a községi képviselőtestület 1885-ben szükségesnek tartotta külterületi iskola építését. Az elhatározás 1900-ban valósult meg, amikor *Feketehalom* és *Perczel* határrészen nyílt egy-egy tanyai iskola.

A külterületi népesség pontos számát először 1910-ből ismerjük: ekkor 2293 fő, a község lakosságának 30,7%-a élt a határban.[26] Századunkban, az 1945. évi földosztásig a tanyák számának növekedését két körülmény alakította:

1. a gazdabirtokok további aprózódása, amely után az örökrészen új tanyák épültek,

2. a község a közlegelő egy-egy részét haszonbérbe adta.

Itt az utóbbiról szólunk. A közlegelő kiosztása — akárcsak Szeged határában — nyilvános árverésen történt. 1903-ban a község a mai *Feketehalom dűlő*ben 200 holdat adott haszonbérbe 5-5 *lánc* (magyar hold) területű darabokban,[27] 1925-ben a *Baromjárás dűlő*ben pedig 300 holdat előbb 6 évre, majd az újabb árverésen 25 évre. Többnyire más házában lakó szegényparasztok, tanyai kisparasztok leszármazottai béreltek *járásföld*et és építettek az 5 holdon kis, nádtetős tanyaházat, istállót, ólat. Az első

[26] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

[27] CsML, Kisteleki Képv. test. jkv. 1903. szept. 11. 39. sz.

osztáskor környékbeli kisgazdák is „fogtak bérföldet", hogy örökföldjüket kiegészítsék, de 25 éves hosszúbérletre már kevésbé vállalkoztak. A feltört gyepföld a megtelepülők szerint igen jól termett, egy hold 14—16 mázsa rozstermést is hozott — persze csak jó esztendőben és kezdetben, amíg a barom által hosszú időn át *ganézott* homokföld ki nem merült.

Az 1930. évi népszámlálás idején a község külterületén, határrészenként az alábbi népesség élt:[28]

Bogárzói tanyák	262 fő
Csengelével határos tanyák	97 fő
Feketehalmi tanyák	258 fő
Majsai úti tanyák	136 fő
Öreghegy	441 fő
Perczeli úti tanyák	383 fő
Újhegy	220 fő
Vasút melletti tanyák	469 fő
	2266 fő

Tanyán élt 1930-ban a jelenlevő népesség 26%-a. 1910 óta a tanyai lakosság száma alig, aránya viszont 4,7%-kal csökkent. Utóbbit az magyarázza, hogy közben a község lakossága 1212 fővel szaporodott. Új tanyák épültek az 1920-as években is — elsősorban a felosztott közlegelőn —, de ezáltal a tanyán élők száma nem nőtt, mivel az építkezők korábban is tanyán éltek: más házában vagy a szülőkkel együtt. A nagy tanyai gyermekszaporulat „ellentétele" két fejlemény volt:

1. az idős gazdaházaspárok egy része (akkor még!) „hazaköltözött" falusi házába. Szemléletesen tükrözi ezt az 1930. évi külterületi lakosság életkor szerinti megoszlása:

0—16	6—11	12—14	15—19	20—39	40—59	60 feletti
321	317	80	266	728	404	150

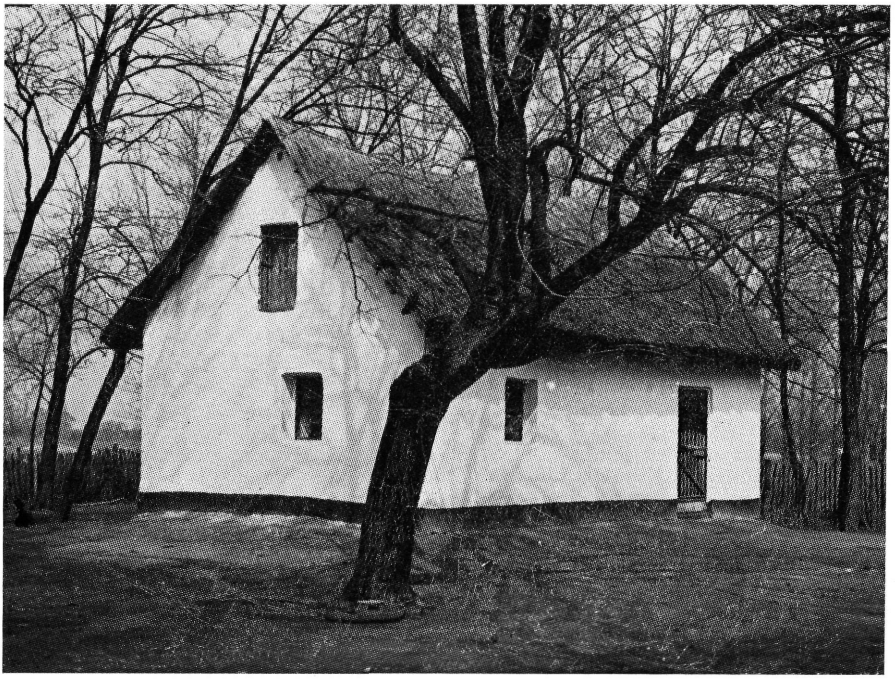
2. a családos kisparaszt-ivadékok részben a községben telepedtek le, ahol a század elejétől a képviselőtestület többször parcellázott házhelyeket.

1926-ban a község belterületén 1342, külterületén 448 lakóház volt,[29] tehát a lakóházak 25,2%-a esett a külterületre, ami megfelel a tanyai lakosság számarányának. A gazdabirtokok osztódása és az örökösök építkezése következtében néhol egészen „összesűrűsödtek" a tanyák, amit a helyi szóhasználat sajátos módon tükröz: az egymáshoz közeli, rokonok lakta tanyákat — a családnév után — *Krizsán-falu*nak, *Németh-falu*nak, *Birgés-sor*nak nevezik.

Az 1945. évi földosztáskor a községi haszonbéres földek a bérlők tulajdonába kerültek. Ezeken — a szőlőbérleteket kivéve — a 20—30-as években valamennyi bérlő épített. A kisajátított és megváltott földeken újonnan földhöz juttatott parasztok viszont új tanyákat is építettek, így a külterületi házak száma 1949-ben már 645

[28] Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor 83. Bp. 1932. 333. — A népszámlálás a község külterületi népességéhez számítja a közigazgatásilag Kistelekhez csatolt Felsőpusztaszer lakosságát. Mivel azonban Felsőpusztaszer Kecskemét város pusztája volt, és így nem szerves része Kistelek határának, településtörténetét külön tárgyaljuk.

[29] Vicsay Lajos 1929. 188.

33. kép. Szegényparaszt szoba-konyhás tanyája. Kistelek, Tanya 391.
Szerző felvétele 1975-ben.

volt. A község tanyai népessége az 1949. évi népszámláláskor volt legnagyobb (2514 fő, 27,8%), azóta lassú ütemben egyre csökken.[30]

Összegezve a kisteleki határ benépesedésének fő jellemzőit, megállapítható, hogy a letelepült jobbágyok a Szeged város határából kiszakított, egy tagban kimért földeken röviddel a megtelepedés után szállásos gazdálkodást fejlesztettek ki. A telepítéstől a jobbágyfelszabadításig a telki állománnyal bíró jobbágyok száma alig változott, hiszen 1784-ben 162, 1801—ben 144 jobbágyot írtak össze, 1848-ban pedig 150 telkesjobbágyból lett földes gazda.[31] Összetételük a település első fél évszázadában az elvándorlás—elszegényedés és beköltözés folytán többet módosult, de tény, hogy 1776-tól egy évszázadon át csak jobbágyok, illetve földes gazdák, s helybeli kereskedők (Deutsch Bernát és Reichlinger Antal) építettek tanyákat, így 1880 tájára egy törzsökös, módos parasztréteg telepedett meg a község határában.

Az 1880-as években, amikor a község — több alföldi mezővároshoz hasonlóan — — a közlegelői járandóságokat kiosztotta, ebből nagyrészt szintén a gazdaréteg részesült, tehát vagyona és a tanyai jószágtartás, árutermelés alapjául szolgáló földterülete növekedett. Sokan azonban legelői járandóságukat eladták, s ily módon újabb családokkal frissült föl a tanyai lakosság. A 20. század elejétől több ízben par-

[30] KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 84. — A legutóbbi évtizedek tanyai népességét, települési fejleményeit vizsgálom: Juhász Antal: 1976. 340—345.

[31] CsML, A kisteleki lakosok 1783/84. évi összeírása, CsML, Szentes, Kis-Telek helységbeli lakosok összeírása, 1801. Ö. 169., Vicsay Lajos 1929. 98.

cellázott haszonbéres földeken vállalkozó szegény- és kisparasztok telepedtek meg. Végül is a kisteleki határ nagyobbik részét a telepítés óta jószágtartó és földet művelő, szőlőt telepítő birtokos parasztcsaládok ülték meg, aminek a gazdasági, társadalmi következményei a községben korunkig érezhetők.

5. Tápé és tanyái

A község települési képét és réti tanyáinak kialakulását a tápéi monográfia részletesen bemutatta, így elegendőnek véljük a korábbi közlést összefoglalni,[1] kiegészítve az 1882. évi kataszteri térkép adataival és néhány eredménnyel.

1776-ban a falu két elkülönülő településmagra tagolódott: a Tisza mentén fekvő falurészre, ahol a templom is épült és ettől délnyugatra egy kisebb települési egységre, melynek *Tigir Hát* a neve. Az Árpád-kori templom gótikus szentélyét ma is magábafoglaló templom jelzi, hogy a település helye a 13. század vége óta lényegében nem változott. Balla Antal térképe[2] a jobbágytelkekhez tartozó, Maros mentén kijelölt kaszálókon 13—14 körülhatárolt területet jelöl, melyeket az egykorú jegyzőkönyv szénásakolnak nevez. Egy-egy akol 100—200 négyszögölre tehető.

A falu két 19. századi települési képéről egy 1847. évi kéziratos térkép tájékoztat,[3] mely szerint a 38 holdas belterületet a Szeged város tulajdonában levő legelő vette körül. Emiatt új házhelyeket csak akkor tudtak parcellázni, amikor a Város eladta a *„libalegelőt"* a községnek. 1847-ig az északi, utóbb *Fölvég*nek nevezett falurész egybeépült *Tigérhát*tal. A készülő Tisza-töltés és a folyómeder között is háztelkek sora ismerhető fel. ahol a folyó áradása közvetlenül veszélyeztette a lakókat.

A különböző térképek és a mai falukép összevetéséből, valamint a visszaemlékezésekből kiderült, hogy a 1879. évi nagy tiszai árvíz után a házakat sorra a régi helyükön építették újra, így a régi utcákat azonosítani lehetett a víz utáni és a mai faluképpel. A régi faluban három magas fekvésű hát rajzolódott ki: 1. a templom mellett a mai Móra Ferenc tér környéke, 2. *Tigérhát* (a mai Juhász Gyula és Nyilasy utca tájéka) és 3. *Fölvég*en a *Luk*nak nevezett zsákutca környéke. Az emlékezések szerint több, parton épült *oszlopos ház* átvészelte az 1879-es árvizet és közülük négy 1970-ben még állott.

Az 1882. és 1894. térkép azt tanúsítja, hogy az időközben megépített árvízvédelmi töltés és a Tisza között mindössze 6 épület maradt és ezek egyike a nagy múltú tiszai rév melletti *révház*. Az árvíz pusztításán kívül ebben szerepet játszott az is, hogy a folyó egyre alámosta ezt a partszakaszt. Az itt élő emberek egészen az 1920-as évek végéig a folyómenti nép századokkal ezelőtti életét élték: ha jött az áradás, kirakodtak a házból valamelyik falubeli rokonukhoz, amikor a Tisza visszahúzódott medrébe, *csömpölyegsár*ral megjavították házukat és visszahurcolkodtak.

A régi falutól északra, az egykori *Epres kert* helyén *Újszállítás* területét 1912-ben parcellázták. Itt épültek az ún. *munkásházak*. A század elején végre lezárult a Szeged városa és a község között évtizedek óta húzódó ügy: a község megvásárolta a *libalegelőt*,[4] majd 1920-ban felparcellázta házhelyeknek. A 20-as években a helyi Legeltetési Társulat adta át portáknak a Szeged felé elterülő *nyomás* egy részét, ahol a

[1] JUHÁSZ ANTAL 1971, GIDAY KÁLMÁN: A Tápairét feltörése. ANDRÁSFALVY BERTALAN: 1971. 331—332.

[2] „Delineatio Terreni Possessionis Tápé..." Antonius Balla, 1776. MFM. Tört. Gyűjt.

[3] „Tekintetes Nemes Nemes Csongrád megyében kebelezett Tápé Helysége Legelőjének Térképe 1847." Készítette Halácsy Miklós mérnök, MFM Tört. Gyűjt.

[4] A tápéi libalegelő. Szegedi Híradó, 1900. I. 27. 3.

Töröktelep bontakozott ki. 1945 után Szeged felé (*Bencfahát* határrészen) csztottak újabb házhelyeket, így a 60-as évek elején a falu teljesen egybeépült Szeged Petőfiletep városrészével.

A tápéi határ használatát egyfelől a Tisza-szabályozás előtti kiterjedt vízivilág, másfelől a feudális korszak gazdálkodási kötöttségei és — ezzel kapcsolatban — a Szegedtől való függés határozták meg. A falu határának több mint fele a 19. század közepén is vízjárta, legfeljebb nádat és gyékényt termő terület volt, amely a kezdetleges népi önellátás — gyűjtögetés, rekesztő halászat, pákászat — föltételeit teremtette meg és lehetőséget adott *gyékényszedés*re, ami a község háziiparának vált alapjává. 1776-ban a tápaiaknak mindössze 470 hold szántóföldjük volt és 34 jobbágy: 21 féltelkes, 8 negyedtelkes, 5 nyolcadtelkes használatában oszlott meg.[5] Az úrbéres szántókat három darabban mérték ki: *Völgyköz, Székhát* és *Jánoserehát (vagy Jánoséri Földek)* határrészen, amelyek többé-kevésbé ármentesek voltak. Itt érvényben volt a forgórendszerű vetéskényszer, amire az 1940-es években a legidősebbek még emlékeztek.[6] A szántók újraosztásáról nincsenek írott forrásaink, de maga a nyomásos gazdálkodás is kizárta a tanyák keletkezését. Egy-egy szántóföldi nyomásban egyébként a negyedtelkeseknek (1843-ban ők voltak többségben: 39 fő) csak 3 hold földjük volt, amire a nyomáskényszer megszűnte után sem volt érdemes építeni. Különben a volt úrbéres szántóföldek csak 2—3 km-re estek a községtől, ezért sem váltak századunkban tanyás határrésszé.

Tápén a tanyakialakulás feltételei a Tisza—Maros szögben levő *Tápai-réten* teremtődtek meg, a szabályozás és ármentesítés után. Mielőtt erre rátérnénk, szólnunk kell a Maros-menti kaszálók elcseréléséről. Az 1840-es években a Maros szabályozása során a kanyarulatok átvágása miatt a tápéi jobbágyok kaszálói a folyó másik partjára kerültek. A tápéi úrbéresek, akik 1848-ban a kaszálók tényleges birtokosai is lettek, ragaszkodtak megfelelő értékű csereföldekhez. Hosszú alkudozás után 1866-ban megegyezés született a Város és a volt jobbágyok között: a féltelkesek 14, a negyedtelkesek 7, a nyolcadtelkesek 3,5 hold földet kaptak kárpótlásul a Tápai-réten fekvő *Vetyeháton*. A cserekaszálók területét a tápéiak *Pajor,* vagy *Pajorok* néven emlegetik.[7]

1835-ben, még a régi kaszálókon 14 szabályos négyszög alakú szénásakol volt.[8] A szájhagyomány szerint ezeken a kaszálókon kunyhók is épültek, amiből arra következtethetünk, hogy a jószágokat kinn teleltették és a kinnélő cselédek számára kellettek fedett építmények. Ezek az aklok és kunyhók voltak 1860 tájáig Tápé határának külterületi építményei.

A *pajori* cserekaszálókon a volt telkesjobbágyok és ivadékaik istállókat építettek. „A tápai gazdáknak itt valamikor cölöpökre épített istállói, deszkabódéi voltak, sőt magasan álló karámokat is építettek (...) Sokszor csónakon vitték ki a *Pajorok*ba a jószágot, ahol tavaszi áradás idején már zöldellő szigetek voltak. A tápai lakosság egyrésze a *víz* idején ide menekült" — írja Bálint Sándor.[9] „*Én a Pajorban születtem*

[5] Forrásunk Balla Antal 1776. évi térképe és ANDRÁSFALVY BERTALAN 1971. 328.

[6] A fordulós gazdálkodásra vonatkozó visszaemlékezéseket l. Tápé története és néprajza. Szerk.: JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 363. — Az úrbéri szántók osztását mutatja Balla 1776. évi térképe (l. a monográfia mellékleteként), Vedres István 1808. évi térképe és 1858. évi másolata (utóbbi kettő a Somogyi-Könyvtár, Szeged térképtárában).

[7] A cserekaszálók ügyét legalaposabban ANDRÁSFALVY BERTALAN ismerteti (1971. 331—332.). A *Pajor* kifejezés eredetére nézve l. INCZEFI GÉZA: A község belterületének és határának földrajzi nevei. In.: Tápé 868., IFJ. LELE JÓZSEF 1978. 256.

[8] T. Ns. Csongrád Vármegyében fekvő Tápé helység Urbariális Kaszállóji Térképe, 1835. Halácsy Miklós, MFM.

[9] BÁLINT SÁNDOR: Tápé. Szeged, 1965. 29.

— mondta Domonkos Györgyné Pósa Rozál (1881) — *ott volt apáméknak istállójuk. Ott éltünk, míg a víz után apám nem épített a faluban.*" Mások éppen a víz után építettek a Pajorban istállót, hogy ha újból árvíz fenyeget, legyen menedékük. 1882-ben a *pajori* szántóföldeken 33 gazdának volt épülete.[10]

A több mint négyezer holdas *Tápai-rét Pajor* és a község kaszálójául használt *Lebő* halom kivételével hosszú pör után Szeged városa (a volt földesúr) birtokában maradt. A Város a rét lecsapolása után az 1850-es évektől itt is haszonbérleteket parcellázott. Kezdetben az olcsó *árenda* sok környékbelit: módos szegedi polgárt, vásárhelyi és makói gazdát csábított a rétre, akik 50—100 holdat, némelyek több száz holdat béreltek. A helybeliek közül az 1870-es években Szél Antal nagygazda, Hegedűs István jegyző és Lele Ambrus bérelt 50 holdnál nagyobb területet. 1882-ig a réten még csak 13 haszonbérlő épített tanyát. A tanyát birtokló tápai-réti haszonbérlők 1882-ben az alábbiak:

A dűlő neve	A tanya tulajdonosa	Az épületek száma
Malájdok	Kószó János, Tápé	1
Malájdok	Domonkos Ferenc, Tápé	2
Porgányszéli	Terhes Mihály, Tápé	1
Porgányszéli	Szél Antal, Tápé	1
Zsegenye	Nagy Ferenc, Szeged Dugonics u.	1
Bogdány	Bodó Ferenc és Sári Ferenc	1 (családnév alapján szegediek)
Bogdány	Weisz Mór, Szeged	5 (major a Bogdány ér partján)
Holt Tisza	Kószó Antal, Tápé	1
Tápai sík	Zombori András, Szeged	2
Hosszútóhát	Ördög János, Tápé	3 (nagy tanya)
Vetyehát	Molnár Imre, Szeged	1
Vetyehát	Kiss János, Szeged	1
Sírhegy	Marosi Mózes, Szeged és Hegedűs István, Tápé	4

A tanyatulajdonosok közül nyolcan szegediek, heten tápaiak voltak. Az 1871—1881. közötti haszonbérleti szerződésekből tudjuk, hogy Ördög János (a szerződés szerint szeged-palánki polgár!) 370, Szél Antal 221, Molnár Imre szeged-felsővárosi gazda 210, Zombori András szegedi szenátor 200, Hegedűs István tápéi jegyző 105 holdat bérelt. A réti bérföldeket természetesen fokozatosan törték föl, s a 80-as évek elején nagy részüket még kaszálóként hasznosították. De valamennyi tanya feltört szántóföldön állott.

1882-ben a réti földekből 1410 kat. holdat 10 évre, 1614 kat. holdat 5 évre adott bérbe Szeged városa.[11] A földszűke egyre több helyi kisparasztot, törpebirtokost

[10] CsML, Hódmezővásárhely, Tápé nagyközség kataszteri térképe, 1882. A térkép alapján 1882-ben az alábbiaknak volt a *Pajor*ban istállójuk: a *Fokparti dűlő*ben Nagy Mihály, Nagy József, Nyinkó Ferenc, Török Mátyás, Ilia Károly, Nagy Pálné, Sövényházi József, Török István, Öreg Nagy István, Török Józsefné, Török Pál, Fodor Ferenc, Kónya Pál, Révész Pál, Pósa Pál; a Töltés melletti *Hosszútóhát*on Terhes Pál, Retek Mihály, Marton Mihály, Hegedűs István, Nagy István, Molnár Ferenc, Révész Mihályné, Tari Antal, Miklós Antal, Nagy Tamás, Molnár Mátyás, Molnár Antalné, Török Jánosné, Török István, Dávid Andrásné, Molnár Sándorné, Török Pál, Révész Mihályné. Összesen 33 *pajoros* gazda épített földjén 1-1 épületet. Egyedül öreg Nagy István *pajor*ján volt két épület.

[11] CsML, Szeged v. tan. ir. 687/1881.

késztetett haszonbérletre, hiszen a rét feltörése előtt igen kegés művelhető föld volt a község határában. Szaporodtak a tanyák, a *pajori* örökföldek osztódása folytán pedig az ottani istállók: 1900-ban 110, 1910-ben 150 tanyát és istállót vettek számba. 1930-ban 326 lakos élt a réten.

A Tápai-rét szántóföldi tanyái olyanok, mint a kései tanyafejlődés hasonló jellegű tanyái: állandó lakóhelyei a földet bérlő családoknak akár a faluból, akár a környékről költöztek oda. Szórványok, amelyek a bérleti viszonyt és az életmódot tekintve hasonlók a szegedi homoki kisbérlők tanyáihoz — azzal a különbséggel, hogy ami ott áldás: a kiadós esőzés, az a réti földön gyakran fakadó vizet okoz, ami elviszi az egész termést. Alkalmas időjárás esetén a nagyjószágot, sok baromfit tartó, a piacozási lehetőségeket (Szeged és Makó közelségét) kihasználó parasztok gyarapodni, *szörözni* is tudtak — különösen azután, hogy 25 éves *hosszúbérletet* parcellázott a Város.

Alig akadt olyan gazda, akinek egyszerre falusi háza és tanyája is lett volna. A 19. század végén Szél Antal és Lele Ambrus nagygazdának ugyan volt 2-2 tanyája, de ők sosem éltek a tanyán, csak a munkát irányítani jártak ki, és tanyásbérest, hónapos legényeket alkalmaztak.

Sajátos fejlemények a tápai-réti istállók. Később nem csupán a *Pajor*ban, hanem hasonlóan kis területű bérföldekre is építettek istállót. Úgy mondják, öt holdnál kisebb területre nem volt érdemes tanyát építeni, de istállót a távolabbi földeken megérte, mert azzal, hogy az igásjószággal együtt ott éjszakáztak, szorgos dologidőben értékes napokat takarítottak meg. A tiszai réven való átkelés ugyanis naponta sok időt elvett a mezei munkától.

Egy törpebérlő a réti istálló építését így magyarázta: *„Messze volt a földem, Sírhögyön, a lelei határon. A Maros-töltésön az tizenhat kilóméter. Mögfogadtam, hogy én nem szaladgálok egyik tanyárul a másikra, hogy adjanak szállást. Volt két hold hosszúbérletöm mög három hold, amit licitáción egy évre adott bérbe a város. Erre csináltam egy kis istállót."*

Kisebb istállót kb. 6 m hosszúra és 3 m szélesre építettek, hogy egyik oldalán a jászolnál 2 ló, a lovak faránál pedig 3—4 ember elférjen. Az emberek *priccsen* elterített szalmán feküdtek. Nagygazdák béresei egész héten kinn háltak az istállóban. Az 1880—90-es években előfordult, hogy az istállóban főztek, gerendáról függesztett bográcsban. A füst az ajtó nyílásán távozott. Kinn élő öregeknek este afféle találkozóhely volt a réti istálló. A századforduló óta a szabadban, vaslábra vagy szolgafára helyezett bográcsban főztek. Aratás, kapálás idején a családfő egy-két családtaggal (fiával, menyével) gyakran hétfőtől szombatig kinn hált a réti istállóban. A *Pajor*ban több istálló mellé tanya is épült, de oda a tápai gazda sosem költözött ki lakni, inkább *tanyás*t fogadott.

A tápai-réti istállók a tanyakialakulás korai szakaszának egy jellegzetes építményét idézik — tartozék jellegű időszaki szálláshelyek, melyek az időszakos állattartó szállás és a megtelepedésre szolgáló tanya között foglalnak helyet.

6. A homokpuszták: Ötömös, Mérges, Pusztaszer benépesedése

A 19. század végén a Duna—Tisza közén még sok ezer hold homokos puszta terült el, amelyet legfeljebb külterjes állattartásra hasznosítottak, de a puszták legsivárabb, buckás, siványhomokos része arra is alkalmatlan volt, csak a *fönyér,* itt-ott igénytelen cserje-féle élt meg rajta. A század végére, amikor a tanyaföldnek kiosztható területek egyre szűkültek, ért meg az a fölismerés, hogy ezeket a pusztákat a

juh- és marhalegeltetésnél célszerűbben is lehet hasznosítani. Ugyanakkor a Dél-Alföldön — éppúgy, mint országszerte — nőtt a szegényparasztok és az elaprózódott kisparcellákon élő törpebirtokosok száma. Élelmes gazdálkodók, vállalkozó szellemű bankárok fölismerték a parasztság földéhségét, látták, hogy a különböző vagyoni helyzetű parasztok minden áldozatra hajlandók azért, hogy földhöz jussanak. Erre az időre bebizonyosodott, hogy a homoki szőlők immunisak a filoxérával szemben, s ez fölértékelte a szőlőtelepítésre alkalmas, homokos talajú pusztákat, növelte a telepíteni szándékozó parasztok vállalkozókedvét. Kutatóterületünkön három olyan homokos puszta található, amelyeknek a fölosztása a múlt században, illetve a századforduló éveiben történt: Ötömös és Mérges parcellázása hasonló körülmények között, Pusztaszeré eltérő módon zajlott le.

a) *Ötömös településtörténete*

Ötömös puszta a hódoltság alatt és utána Szeged városához tartozott, s a Város birtokjogát királyi adománylevél erősítette meg (1731). 1836-ban a Város Újszegedért elcserélte a királyi kamarával. Ezután a puszta Magyar János kisszállási jószágigazgató és rokona, Skopecz József egri kanonok birtokába került.[1]

A 19. század közepén pusztaként tartják nyilván, de határában már szántóföldek, kert és szőlők is vannak:[2]

szántóföld	198 kat. hold	200 négyszögöl
rét s kert	443 kat. hold	300 négyszögöl
szőlő	2 kat. hold	1200 négyszögöl
legelő	852 kat. hold	1300 négyszögöl
erdő	—	—
nádas	—	1000 négyszögöl
terméketlen	502 kat. hold	800 négyszögöl
összesen:	1999 kat. hold	—

A kétezer holdnyi puszta egynegyede hasznavehetetlen homokbucka volt, ám egytizedét birtokosa már művelte. A művelés módjáról az 1879. évi kataszteri térkép tájékoztat.[3] A fölmérés szerint a határ négy dűlőre tagolódott, melyek közül *Belső Ötömös, Spenger* és *Kis Ötömös* Magyar Imre, a *Pap dűlő* a Skopetz-örökösök birtoka volt. Belső-Ötömösön a Magyar család tekintélyes, körülkerített majorságot épített ki, amelynek körvonalait már az 1862—63. évi térkép sejtetni engedi Méreteire abból is következtethetünk, hogy az 1857. évi összeírás a majorban — a földbirtokoson kívül — 62 idegen munkást talált.[4] A majorban 7 épület közelében gondozott park mellett 1 épület, távolabb egy szélmalom is volt. Északnyugat, nyugat és dél felől a majort telepített erdő vette körül, védelmet nyújtva a homokfúvástól.

A határban kizárólag Magyar Imrének voltak szántói és kaszálórétjei, a *Pap dűlőt* birtokosai teljes egészében legelőül használták. A térképen talált bejegyzések

[1] Bálint Sándor 1976. 207.
[2] Palugyay Imre 1855. 474.
[3] CsML, Hódmezővásárhely, Ötömös kisközség kat. térképe, 1879. HvK 20.
[4] CsML, Szentes, Ötömös községi átnézete, 1857. — Az október 31-én a majorban levő cselédek közül 27 Maria-Theresiopol-i (szabadkai), 14 mélykúti, 6-6 jánoshalmai illetve gyóni, 5 tatházi, 4 halasi származású volt.

szerint ez a dűlő utóbb a Skopetz-örökösöktől a szabadkai Csamprak Gigó, az egri Öttömösi János és Magyar Imre tulajdonába került.

A határ népessége 1869-ben 63, 1880-ban 91, 1890-ben 100 személy volt[5], s minden bizonnyal valamennyien a Magyar család majorjában éltek. 1886-ban a birtokos kezdeményezésére a pusztát közigazgatásilag a kb. 40 km-re fekvő Sándorfalvához csatolták, majd a közelebbi Horgos községhez került. 1895-ben özv. Magyar Imréné 1504 kat. holdnyi földbirtokán 62 holddal több szántó, 7 holddal több szőlő volt, mint 45 évvel azelőtt és a birtokos a futóhomok megkötése végett 167 kat. hold erdőt telepített.[6] A Magyar család Bálint Sándor szerint 1897-ben parcellázta föl ötömösi birtokát. Megtaláltuk a határ 1905-ben és 1907-ben készült „birtokvázlatát": előbbi térkép a puszta parcellázása utáni, de az új tulajdonosok megtelepedése előtti állapotokat tükrözi, utóbbi viszont már föltünteti a tanyákat, tanyaudvarokat, megkülönbözteti a szántók, szőlők, legelő és rét területeit.[7] Ebből a parcellázás időpontja nem derül ki, de arra következtethetünk, hogy a kiosztás 1905 előtt néhány évvel történhetett. A visszaemlékezők úgy tudják, hogy az első telepesek 1900 körül jöttek az ötömösi pusztára. Egy 1908-ban megjelent újságcikk szerint Ötömös „fogantatása alig tíz évvel ezelőtt történt".[8]

A parcellázást a szabadkai közgazdasági bank végezte. „A közeli vidékről mindenfelől jöttek szegényebb sorsú polgárok, akik otthon eladták néhány holdnyi földecskéjüket, házukat s elmentek Öttömösre, hogy ott vegyenek 4—5-ször annyi irdatlan erdőt vagy sívó homokot" — írta a korabeli krónikás. Bálint Sándor az egyházi anyakönyvek alapján megállapította, hogy „Ötömösön leginkább Alsótanya szegényparaszt népe telepedett meg."[9] Az 1907. évi határtérképen 164 új tulajdonost számoltunk össze, s túlnyomó részük valóban szeged-alsótanyai gyökérzetű. Gyakoribb családnevek: Ábrahám, Ácssánta, Bálint, Bata, Dobó, Katona, Király, Kispál, Szűcs, Ördög. Mivel a térkép jelöli a feleség nevét is, kitűnik, hogy több ízben sógorok vásároltak egymás mellett földet.[10]

Az új telepeseknek több mint fele 5 hold vagy valamivel kisebb területű homokföldet vásárolt, ami alátámasztja azt a megállapítást, hogy nagyrészt szegényparasztokat csábított a viszonylag olcsó homokpuszta vásárlásának lehetősége, akiknek korábban még kevesebb földjük volt, vagy szüleikkel együtt éltek és gazdálkodtak. Tőkeerős parasztok 30—40—50 holdat is vásároltak pl. Molnár Antal (felesége Szabó G. Piroska) a volt Magyari-major környékén kb. 60 holdat, Katona Mihály (felesége Kószó Anna) két helyen kb. 60 holdat, Hegyesi István (felesége Ördög Terézia) kb. 55 holdat, Vitner Péter (felesége Lukács Ágnes) kb. 50 holdat, Németh Mihály és Kispál György kb. 45-45 holdat. Ha a belterület házhelyeit elhagyjuk, az egy birtokosra jutó átlagos földterület kb. 11,5 kat. hold. Sokan mindjárt szőlőt is telepítettek.

1907-ben a határban 132 fölparcellán, a faluban 20 házhelyen állottak épületek. A parcellázás óta még egy évtized sem telt el, ezért kevés a kiépült tanya:

4 épület volt 3 telepes tanyaföldjén
3 épület volt 8 telepes tanyaföldjén

[5] Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.

[6] Özv. Magyar Imréné Sándorfalva község birtokosai között szerepel. A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 2. Bp. 1897.

[7] CsML, Hódmezővásárhely, Ötömös kataszteri birtokvázlata, 1905. Uaz, 1907. HvK 22.

[8] A vármegye új községe. Szegedi Napló, 1908. 202. 3.

[9] BÁLINT SÁNDOR 1976. 208.

[10] Az 1907. évi kat. térkép nyomán közzé tettük az ötömösi puszta telepeseinek névjegyzékét, föltüntetve a megvásárolt föld becsült területét, helyrajzi számát és a tanya épületeit: JUHÁSZ ANTAL 1986. 128—131. Az újraközléstől itt eltekintünk.

2 épület volt 30 telepes tanyaföldjén
1 épület volt 93 telepes tanyaföldjén

Azoknak voltak tanyaházuk mellett gazdasági épületeik, akik 20 holdon vagy nagyobb területen telepedtek meg. Az ötömösi törpebirtokosoknak azonban az első években csak arra telt, hogy előbb *földgunyhót,* vagy kis házat építsenek, ahol meghúzták magukat, és lassacskán — ahogy jószágokat neveltek, szőlejük termőre fordult —, építették ki hosszabb időre maradandó tanyáikat. Akik megmaradtak az ötömösi siványhomokon. Voltak ugyanis, akik másutt próbáltak szerencsét. Földjüket a szomszédok tüstént megvásárolták: sok igyekvő törpebirtokos így tudott néhány évtized alatt homoki kisgazdává erősödni.

1900-ban a népesség 544, 1910-ben 851 fő volt, 1930-ra pedig 940-re gyarapodott.[11] A gyorsan népesedő település 1908-ban önálló kisközséggé vált, piacteret kapott, az egykorú krónikás különösen pulykapiacát dicséri.[12] A termelési szerkezet változására jellemző, hogy 1935-ben Ötömösön 1215 kat. hold szántóföldet (a községhatár 61,6%-a) és 274 kat. hold szőlőt (13,19%) műveltek, túlnyomórészt tanyás gazdálkodással. Ötömösre több mint három évtizeddel a telepítés után is a törpebirtok maradt a jellemző, a gazdaságok 13%-a 1 hold alatti, 43,7%-a az 1—5 holdas kategóriába tartozott.[13]

1949-ben Ötömösön 204 lakóházban 776 személy élt. közülük a faluban 59 házban 208 ember lakott,[14] ami arra vall, hogy a puszta kiosztásával egyidejű parcellázással kialakított „falumag" lassan, de fejlődött. A külterületi népesség aránya 1949-ben 73,2% volt.

b) *Mérges puszta benépesedése*

Mérges a középkorban *Asszonyszállása* néven kun település. Az 1570. évi török adóösszeírás *Asszonyszállása* pusztán 11 szállást és 1300 db marhát vett számba,[15] ami arra vall, hogy a pusztán a 16. század második felében továbbélt a középkorban jelentős állattartás és állatteleltető szállások léteztek. 1702-ben a Kunsággal együtt a Német Lovagrend tulajdona lett, 1745-től, a Jász-Kun Kerület megváltásától a kerülethez tartozott, majd Jászberény város birtokába került. Bedekovich Lőrinc 1799-ben így írta le: *„Kis Kun puszta, melly a' Districtusok neve alatt hivatik, fekszik 2 Mértföldre Halastul, határai ezek: éjszakrul Füzes, napkeletrül Kigyós, délrül Szegedi Kereset nevű puszta, napnyugatrul Zsana. A' földje homokos, vagynak azomban meglehetős kaszállói, essős időben álló vizei vagynak, de erdeje nintsen."*[16]

1850-ben Mérgesen 3 házat vettek számba, 10 „lakosztállyal", ahol 35 személy élt.[17] Ezek nagygazdák, (bérlők?) szállásai lehettek, ahol családos béresek gondozták az az istállókban telelő jószágállományt. E szállási épületeket az 1862—63. évi katonai térkép is föltünteti.[18]

A 19. század végén a jászberényi közbirtokosságtól Meszes Mátyás és társai bérelték a pusztát, és a visszaemlékezők szerint jószáglegeltetésre használták.[19]

[11] Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.
[12] A vármegye új községe. Szegedi Napló, 1908. 202. 3—4.
[13] Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 105. Bp. 1938. 322—323.
[14] KSH 1949. évi népszámlálás. 11. Bp. 1951. 84—86.
[15] Fenyvesi László 1987. 243.
[16] Tóth János 1976. 51.
[17] Palugyay Imre 1854.
[18] *Puszta Mérgest* a XXXV. 61. sz. térképszelvény ábrázolja.
[19] MFM Néprajzi adattára 38—1967. 6. Szabó Mátyás gyűjtése, 1955.

1902-ben egy vállalkozó szellemű szegedi pénzember, Ormódi Béla vásárolta meg a jászberényiektől és kedvező föltételek mellett azonnal fölparcellázta.[20] Egy *lánc* (1200 négyszögöl) földet 90 forintért adott, de a kortársi leírás szerint „...a legszegényebb emberek néhány korona foglaló biztosítása mellett hozzájuthattak a földhöz,"[21] és az árát részletekben törlesztették. A visszaemlékezés szerint a föld árának negyedrészét kellett kifizetniük, a többire részletfizetési engedményt kaptak. Ormódi 1903-ban 300 magyar holdon szőlőültetvényt telepített, s hogy ehhez munkaerőt biztosítson, az új község kijelölt belterületén 600 négyszögöles házhelyeket osztott és 40 munkáslakást épített.

Az újabb parcellázás hírére ismét megmozdult a táj földéhes parasztsága. Jöttek a szomszédos szegedi földről, a halasi és dorozsmai határból, de távolabbról, Kistelekről, Sándorfalváról is. *„Egyik ember csalta ide a másikat...szegényemberek jöttek, mert mindig azok vándorolnak, akik nincsenek megelégedve a sorsukkal."*[22] Ormódi 5—10 magyar hold területű parcellákat osztott, és a kis pénzű szegényparasztok többnyire egy parcellát vettek, de a nagyobb földhöz jutás vágya ide is vonzotta a tőkeerős, nagy jószágállománnyal rendelkező környékbeli gazdákat.

A parcellázás évében a 4237 kat. hold kiterjedésű Pusztamérges legnagyobb birtokosa még maga a vállalkozó Ormódi Béla volt. A földvásárlók közül Meszes Mátyás korábbi nagybérlő a kiparcellázott falumagtól északkeletre, egy tagban kb. 500 holdat birtokolt. Kiterjedt majorja bizonyára már akkor fölépült, amikor még bérlője volt a pusztának.

Dobó István szeged-királyhalmi nagygazda 360 *lánc* földet vásárolt Mérges pusztán. Ő maga nem költözött át mérgesi tanyájára, hanem fogadott gazdálkodóval irányíttatta a munkát. Földjén 10 kommenciós béres dolgozott, 40 ökörrel. Miután Miklós nevű fia 1910-ben megnősült, ő vezette a gazdaságot a mérgesi tanyán. Dobó gazda híres lótenyésztő volt, lovakat „futtatott", ezért a környéken *Futó* Dobónak emlegették. (Adatközlő Dobó Miklós, sz. 1885. gyűjtés 1970-ben).

Pusztamérges 1902-ben készült kataszteri térképe a határban, É-ról D felé haladva — Ormódi Bélán kívül — az alábbi birtokosokat tünteti föl:[23]

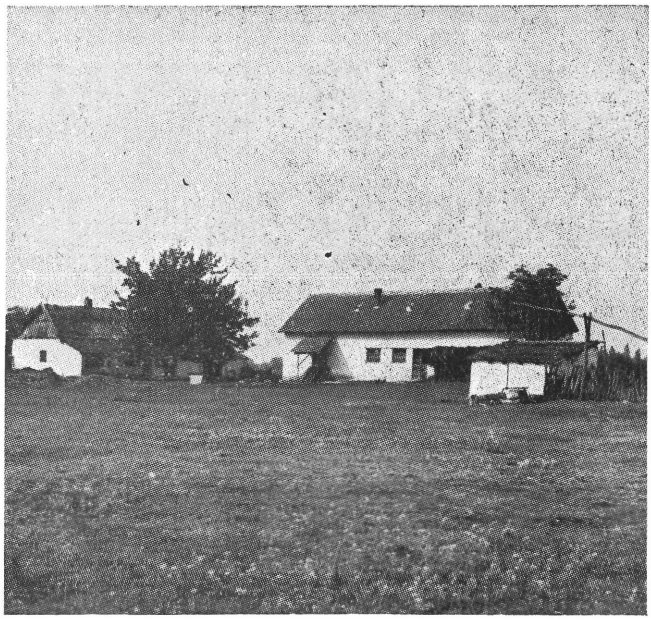
Nagy János István Dorozsmáról, Gyuris Antal Dorozsmáról, Dobó István Szegedről, Wolford (Sátán) Antal szegedi, Pap Ferenc, Víg József, Berta Imre és György, Darázs Ferenc, Bari Pál, Mészáros József, Lőrik (Kripány) István, Csuka István, Tanács György és Ördög Illés (szegediek), Csóti Pál és Mátyás, Lajka Ferenc „Szegedi tanya 203.", Mucsi András, Ördög Pál, Szűcs István kisteleki, Tóth János Dorozsmáról, Répás (Kocsonyás) József, Kalmár József, *Meszes Mátyás* (birtoka a felparcellázott belterülettől ÉK-re, a VIII., XXIV., XXVI. dűlőben terül el, az 1521. helyrajzi számon majorság látható, négy épülettel: az egyik alaprajzából ítélve úri lakás, ettől kb. 100 m-re cselédház és gazdasági épületek voltak), Ördög János és Illés, Császár Ferenc, István és Pál, Babarczi János, Csonka Ferenc, Balla Imre és András, Kocsis Imre, Lovászi Ádám (2 parcellát bírt), Rutai (Galuska) Imre (2 parcellát bírt), Kis (Kos) József Szegedről, Módra István, Budai Pál, Sziládi István (halasi, 2 parcellát bírt), Farkas János, Halasi tanya 744., Brinkus Mihály, Monos-

[20] Ormódi Béla az 1890-es években a horgosi Kárász család 3000 holdas királyhalmi pusztáját vásárolta meg, holdanként 30 forintért és rögtön fölparcellázta holdját 60 forintért. Merész vállalkozása sikerült. Föltehetően ez adott ösztönzést neki Mérges megvételére és hasonló kiosztására. Tevékenységéről BÁLINT SÁNDOR 1976. 574—575.

[21] GRÜNER FÜLÖP: Pusztamérges község története. Bp. é. n. 5. Az írás a községgé alakulás 25 éves jubileumán, 1933-ban elmondott ünnepi beszéd szövege, de tele használható adatokkal.

[22] Veszelovszki Ferenc, sz. 1898. Dorozsma. MFM-NA 38—1967. 4.

[23] A birtokosokra, tanyákra, falusi házakra vonatkozó adatok forrása Pusztamérges kataszteri térképe, felvette Kanizsai Gyula kat. főmérnök 1902-ben: CsML, Hódmezővásárhely, HvK 23.

34. kup. Nagygazda tanya, Pusztamérges II. ker. 61. A nagy istállót az 1950-es években elbontották. Szerző felvétele 1971-ben, MFM: 20003.

tori József, Kovács Imre, Soós István, Körösi István, Zeleji Antal, Csipkó József, Molnár Antal, Lévai János, Bugnicz Péter, Szélpál Miklós, Sándor József és neje Szegszárdi Júlia.

A kimért belterülettől K-e, a XXIX. dűlőben: Kazi Antal, Daka Antal, Császár János, Szegei Péter, Kovács György, Virág Péter, Ormódi Béla nevén 2 parcella, Kovács Imre, Szűcs Pál, Hija (? nem Héja?) Pál, Hija Mátyás, Fábián Antal, Ormódi Béla, Szabó Galiba András, Király Ferenc; a dűlőút másik oldalán, a XXVIII. dűlőben: Lajtos Balázs, Turi Ádám, Daka Antal, Daka Mihály, Veszelovszky Ferenc, Király István, Horváth (Bagó) Károly, Pesti Antal, Erdélyi Ferenc, Gombos József, Móra János, Szűcs József — Ormódi Béla —, Pap Antal.

A XXVII. dűlőben: Ábrahám Imre, Ábrahám Antal, Ábrahám Mihály, Szalma György, Ábrahám János, Rácz István, Gál Lajos, Szélpál József, Horváth János, Buvári Ferenc, Buvári József, Hódi János, Ormódi Béla (tíz parcellán), Pap Mihály, Fehér Péter, Török József, Joó Mihály.

A XXX. dűlőben: Bugnicz János, Sándor István, Sándor Antal, Rácz István, Magyar Lajos, Szabó Ferenc, Boros József (fél parcellát bírt), Molnár Mihály (fél parcella), Ormódi Béla (hat parcella), Kis Sándor, Rigó Anna, Puskás István,

A XXXI. dűlőben: Soós János, Magyar János, Kispál Péter, Bagány József, Csipak Antal, Krajkó János, Szabó Mihály, Kiri Mátyás, Katona János, Szécsi Anna, Miklovics Pál, Ormódi (négy parcella), Dakó Mihály, Börcsök József, Ismét Ormódi birtokteste és rajta 3 épület, a szegedi határszélen.

XXXII. dűlőben: Kispál Péter, Lantos Eszter, Pap Antal, Lantos Farkas, Tanács István, Hajdu Sebők Júlia, Ismét Ormódi, Erdődi József, Belső Átokháza 48.

XXXIII. dűlőben: Szabó Galiba István és neje, Szundi Erzsébet, Halas tanya 742., a többi parcella még Ormódi Béla nevén.

35. kép. Nagygazda tanya verandás lakóháza, napsugárdíszes oromzattal, Pusztamérges II. ker. 61. Szerző felvétele 1971-ben.

Említsük meg az átlagosnál több földet birtokló parasztgazdákat: Mucsi András kb. 200, Wolford *Sátán* Antal szeged—alsótanyai nagygazda kb. 150, Kalmár József és Sándor József kb. 100-100 hold földet vásároltak Mérgesen. A szegedi Tanács György és Ördög Illés kb. 60 holdon, Pap Ferenc kb. 50 holdon telepedett meg. Úgy tudjuk, hogy Pap Ferenc az alsótanyai *Tüsöksor*ról kerekedett föl és a mérgesi homokon először *födgunyhót* épített. Pap Antal, Sándor Antal és Szabó Ferenc kb. 40-40 holdat, Kispál Péter 30 holdat vett. A többi, 1902-ből ismert telepes 1-2 parcellán kezdte a gazdálkodást. A kiosztás évében 20 gazdának volt tanyája, többnyire az említett birtokosoknak.

Már 1902-ben megindult a falu benépesülése is. Szabályos, téglalap alakú falumagot hasítottak ki, ahol hosszában két utca és két faluszéli házsor, keresztben két utca telkeit árulták. 1902-ben a faluban 22 ház épült fel.

Az 1903-ban telepített ún. „nagytelep" után 1906-ban létesült a 130 holdas Grüner-féle Hungária szőlőtelep, 1908-ban a Kiss Ferenc-féle szőlőtelep, amelyeket az Ormódi által ültetett „nagytelep"-hez hasonlóan a faluban letelepült *szakmányos* munkások műveltek. A parcellázás és az úri birtokosok létesítette szőlőtelepek vonzását mutatja, hogy míg 1900-ban Mérges pusztán 184 ember élt, addig 1910-ben Pusztamérgesen, azonos területen 2012 személyt írtak össze.[24] A benépesedési folyamat — mint látható — nem a semmiből indult, hiszen a századfordulón néhány bérlő nagygazdának állattartó tanyája volt a pusztán, ahol számos cseléd élt — ám a parcellázás után nyolc évvel több mint kétezer ember népesítette be a korábban kietlen, néhol buckás, néhol erdősített homokpusztát. A lakosság 70,2%-a tanyán, 29,8%-a a faluban élt (1910). Pusztamérgesen a falusi lakosság aránya a vele egy időben léte-

[24] Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.

sült pusztai településközségekénél magasabb, ami az Ormódi-féle telepítés egyik céljával, szőlőművelő *szakmányosok* faluba telepítésével magyarázható.

Mérges 1908-ban alakult önálló községgé, addig Kiskunmajsához tartozott. 1926-ban a kiépült szeged—alsótanyai gazdasági kisvasút egyik szárnyvonalának végállomása lett, ami tanyai termelőinek megkönnyítette a városi piac elérését.

Érdemes a két szomszédos homoki község gazdaságainak termelési szerkezetét összevetnünk.

Művelési ágak 1935-ben[25]

	Öttömös	Pusztamérges
szántóföld	1215 kat. hold	2288 kat. hold
kert	8 kat. hold	54 kat. hold
rét	183 kat. hold	405 kat. hold
szőlő	274 kat. hold	724 kat. hold
legelő	88 kat. hold	409 kat. hold
erdő	82 kat. hold	105 kat. hold
nádas	6 kat. hold	34 kat. hold
földadó alá nem eső	114 kat. hold	218 kat. hold
	1970 kat. hold	4237 kat. hold

Öttömösön a községhatár 61,6%-a, Pusztamérgesen 54%-a volt szántóföld, a legelő és a szőlő aránya viszont Pusztamérgesen volt nagyobb. Ennek az a magyarázata, hogy Pusztamérgesen több volt a nagygazdaság és az úri birtokosok — mint láttuk — több nagy szőlőtelepet létesítettek. Öttömösön nem voltak ilyen szőlőtelepek, ám tanyás gazdaságaiban jelentős volt a szőlőtermesztés: egy gazdaságra több mint 1 kat. hold szőlő jutott. A rét és a legelő aránya Mérgesen megközelítette a 10-10%-ot, ami arra mutat, hogy a belterjes szőlőkultúra mellett számottevő állattenyésztést is folytattak — ha nem is mindig ugyanazon gazdaságban.

A birtokszerkezet 1935-ben[26]

Birtokkategória	Öttömös a gazdaságok száma	Öttömös a gazdaságok területe	Pusztamérges a gazdaságok száma	Pusztamérges a gazdaságok területe
1 kat. hold alatti szántó nélküli	21	11 k. h.	87	38 k. h.
szántóföldes	11	7 k. h.	24	13 k. h.
1—5 kat. hold	112	310 k. h.	154	560 k h.
5—10 kat. hold	60	422 k. h.	99	703. k. h.
10—20 kat. hold	29	423 k. h.	69	957 k. h.
20—50 kat. hold	19	560 k. h.	23	663 k. h.
50—100 kat. hold	4	237 k. h.	8	548 k. h.
100—200 kat. hold	—	—	3	409 k. h.
200—500 kat. hold	—	—	1	342 k. h.
500— kat. hold	—	—	—	—
	256	1970 k. h.	468	4233 k. h.

[25] Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp. 1935. 163.

[26] Idézett mű, M. Stat. Közl. Új sor. 105. Bp. 1938. 322—323.

A gazdaságok több mint fele mindkét tanyaközségben 5 kat. hold alatti törpebirtok volt. Az alacsony aranykorona értékű homokföldeken pedig a törpebirtokosok jelentős része képtelen volt rentábilis gazdálkodásra, s csak napszámba járással, részes munkavállalással tudta családját, alacsony életszinten fenntartani. Számos szegényparaszt család alól kicsúszott a föld. A 10 holdon felüli kisparaszt gazdaságok száma Pusztamérgesen több és arányuk is valamivel magasabb, mint Öttömösön. 100 holdon felüli nagygazdák — a Dobó, Mucsi, Wolford *Sátán* család tagjai — csak Pusztamérgesen éltek.

1949-ben Pusztamérges 2198 főnyi lakosságából 670 személy (30,7%) élt a faluban, 1528 (69,3%) külterületen,[27] így a község a maga nagyságrendjében számottevő falumaggal rendelkező tanyás településnek mondható.

*

A két szomszédos homokpuszta parcellázása jelentős népmozgást eredményezett, amely bizonyos mértékig „levezette" a környékbeli parasztok földéhségét. Honfoglalók vagy inkább menekülők voltak-e a századforduló táján lezajló belső vándorlás részesei? — teszi föl a kérdést Für Lajos, s megállapítja, ezt ma is nehéz eldönteni.[28] Igazat kell adnunk neki, mert tapasztaljuk, hogy a Duna—Tisza közi futóhomok meghódítóit a „Vadnyugat" farmer-nemzedékeihez hasonlító kortársi párhuzam ma is vissza-visszatér. Több emberi sorsot megismerve közelebb juthatunk a kérdés eldöntéséhez.

A telepesek nagy része valóban menekülő volt: a szegényparaszt a földszerzés, a törpebirtokos a nagyobb föld, a kisgazdai lét reményében hagyta oda korábbi lakhelyét, menekült szűkös léte vagy kiszolgáltatott helyzete kötöttségeitől. Amire vállalkoztak, merészség volt, de a századfordulón már nem számított úttörésnek, hiszen a szegedi puszta homokos járásföldjein 1852 óta több ezer parasztcsalád igyekezett hasonló körülmények között megvetni a lábát. Tudták tehát, mire vállalkoztak, és tanultak is elődeiktől. A homok megkötése kitartó szorgalmat, a kialakított speciális munkaeszközökkel (*högyhúzó, bakity,* szalmahenger) való fáradozást, a föld árának törlesztése beosztó takarékosságot követelt. Akik erre képesek voltak, azok többnyire gyökeret vertek a homokpusztákon. A kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy *a telepesek zöme menekülő is volt, és honfoglaló is:* részese egy nagy települési, népesedési folyamatnak, amelynek már az utolsó hullámaival került új lakóhelyére.

c) *Felső-Pusztaszer benépesedése*

E néven a 19. századi források azt a községet említik, amelynek a területe 1828-tól Kecskemét város birtoka volt. Kistelek, Sövényháza, Tömörkény és Pálmonostora határolták, területe 7536 kat. holdra rúgott (Palugyay, 1855). Birtoklástörténetéről és használatáról itt elég annyit megjegyeznünk, hogy ismereteink szerint 1642-től Kecskemét városa bérelte az 1596. évi török hadjárat idején elpusztult Szert és környékét.[29] Ismert, hogy a kecskemétiek a 17—18. században jószáglegeltetésre a várostól távol számos nagy kiterjedésű pusztát béreltek.[30] A török után a Neoacquistica Comissio nem ismerte el sem az adománylevéllel rendelkező nemesek, sem a területet

[27] KSH 1949. évi népszámlálás. Bp.
[28] Für Lajos 1980. 244—245.
[29] Pity István: Pusztaszer. In.: Csíkvári Antal 1938. 63.
[30] Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. A 18. század elején Kecskemét 23 kun pusztát és 11 megyei pusztát bérelt.

ténylegesen használó Kecskemét város tulajdonjogát, így Szer egész környéke (1642: „Puszta Zer") a királyi kamarára szállt. 1728-ban a szeri puszta gróf Erdődy György birtokába került, de a kecskemétiek haszonbéri szerződését még a birtokperek alatt, 1701-ben nádori engedéllyel meghosszabbították.

Az árendált pusztán kecskeméti nemesek és cívisek gulyái és „méneses lovai" legeltek. Az 1756. évi összeírás szerint 5150 szarvasmarhát és 1812 lovat tartottak a pusztán,[31] de fennmaradt az 1750-ben és 1755-ben Pusztaszeren legeltető kecskeméti gazdák névsora és jószágállományának összeírása is.[32]

1764-ben az eladósodott Erdődy Kristóf gróf 20 ezer forintért tíz esztendőre zálogba adta Kecskemét városának a korábban „árendában bírt" pusztát. 1772-ben az elzálogosítást további 25 évre meghosszabbították, így a puszta tartósan a kecskemétiek használatába került.

1803-ban a mindszent—algyői uradalom — s a hozzátartozó Pusztaszer — új birtokosa Zichy Leopoldina és fia, Pallavicini Eduard őrgróf lett, akikkel szemben Kecskemét ragaszkodott az évtizedek óta zálogban bírt pusztarész birtokjogához. A Pallavicini család és Kecskemét városa között végül is 1827. december 26-án megegyezés született arról, hogy Pusztaszer felső része Kecskemét birtokába kerül.[33] Benépesedését azért tárgyaljuk, mivel e terület beékelődött Kistelek és az uradalom közé, és bár hosszú időn át Kecskemét birtoka volt, földrajzilag és népessége kapcsolatait tekintve erős szálak fűzték a szegedi tájhoz is.

Az I. katonai adatfelvétel területünket buckás legelőnek mutatja, melyen a *Kovátshalmon,* a *Vesszőshalmon* és két tón kívül mindössze 4 gémeskutat tüntet föl.[34] A II. katonai adatfelvétel (1861—66) idejéig a puszta használatában fontos változás következett be. Az időközben eltelt nyolc évtizedről Ludovicus Nagy, Palugyay és az 1857. évi összeírás adatai tájékoztatnak.

Ludovicus Nagy történeti-statisztikai műve „Puszta Zeér" területén 23 házat és 147 lakost tüntet föl.[35] Bizonyos, hogy adata egész Pusztaszerre vonatkozik, így vizsgált területünk népesedéséhez nem nyújt pontos támpontot. Palugyay — az 1850-es országos összeírás nyomán — már a Kecskemét birtokát képező Felső Pusztaszer demográfiai és határhasználati mutatóit rögzíti.[36]

A határ művelési ágai, 1850

szántóföld	1523 kat. hold	490 n.öl
rét s kert	248 kat. hold	300 n.öl
szőllő	—	—
legelő	4680 kat. hold	1480 n.öl
erdő	—	—
nádas	—	—
termékeny	6452 kat. hold	670 n.öl
terméketlen	1083 kat. hold	930 n.öl
összesen:	7536 kat. hold	—

[31] PITY ISTVÁN: Pusztaszer. In.: CSÍKVÁRI ANTAL 1938. 63.

[32] BML, Kecskemét város levéltára 152 3a. Pusztaszerre vonatkozó iratok: Pusztaszeren legeltető gazdák nevei és ménesei (1750), Legeltetés Pusztaszeren (1755). Utóbbi szerint 2 nemes és 7 civis 4941 szarvasmarha és 527 ló legeltetéséért fizetett árendát.

[33] BML, Kecskemét város levéltára 1523 a. Bizonyságlevél a Pallavicini család és Kecskemét Városa közötti a Puszta-zeri Pusztára vonatkozó 1827. december 26-án történt megegyezésről.

[34] I. katonai adatfelvétel: Coll. XVIII. Sectio 28.

[35] NAGY, LUDOVICO 1828. I. 14.

[36] PALUGYAY IMRE 1855. 473—474.

Mikor törtek föl a határban több mint másfélezer hold földet? — Kecskeméten az 1848. február 11-iki tanácsülés tárgyalta 104 gazda folyamodványát, melyben — előző évi előterjesztésüket megújítva — a pusztaszeri közlegelő felosztását kérték. Kérésüket azzal okolták meg, hogy az ebből származó pénzzel a város részletekben leróhatná adósságait — a pusztaszeri közlegelőt úgy is „néhány felesleg jószágot tartó gazdák bitangolják, kik a csekély szájpénzt nem fizetik s a közszolgálatokat sem tellyesítik..."[37] Az indokolásból kitetszik a folyamodók irigysége a közlegelőre sok jószágot kiváltó módos gazdák iránt. A tanács elutasította a kérést, s utalt arra, hogy a közterhek enyhítése végett „már a pusztaszeri közlegelőnek jobb része a házi adó fogyasztására haszonbérbe adatott."

A folyamodók azonban nem hagyták annyiban és a márciusi tanácsülésen kérésüket megismételték. Előtte népgyűlést tartottak, ahol a többség a puszta tanyaföldekre való kiosztása mellett szólt és úgy határozott, hogy a puszta használatáról minden házzal bíró lakost meg kell hallgatni.[38] Az alföldi nagy mezőváros több évszázada működő, demokratikus fóruma tehát megmozdult a puszta tanyaföldekre történő felosztása érdekében, ami önmagában gazdaságpolitikai jelentőségű esemény. Mutatja, hogy a kecskemétiek előnyösebbnek tartották a tanyás gazdálkodást annál, mint ha a pusztán néhány tucat cívis pár ezer szarvasmarhája és lova legel — ahogyan az két évszázadon át történt.

Az első felső-pusztaszeri parcellázás időpontját még nem ismerjük, de egy utalás nyomán és közvetett forrásainkból arra következtetünk, hogy a közlegelő kiosztása az 1840-es években — valószínűleg 1847-ben — kezdődött. Következtetésünk támpontjai:

1. Az 1848. február 11-iki tanácsülés jegyzőkönyve arra utal, hogy a pusztaszeri közlegelő „jobb részét" már haszonbérbe adta a város.

2. Palugyay az 1850. évi összeírás alapján Felső-Pusztaszer határában 1523 kat. hold szántóföldet és 40 házban 229 honos lakost mutat ki, ami föltételezi, hogy a puszta felosztása már elkezdődött.

3. Az 1853-ból fennmaradt, mai ismereteink szerint legkorábbi haszonbéri szerződések a „Pusztaszeri pusztának újabb árverésen haszonbérbe adott" részeire vonatkoznak. 1853-ban Kecskemét városa hat évre adta bérbe a felső-pusztaszeri legelőből kihasított földeket, s ha ilyen föltétellel parcellázott korábban is — ami valószínű —, úgy a kiosztás 1847-re tehető.

Későbbi forrásaink szerint a város először 50 db, átlagosan 50 kat. holdas földdarabot, összesen 2331 holdat hasított ki felső-pusztaszeri pusztájából a tömörkényi, Péteri-pusztai, kisteleki határszélen, valamint Alsó-Pusztaszer, Tömörkény és Felső-Pusztaszer határának érintkezésénél, *Vesszőshalom* mellett.[39] Ezeket a források „régebben kiosztott" vagy „legrégibb kiosztású" földeknek jelölik. Sajátos, hogy a város pusztájának határa mentén mérette ki a kiosztandó földeket. Hasonlóan cselekedett Szeged városa is, ezáltal igyekezvén meggátolni a szomszéd települések pásztorainak átlegeltetéseit.

A földek haszonbérbe adása nyilvános árverésen történt, ahol a legtöbbet ígérő jutott a bérlethez. Az 1853. évi haszonbéri szerződés szerint a város lehetővé tette, hogy bérlői építkezzenek, de a bérleti idő leteltével az épületekért kártérítést nem követelhettek. Tilos volt a bérföldet vidéki embernek alhaszonbérbe adni és a pusztaszeri közlegelőre *szájbér* és pásztorbér fizetése nélkül jószágokat kihajtani.[40]

[37] BML, Kecskemét v. tan. jkv. 1848. 384.

[38] BML. Kecskemét v. tan. jkv. 1848. 956.

[39] BML, Kecskemét v. levéltára, IV. 1619/e. Felső Pusztaszer haszonbérbe kiosztása, másolta július 16/881, László, Károly v. t. mérnök; Pusztaszer térképe, 1901. július hó, készítette Kerekes Ferenc th. főmérnök.

[40] Az 1853-ban kötött haszonbéri szerződést az Adattárban közlöm.

Az 1853-ban elárverezett régi kiosztású földek közül 25 db földrészlet haszonbérlőjét ismerjük.[41] Egy holdat 5—8 forint évi haszonbérért árendáltak. A bérleti idő lejártával ezeket a földeket négy évre — 1859 Szent Mihály napjától 1863 Szent Mihály napjáig —, utána pedig hat esztendőre adta haszonbérbe a város. E földek újabb bérbeadásáról valamennyi haszonbéri szerződés nem áll rendelkezésünkre, de a szerződések nagyobb részének ismeretében megállapítható, hogy a bérlők nagyrésze megtartotta bérletét. Csaknem teljes áttekintésünk van a legrégibb kiosztású szántóföldek 1881—1887 közötti haszonbérlőiről:[42]

A bérelt föld száma	A haszonbérlő neve	lakása	A föld területe
1., 28.	Sz. Tóth János	F. Pusztaszer	120 k. h.
4.	Bóbis Gergely	F. Pusztaszer	53 k. h.
5—6., 30.			
36.	Szalai Pál	Kecskemét	174 k. h.
7.	Olajos János	F. Pusztaszer	50 k. h.
8—9.	Pleskó Lőrinc	Kecskemét	?
11.	Olajos Ferenc	F. Pusztaszer	49 k. h.
12.	Orbán Antal		
13.	G. Marton Antal	Kecskemét	51 k. h.
15.	Borka Antal, Vágó Ferenc	F. Pusztaszer	55 k. h.
16—17.	Goldberger Gábor	Kecskemét	62 k. h.
18.	Borka Antal	F. Pusztaszer	
19—20.	Kalics László		54 k. h.
21.	Szelei János	Kecskemét	
22.	Beke Mihály		
24.	Kiss Imre	F. Pusztaszer	50 k. h.
25.	Karácsonyi Zsigmond	Kecskemét	38. k. h.
26.	Dékány Istvánné		
31.	Beke István	F. Pusztaszer	50 k. h.
32.	Harkai Kiss László	Kecskemét	47 k. h.
33., 50.	Gyurkó István	F. Pusztaszer	
34.	Tormássi László	Kecskemét	57 k. h.
35., 40—41.	B. Tóth László		
37.	Hatvani Gábor		56 k. h.
38.	D. Nagy Gergelyné		52 k. h.
39.	Dakó Lajos		
42.	Kálmán Lajosné	Kecskemét	
43—44.	Sándor János	Kecskemét	
45/a	Kecskés Lajos	F. Pusztaszer	
45/b	Kéri János	Szeged	8 k. h.
48—49.	Hatvani András	F. Pusztaszer	65 k. h.

[41] 1853—1859 között, a fennmaradt szerződések alapján, haszonbérlők voltak — a parcellázott földrészletek sorrendjében (csak az 50 holdtól eltérő bérföldeket jelölöm): Sutus Sándor (63 k.h.), Madari Pál, Kalics János, Bodor István (100 k. h.), Tasi József, Csendes Imre és Sándor, Csizmadia Nagy László, Csizmadia Nagy Sándor, id. Orbán Sándor, ifj. Orbán Sándor, Pajudk Ferenc, Vágó Ferenc, Dubecz József (57 k·h.), Hardi Szabó Mihály, Dugár László, Csorba Imre, Mocza György, Tormásy László Vojtik János, Csonti Szabó Ferenc, ifj. Bulai József, Héjjas István, Beke Péter, Harkai László.

[42] Valamennyi felső-pusztaszeri haszonbéri szerződés forráshelye: BML.

Látható, hogy a 2331 kat. hold legfeljebb 30—35 család kezén oszlott meg, mivel többen 100—150 holdat is béreltek és néhány családból (Beke, Hatvani, Olajos) ketten — apa és fia, vagy testvérek — is béreltek földet.

1850 őszéig 1523 holdat törtek föl a pusztán, az első kiosztású földek 65,3%-át, ami azt mutatja, hogy a szántóföldi művelés a felső-pusztaszeri bérföldekre jelentős ágazattá vált. Az egykorú kéziratos térkép 8 parcellán pár száz négyszögöles kertet is föltüntet,[43] amelyekben minden bizonnyal dohánytermeléssel foglalkoztak. Ezt valószínűsíti, hogy Palugyay Felső-Pusztaszert „puszta kertészség"-nek jelöli.

A kibontakozó tanyásodásról a két országos összeírás nyújt kiváló támpontot:[44]

	1850	1857
házak száma	40	84
családok száma	40	86
jelenlevő honos lakosság	229 fő	461 fő

Palugyay azt is megjelöli, hogy a határnak 57 földbirtokosa volt és „40 házban egyedül zsellérek laknak, kik egyébként semmi földdel nem bírnak". 1857-ben a Felső-Pusztaszeren élő családfők foglalkozása az alábbi képet mutatja:

földbirtokos	5 személy
ház- és járadékbirtokos	3 személy
iparűző	1 személy
mezőgazdasági segédmunkás	1 személy
másféle szolga	3 személy
napszámos	69 személy
	82 személy

1850-ben kizárólag a haszonbérlők által fogadott béresek, napszámosok, kertészek laktak családjukkal a bérföldeken épült tanyákon. 1857-ben is ők adták a kinn élő lakosság túlnyomó többségét, de már 5 földbirtokos (valójában haszonbérlő) és 3 ház- és járadékbirtokos is kinn lakott pusztaszeri tanyáján. Rajtuk kívül 225 idegen származású személyt is számba vettek; közülük 194 kecskeméti, 9 félegyházi, 7 mindszenti, 6 csongrádi, 2 kisteleki illetőségű volt. Valamennyiüket 20 tanyán írták össze, ahol honos lakosok nem is tartózkodtak. Ismert, hogy az 1857. évi összeírás az október 31-iki demográfiai helyzetképet törekedett rögzíteni. E nagy számú, idegen származású személy foglalkozásának megállapítása még adatföltárást igényel, de aligha tévedünk, ha úgy tartjuk, hogy ők a tanyán nagyobb jószágállományt tartó gazdák fogadott béresei, kisrészben felnőtt legényfiai lehettek, akik valószínűleg csak ősztől kora tavaszig tartózkodtak a telelő jószágok gondozása végett a pusztaszeri tanyákon. Ezért nem tekintették őket az összeírók „honos" vagyis állandóan ottélő lakosnak. Az a tény, hogy az idegenek túlnyomó többsége (83%-a) kecskeméti volt, egyben azt is mutatja, hogy a felső-pusztaszeri tanyakialakulás és a tanyás gazdálkodás kezdetei döntően a kecskemétiek nevéhez fűződnek.

[43] BML, Térkép a „legrégibb osztás"-ról, az eredetiről másolta Rihocsek Gusztáv, Kecskeméten, 1887. július 23.

[44] Az 1850. évi összeírásra: PALUGYAY IMRE 1855. 473—474., az 1857. évi összeírás adatai: CsML, Szentes, Összeírások, Felső-Pusztaszer község, 1857.

1850-ben 42 nős férfi, 41 férjes nő, 151 nőtlen férfi és hajadon, 1857-ben 83 nős férfi, 81 férjezett nő, 292 nőtlen férfi, illetve hajadon és 12 özvegy lakott a felső-pusztaszeri tanyákon — tehát a béresek, kertészek és napszámosok családostól ott éltek. A kecskeméti gazdák fokozatosan költöztek ki bérföldjükre, 1881-ben a régi kiosztású földek haszonbérlői közül tizenegyen Pusztaszeren laktak. Lehetséges, hogy többen is, ám nem minden haszonbéri szerződésen tüntették fel a bérlő lakóhelyét, néhány szerződés pedig nem került elő.

A 19. század közepén kiosztott felső-pusztaszeri földek megülése hasonló folyamatot tár elénk, mint a Kecskemét határában a 18. században lezajlott tanyafejlődés, hiszen előbb ott is kertész családok laktak a gazdák tanyáin és a kisebb gazdák kezdtek kiköltözni határbeli földjükre.[45]

Kecskemét városa még két alkalommal parcellázott újabb haszonbéres földeket Felső-Pusztaszeren: 1866-ban 28 parcellában 1196 kat. holdat és 1874-ben 51 darabban 2106 kat. holdat. Előbbieket a források „újabb kiosztású", utóbbiakat „legújabb kiosztású" haszonbéres földeknek jelölik. Mindkét alkalommal hat évre adta bérbe a járásföldeket.

Az 1860-as években megkötött haszonbéri szerződések a korábbiaknál kimunkáltabb bérleti feltételeket tartalmaznak, ami arra vall, hogy a városi tanács átgondolt bérletpolitikát alakított ki. A bérlők kötelességei: a bérföld után minden adót, közterhet a város a haszonbérlőkre hárított. Kötelesek voltak a bérföldnek a közlegelővel érintkező határán fél öl széles és ugyanolyan mély árkot ásni és az árokpartot a városi faiskolából beszerezhető élőfával beültetni, s minden esztendőben két kocsi gazt vagy töreket saját igájukon, a pusztabíró által kijelölt helyre vinni és ott elteríteni. Utóbbi a futóhomok megkötését célozta. Ezenkívül kötelesek voltak a haszonbérlet megszűntével épületeiket elbontani és elhordani, a haszonbérre ingatlanukat vagy megfelelő értékű takarékbetétüket betábláztatni és az utolsó bérleti évben aratás után az új bérlőnek a szántást megengedni. A haszonbéri idő Szent Mihály naptól (szeptember 29.) Szent Mihályig tartott. Megjegyezzük, hogy épületek elbontására alig került sor, mivel az új bérlő a régivel a tanyai épületek árában rendszerint megegyezett, így a városra semmi kötelezettség nem hárult.

A városi tanács megengedte a bérlőknek, hogy a bérföldön augusztus 1., tehát a gabonahordás után ősszel és télen birkát legeltessenek, és a kecskeméti bérlők kiadhatták jószágaikat a pusztaszeri közlegelőre, ugyanolyan feltételek mellett, mint más helybeli lakosok. A nem kecskeméti lakóhelyű bérlőket viszont kizárta a közlegelő használatából, számukra csak a bérföld műveléséhez szükséges igásállat tartását engedélyezte. Ezzel Kecskemét nehezítette vidéki haszonbérlők Felső-Pusztaszerre áramlását — ellentétben Szeged városával, amely ugyanebben az időben, közlegelői bérbeadása során nyitott bérletpolitikát folytatott.[46] Tiltotta Kecskemét városa — előzetes bejelentés jóváhagyás nélkül — a haszonbérletek albérletbe adását.

1866-ban is zömmel 50 holdas földeket parcelláztak, amitől a kimérés körülményei szerint tértek el. A legkisebb kimért földterület 20 kat. hold, a legnagyobb 96 kat. hold volt. Több parcellát béreltek: Horváth Döme 146, Dékány István és Tasi József 75—75, Szalontay József és Pleskó Lőrinc 65—65 holdat. A régebbi kiosztású földek bérlői közül az újabb parcellázáson is földbérletet szerzett Beke István, Dékány István, Pleskó Lőrinc és Szelei János.

1874 őszén a határ középső részén elterülő közlegelő parcellázására került sor, az előbbi föltételek mellett. A földek haszonbére a nyolc évvel korábbihoz viszonyítva

[45] Papp László 1936.
[46] Juhász Antal 1980.

36. kép. A puszta kiosztása árverésen, Felső-Pusztaszer, 1906. Néprajzi Múzeum fotótára: 7584.

lényegesen emelkedett, mégis többen béreltek nagyobb területet: Bagi Lajos 256 holdat (6 földparcellát!), ifj. Sz. Tóth János 217, Valk József 149, Bodor József, Karácsonyi Zsigmond, Király István, Muraközi József és Tasi József 100—100 holdat. Ezen a „legújabb" legelőosztáson a régebbi haszonbérlők közül 6 család, az 1866. évi bérlők közül 4 család szerzett bérföldet. Dékány István pusztabíró, illetve utódai és Szelei János mind a három legelőparcellázáson bérföldhöz jutottak.

Látható, hogy a módos, tőkével rendelkező kecskeméti földbirtokosok, gazdák, kereskedők a pusztaszeri közlegelő kiosztásakor jelentős földbérleteket tudtak szerezni. Az a körülmény, hogy a város 50 holdas pusztarészeket parcellázott, eleve meghatározta, hogy az árverésen a módos emberek juthattak szóhoz. Abból, hogy több haszonbérlő az újabb legelőárveréseken is licitált, arra következtetünk, hogy volt tőkéjük és a bérföld használata számukra jövedelmezőnek bizonyult. 1853-tól, a krími háború után jó értékesítési lehetősége volt a magyar búzának, ami jövedelmezőbbé tette a gabonatermelést. A frissen feltört legelők — a kor termésátlagait figyelembe véve — jó terméshozamot adtak, ezen kívül egy-egy 50 holdas bérlőgazdaság számos szarvasmarhát, juhot tartott és több haszonbérlő fogadott kertészekkel dohányt termesztett. Az 50-es évek gabonakonjunktúráját visszaesés követte, de a homokföldek rozstermésének fölöslegét a gazdák továbbra is értékesíteni tudták. Ezek a körülmények vetették meg a felső-pusztaszeri földbérleteken a jövedelmező tanyás gazdálkodás alapjait.

Ugyanakkor az tapasztalható, hogy a hat évi haszonbérleti idő leteltével számos parcellának új bérlője lett. A földárveréseknek velejárója, hogy a többet ígérőé lesz a föld használati joga, így a bérlők cserélődésében — legalább részben — a vállalkozókedv jelét kell látni. Másfelől azt is jelzi, hogy több haszonbérlő nem kívánta meghosszabbítani földbérletét, vagy nem tudott lépést tartani a növekvő haszonbérekkel.

Az 1880-as évek közepétől Kecskemét 12 évre adta bérbe pusztaszeri földbirtokát. A hosszabb bérleti idő elősegíthette, hogy a bérlők költségesebb épületeket emeljenek, tanyáikra telepedjenek. Az 1880. évi népszámlálás a határban 143 házat, vagyis tanyát regisztrált.[47] Figyelembe véve, hogy a város 1875-ig 129 földrészletet — mintegy 5633 kat. holdat — adott haszonbérbe, és több gazda 2-3 parcellát is bérelt, jogosnak látszik az a következtetés, hogy több bérföldön két vagy három tanya is épült. Részint úgy, hogy a nagyobb bérlők alhaszonbérlőknek, vagy „feles szántók"-nak adták ki a földeket — akinek a számára külön tanya épült —, részint úgy, hogy a módos gazdák fiuknak (fiaiknak) is építtettek tanyát.

Feles szántók alkalmazásáról egy 1875. évi adat tájékoztat: „A pusztaszeri bérlők feles szántói igavonó lábas jószágaikat kétszeres szájbér előleges befizetése mellett a közlegelőre kihajthatják, mindazon által, nehogy a puszta idegen jószágokkal elárasztassék, ezen igavonó jószág csak a haszonbéres föld míveléséhez megkívánható számban, és pedig 50 hold után 6, 100 hold után 12 db, s ennek megfelelő arányban verhető ki."[48] Ugyanakkor a tanácsi közgyűlés fenntartotta azt a határozatot, mely szerint „pusztaszeri vidéki dohányos kertészek csak két darab lovat és egy darab fejőstehenet hajthatnak ki" a közlegelőre azzal a feltétellel, hogy szintén kétszeres szájbért fizetnek.

A nagymezőváros azzal, hogy közlegelőin a vidékiektől kétszeres szájbért követelt, a maga lakosainak kedvezni igyekezett. Mégis maguk a módos kecskeméti gazdák alkalmaztak vidéki zselléreket, szegényparasztokat feles szántónak, kertésznek, s ezzel lehetővé tették a kecskeméti földre történő beszivárgásukat.

[47] A magyar korona országainak 1880. évi népszámlálása. Bp. 1882.
[48] BML, Kecskemét v. tan. jkv. 1875. 235.

A felső-pusztaszeri földek haszonbérleti ideje

Régi kiosztás	Újabb kiosztás	Legújabb kiosztás
?—1853	—	—
1853—1859	—	—
1859—1863	—	—
1863—1869	1866—1872	—
1869—1875	1872—1878	1874—1880
1875—1881	1878—1884	1880—1886
1881—1887	1884—1896	1886—1898
1887—1899	1896—1908	1898—1910
1899—1911		

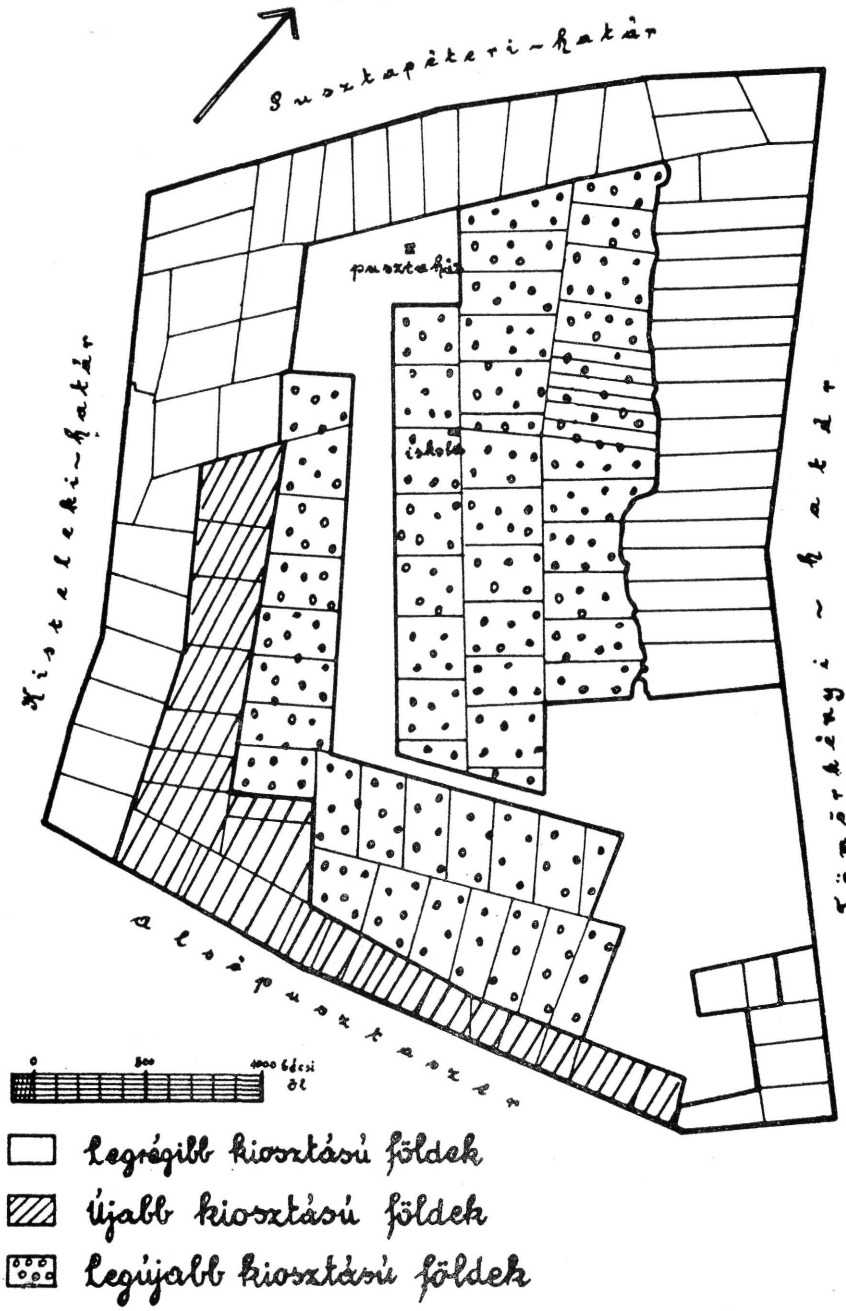
A régebbi kiosztású földek haszonbérlőinek 1904. évi kimutatásából tudjuk, hogy az 1853—59 közötti bérlők leszármazottai közül 13 családfő, illetve család tartotta meg haszonbéres földjét.

Az újabb kiosztású földek 1896. szept. 29—1908. szept. 29. közötti haszonbérlői[49]

A föld száma	A bérlő neve és lakása	A bérföld területe kat. hold	n.öl	Haszonbér holdanként
1.	Farkas László, 1 tized*			
2.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	40	—	20 K
3.	Szivós János, Pusztaszer	20	—	20 K
4.	Szivós János, Pusztaszer	20	—	12 K
5.	Szivós János, Pusztaszer	17	1200	20 K
6/a	Szivós János, Pusztaszer	25	—	18 K
6/b	F. Hegedüs János, Pusztaszer	50	—	12 K
7.	Kalics Márton, Pusztaszer	47	—	9 K
8.	Beke István, 7. tized 21.	80	—	16 K
9.	ifj. Dékány István, 7. tized	50	1000	14 K
10.	ifj. Dékány István, 7. t.	50	—	18 K
11.	Hévizi Gábor, 7. tiz. 21.	40	—	18 K
12.	ifj. Orbán Antal, Pusztaszer	40	—	14 K
13.	Mócza Menyhért, Pusztaszer	60	—	21 K
14.	Kálmán József, 6. tiz. 80.	60	—	25 K
15.	Gömöry Gábor, Pusztaszer	50	—	18 K
16.	ifj. Beke István, Pusztaszer	96	—	16 K
24.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	25	—	20 K
25.	Gyöngyösi Sándor, 8. tized	66	—	17 K
26.	Piszman Lajos, Pusztaszer és Mogyoró József	44	940	14 K
27.	özv. Bite Gergelyné, Pusztaszer	43	1375	12 K
28/b	Orbán Sándor, Pusztaszer	32	800	11,60 K
28/a	id. Orbán Antal, Pusztaszer	32	800	11,60 K
29.	Olajos Illés, Pusztaszer	50	—	14 K
30.	Mucsi Lajos, Pusztaszer	20	—	20,60 K
31.	Kalics Mihály, Pusztaszer	20	—	23 K
32.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	20	—	20 K
33.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	20	—	20 K
34.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	25	—	20 K
35.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	25	—	20 K
		1196 k. h.	115 n.öl	

* A tized városi lakókörzetet jelent. A várost tizedekre osztották.

[49] BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476 d. 1944/29. 036.

37. kép. Felső-Pusztaszer haszonbérbe adása 1901. évi térkép nyomán. Rajzolta Pál László.

E földek első (1866. évi) bérlői közül 4 személy, illetőleg közvetlen leszármazottja volt haszonbérlő ugyanott 30 év múlva: Beke István, Dékány István fia, Gyöngyösi Sándor és Kalics Mihály. A haszonbér holdankénti átlaga 16 korona 56 krajcár volt.

A legújabb kiosztású földek 1898—1910 közötti bérlői

A föld száma	A bérlő neve és lakása	A bérföld területe kat. hold	n.öl	Haszonbér holdanként
1.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	20 K
2.	Szabó Balázs, Pusztaszer	50	—	12,40 K
3.	Tajcsik Ferenc, Pusztaszer	50	—	10,40 K
4.	Gyurász Sándor, Pusztaszer	50	—	12 K
5.	Kálmán Imre, Pusztaszer	50	—	10 K
6.	Kálmán Mihály, 6. tiz. 80.	50	—	13 K
7.	ifj. Hatvani Mihály, Pusztaszer	50	—	21 K
8.	Dubecz Mihályné, Pusztaszer	25	787	23 K
9.	Dubecz Mihályné, Pusztaszer	21	204	21 K
10.	Madari Gergely, Pusztaszer	50	—	17 K
11.	Darányi Károly, 2. tized	50	—	14 K
12.	Kálmán Mihály, 6 tized 80	49	1147	20,20 K
13.	ifj. Kálmán Mihály, Pusztaszer	49	931	22 K
14.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	21,80 K
15.	Szalontay Mihály, Pusztaszer	50	—	18,40 K
16.	ifj. Kálmán Mihály, Pusztaszer	17	1193	22 K
17.	Szabó Balázs, Pusztaszer	50	—	18,40 K
18.	Karácsonyi Zsigmondné, 5. tiz.	50	—	18 K
19.	Vajda Istvánné, 4. tized 81.	50	—	14 K
20.	Karácsonyi Zsigmondné, 5. tiz.	50	—	14 K
21.	Faragó Istvánné, 1. tiz. 188.	50	—	14 K
22.	D. Nagy Gergelyné, Pusztaszer	50	—	17,60 K
23.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	9 K
24.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	11 K
25.	Gyöngyösi József, Pusztaszer	49	476	20 K
26.	id. Hatvani Mihály, Pusztaszer	50	—	17,40 K
27.	id. Hatvani Mihály, Pusztaszer	45	1430	20 K
32.	Tóth Dömötör, Pusztaszer	50	—	18,80 K
33.	Dékány Péterné, Pusztaszer	49	829	14 K
34.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	50	—	16 K
35.	Csertő Gábor, 7. tized	50	—	12 K
36.	ifj Csertő Gábor, Pusztaszer	50	—	21 K
37.	Beke István, Pusztaszer	45	—	24,60 K
38.	Hatvani László, Pusztaszer	50	—	25,80 K
39.	Fábrik György, Pusztaszer	30	—	26 K
40.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50		12 K
41.	Z. Kovács József, Pusztaszer	28	166	22 K
42.	Bóka Zsigmond, 5. tized	46	438	12,40 K
43.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	23,20 K
44.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	18,60 K
45.	Dékány Istvánné, Pusztaszer	50	—	13 K
46.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	15 K
47/a	Kódmány György, Pusztaszer	25	—	11 K
47/b	Bélteki József, Pusztaszer	25	—	11 K
48.	Hatvani Gábor, Pusztaszer	25	—	20,4 K
49.	Kalics József, Pusztaszer	21	1230	20 K
50.	H. Kiss János, Pusztaszer	51	800	11 K
		2106 k. h.	31 n.öl	

Több parcellát béreltek a következők: Bóka Zsigmond — öt parcellában összesen 246 holdat, F. Hegedüs Mihály 200, Karácsonyi Zsigmondné és Szabó Balázs

100—100, id. Hatvani Mihály 95, ifj. Kálmán Mihály 66 holdat. Közülük Bóka és Karácsonyi Zsigmondné Kecskeméten lakott, a többiek Felső-Pusztaszeren. Jellemző, hogy apa és fia — Kálmán Mihály és ifj. Kálmán M., Csertő Gábor és ifj. Csertő G. — egymás mellett bérelt 50—50 holdat. Az apa mindkét családban Kecskeméten, a fia a pusztaszeri tanyán lakott. A fent felsoroltak közül az újabb kiosztású földeken is volt bérlete 1896—1908 között F. Hegedüs Jánosnak, Beke Istvánnak, D. Nagy Gergelynek, a Dékány, Gyöngyösi, Kalics és Kálmán családnak. Tíz-tizenkét család tehát 100 kat. hold körüli, illetőleg azt meghaladó nagyságú bérleten gazdálkodott.[50]

Ha a legújabb kiosztású földek első és 1898—1910 közötti bérlőinek névjegyzékét összevetjük, azt találjuk, hogy mindössze 5 családfő (vagy leszármazottja) bérelt földet ugyanott 24 évvel a puszta kiosztása után. Ezt — úgy véljük — elsősorban az magyarázza, hogy a módos bérlők feles szántókat alkalmaztak, alhaszonbérbe adták pusztaszeri földjüket, és legfeljebb a mezei munkát s a jószágtartást ellenőrizni fordultak meg a pusztán. Kevesen telepedtek pusztaszeri tanyájukra. A század vége felé költözött egyre több kecskeméti bérlő Felső-Pusztaszerre. 1901-ben az újabb kiosztású földek 21 haszonbérlője közül 15, a legújabban kiosztott földek 34 bérlője közül 27 — a bérlők 76%-a már Pusztaszeren lakott, s csupán egynegyede az anyavárosban. Többen Kistelek határában saját földtulajdont is bírtak.

A bérföld használatát elsősorban a talajviszonyok határozták meg. Mindenesetre jellemző, hogy a földek túlnyomó többségét szántóként szemtermelésre hasznosították. Azoknál, akik az állattartásra gondot fordítottak, jelentős a rét és a legelő aránya, de szőleje kevés nagybérlőnek volt. Belterjes növénykultúra csak a dohánykertészeket alkalmazó nagygazdák tanyai üzemébe épült be.

A bérföldek eladása és a községesítés tervei

Az 1900-as évek elején Kecskemét áttért a puszta örök áron történő értékesítésére. A legrégibb kiosztású földeket 1899. szeptember 29-től már azzal a feltétellel adták haszonbérbe, hogy hat év után a város jogosult a földhaszonbérletet fölmondani. Először 1903 októberében és novemberében adott el a város 92, majd 105 hold addig homokos *baromjárás*t szőlőültetésre. Az 1903. október 15-én elárverezett 92 hold 13 birtokos tulajdonába került 2—8 holdas részletekben. Egyedül ifj. Hatvani Mihály 23 és fél holdat vásárolt, s 5 szőlőföldet pusztaszeri, 7-et kisteleki, 1-et kömpöci lakos vásárolt meg.

November 18-án 105 hold homokföldön 19 birtokos osztozott. 4-5 holdas parcellákat árvereztek, de ifj. Hatvani Mihály 12 holdat, a pusztaszeri Kálmán József és a kisteleki Gyugel Károly 10-10 holdat vásárolt. 11 kisteleki, 5 pusztaszeri, 2 mindszenti, 1 sövényházi részbirtokosa lett az eladott földeknek.[51] A szőlőtelepítésre alkalmas homokos járásföldek eladása 1905-ben folytatódott, de erre itt nem térhetünk ki. Továbbra is sok kisteleki lakos vásárolt szőlőföldet. Felső-Pusztaszer határában ezután kezdődött a szőlőtelepítés felfutása.[52]

A felső-pusztaszeri földek eladását a városi közgyűlés 1900-ban rendelte el,

[50] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bp. 1897. 180—181. A 100 hold.

[51] BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. Árverési jegyzőkönyvek. Az árverésen bánatpénzt kellett letétbe helyezni, amit a vevő nyolc napon belül tartozott kiegészíteni a vételár egytized részéig. Ugyaneddig kellett befizetniük a városi pénztárba a vételár 9/10-e 6%-os kamatának fél évi részletét. A vételár 9/10. részét 20 részletben, évente törlesztették.

[52] A századfordulón történt Szeged környékén Mérges és Ötömös puszta kiosztása, ahol a futóhomok megkötése részben a szőlőtelepítésekkel kezdődött. Vö.: FÜR LAJOS 1980. 243.

egyben utasította a tanácsot, hogy „a községesítés munkálatait indítsa meg."[53] A legrégibb kiosztású földek eladásának előkészítése céljából a városi tanács 1904 szeptemberében Kada Elek polgármester elnökletével hat tagú bizottságot küldött Pusztaszerre, a haszonbéres földek becsértékének megállapítására. A 2355 holdnyi terület összes becsértéke 1 448 847 koronára rúgott. A legalacsonyabb holdankénti becsérték 360, a legmagasabb 840 korona, az átlag 615,11 korona volt. „Ez a terület a puszta legnagyobb és legjobb része — állapította meg a bizottság —, ezért ha eladná, a közpénztár aránylag keveset nyerne, mivel értéke föltétlenül emelkedő." Arra a következtetésre jutottak, hogy a szőlőnek való földeket kisparcellákban adják el, az erre nem alkalmas földeket pedig „vidékiek bebocsájtásával" (!) árverésen adják haszonbérbe. A bérbeadás módjára Szeged városától vették a példát, amely a Pusztaszerrel határos Csöngölén a földeket 25 évre, holdanként átlag 35 koronáért adta bérbe.[54]

A pénzügyi szakbizottság elnöke javasolta, hogy a legrégibb kiosztású földekből a szőlőültetésre alkalmas homokföldeket kis részletekben, a Pallavicini uradalom birtokhatárán levő jó minőségű szántóföldeket nagyobb részletekben adják el — a többit nyilvános árverésen adják haszonbérbe, ha megfelelő bért ajánlanak. A bizottság az 1910-ben lejáró bérletek területén házhelyosztásra alkalmas területet is talált.[55]

A felső-pusztaszeri haszonbérlők (ifj. Dékány István és társai) előadták, hogy az általuk bérelt földeket „becsérték szerint nem tarthatják meg, mint leendő örökföldet", mert a magas kamatot fizetni nem képesek, s így „idegenek" vennék meg a földeket. Hajlandóságot mutattak arra, hogy a 3,5%-os kamatot haszonbérül megadják — ha a földeket 25 évre bérbe vehetik (mint Szeged város bérlői). A bizottság a folyamodványt elutasította és az előbb tárgyalt javaslatot hagyta jóvá.[56]

Ekkor vetette meg a lábát Felső-Pusztaszeren több kisteleki birtokos: Szalai János nagygazda 97 holdat, Tóth Tamás 52 holdat, Domonics Sándor és Tóth István 51-51 holdat Sinka Antal 49 holdat, Deutsch Sándor kereskedő 112 holdat vásárolt. Szeged-Felsőtanyáról a Kordás család 3 tagja vásárolt földet.[57] Visszaemlékezés szerint több kecskeméti gazda azért nem vette meg korábban bérelt pusztaszeri földjét, mert másutt is volt földje és nem akart városától ilyen távol letelepedni.

1908-ban a sövényházi határszélen, a *Sáregyházi halom*tól DK-re árvereztek újból örökföldet. A földeladások 1920-ban, 1923-ban és 1929-ben folytatódtak, s a földek nagyobb részét azok a haszonbérlők vették meg, akik hosszabb ideje ott laktak. A község történetének két háború közötti krónikása szerint a lakosságnak 60%-a kecskeméti.[58] A többiek kutatásaink szerint Kistelekről, Szeged-Felsőtanyáról, (főleg a gajgonyai, balástyai kapitányságból) és Tömörkény határából telepedtek át. Szegedi származású a Borbola, Gajdacsi, Gémes, Kertész család. Kertész Lőrinc Felső-Gajgonyáról, 1910-ben telepedett Felső-Pusztaszerre. Heten voltak testvérek (2 fiú és 5 lány), apai jussa mindössze 5 *lánc* vagyis magyar hold, anyai jussa 7 *lánc* föld volt, azok is széttagolva feküdtek. Örökségét eladta és az árán a pusztaszeri határban 22 kat. holdat vásárolt. A 20-as években, amikor a Kisteleken jussolt házat eladta, még 10 hold barna homokföldet tudott venni (Kertész Sándor, sz. 1897.).

A pusztaszeriek a vidékről jötteket *tarisznyások*nak nevezték, mert *„tarisznyával*

[53] BML, Kecskemét v. kgy. jkv. 1903. 643—644. L: 259/1900 kgy. sz. határozat.
[54] BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. 1944/29036., a 19 295/904 sz. jelentéshez.
[55] BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. 1904/19 463.
[56] BML, Kecskemét v. kgy. jkv. 1905. 225—232., 3376/1905 sz. alatt.
[57] BML, Kecskemét v. levéltára, T. 102. Pusztaszer legrégibb osztásának telekkönyvi térképe (2 térképszelvény).
[58] Pity István: Pusztaszer. In.: Csíkvári Antal 1938. 63.

hozták a pénzt, amiben volt is igaz." A szegedi határban vagy másutt, több darabban fekvő örökföld árával a zsebükben ráigértek a helybeliekre, és még így is több földet tudtak vásárolni, mint amennyit régi otthonukban eladtak.

Az 1920-as években három sövényházi parasztember: Kecskeméti Gáspár, Kósa János és Zsótér Antal is megvetette lábát Felső-Pusztaszeren: azt a 49 kat. hold 1120 négyszögöles 45 számú földet vették meg, amelyet 1910-ben Dékány Istvánné né bérelt. Ez azért föltűnő, mert az uradalmi földön kevesen tudtak úgy megerősödni, hogy másutt önálló gazdaságot létesítsenek. A három sövényházi paraszt a Pallaviciniek által telepített *Kutyanyak*on, az uraságtól kapott haszonbéres földön gazdálkodott és feles műveléssel is foglalkozott. Nekik sikerült örökföldes parasztgazdaságot teremteni.

A pusztaszeri tanyák népessége 1857 és 1881 között több mint kétszeresére gyarapodott, s 1881-ben meghaladta az ezer lelket (1003). 1890-ben 183 házban 1128 lakost írtak össze,[59] tehát egy tanyai családra átlag 6,2 személy jutott, ami igen magas mutatószám. Összetevői még vizsgálódást igényelnek, de valószínű, hogy ezt a „háztartási koefficienst" a gazdatanyákon foglalkoztatott cselédek nagy népszaporulata és a viszonylag kedvező megélhetési, gyarapodási föltételek motiválták.

A tanyás gazdálkodás jellegére következtetni lehet az 1911. évi földkataszterből:[60]

szántóföld	4897 kat. hold	1182 n. öl
kert	2 kat. hold	442 n. öl
rét	606 kat. hold	16 n. öl
szőlő	94 kat. hold	828 n. öl.
legelő	1066 kat. hold	546 n. öl
erdő	66 kat. hold	852 n. öl
nádas	6 kat. hold	1383 n. öl
földadó alá nem eső	843 kat. hold	641 n. öl
	7583 kat. hold	1092 n. öl

Látható, hogy a puszta feltörése igen előrehaladt, szinte minden művelésre alkalmas földet fölszántottak. Jellemző, hogy 1935-ben valamivel kevesebb szántóföldet (4802 holdat) vettek számba mint 1911-ben. Tekintélyes volt a legelőterület, ami serkentette a gazdák marha- és juhtartását. A Pusztaszerre áttelepült szegediek itt több jószágot tartottak, mint régi tanyáikon. A szőlővel beültetett terület viszont 3—6 évvel a homoki szőlőföldek parcellázása után is kevés (94 hold) és 1935-ben is mindössze 136 hold volt,[61] ami (ha a statisztika fedi a valóságot) arra vall, hogy a pusztaszeriek fontosabbnak tartották a jószágtartást a szőlőművelésnél. Többen foglalkoztak viszont dohánytermesztéssel, s a nagygazdák erre kertészeket alkalmaztak.

A puszta népessége közigazgatási szempontból 1881-től 1934-ig Kistelekhez tartozott, az egyházi szolgáltatásokat előbb a *csanyi* (csanyteleki), az 1920-as évek végétől a kisteleki római katolikus plébánia látta el. Csanytelekre, kivált télen, nagyon nehéz volt a vízjárta földúton bekocsizni, ezért 1929 táján az árpádhalmi iskolához összehívták a módosabb gazdákat, akik úgy szavaztak, hogy inkább a kisteleki

[59] Vicsay Lajos 1929. 231.
[60] Vicsay Lajos 1929. 231.
[61] Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp. 193.

plébániához tartozzanak, úgy is oda járnak ügyes-bajos dolgaikat intézni, piacozni. Kistelek monográfusa az 1920-as években így jellemezte Felső-Pusztaszert: „Igazi puszta. Napi járóföldre emberlakta falvaktól, vasúttól, templomtól, műveltségtől. Ez a magára utaltság meglátszik lakosságán is, magábazárkózott, pusztaimádó magyar, ki féltékenyen őrzi anyavárosának, Kecskemétnek sajátságait."[62] A jellemzés romantikus szemlélettel íródott, de megállapításai — legalábbis a kecskeméti származású törzslakosságra nézve — valósak. Egy másik szerző szerint „...nagyobb ünnepekre ma is (az 1930-as években; J. A.) hazajárnak Kecskemétre, sőt az idősebb emberek még ma is Kecskeméten temettetik el magukat."[63] Tegyük hozzá, tudunk olyan kecskeméti származású gazdáról, aki 1895 táján már Kisteleken vett házat és öreg napjaira oda tért meg pihenni. Igaz, Kecskeméten élő rokonait évente ő is meglátogatta. Ha Kecskemétre mentek, úgy emlegette: *„Mönyünk haza."* (Hatvani András, 1825— 1903. Unokájának közlése, 1982.)

A Hatvani-család pusztaszeri gyökérverését érdemes röviden áttekintenünk: Hatvani András 1866-ban 65 holdat, az újabb legelőosztáson, 1878-tól 96 holdat árendált. Mind a két bérföldre tanyát épített. Ezenkívül a közeli Pálos pusztán (ma Csólyospálos, Bács-Kiskun m.) 60 hold földet vásárolt. Pálosi földjén tanyát is épített, nagyobbik részét föltörte, szántotta-vetette, de a tanyába lakót fogadott. Három fiút és két lányt nevelt föl. 1884-ben két fia egyszerre házasodott és két esztendeig apjával együtt gazdálkodott. Amikor 1886-ban külön kenyérre mentek, mind a három nős fiú 32—32 hold haszonbéres földet kapott. Az egyik fiú jussföldjén tanya is állott, bátyjai azután építettek. Miután a pálos-pusztai földre fiai nem tartottak igényt, Hatvani András azt eladta és az árán 1895 táján Kisteleken házat vásárolt. Ez figyelemre méltó körülmény, mivel az anyavárostól való elszakadást jelzi. Egyik fia Hatvani László (1860—1950) 1894-ben az árendás földjével szomszédos Bagiföldből 50 holdat vásárolt meg. A vásárláskor 800 korona kaúciót kellett letenni, amihez nem volt együtt a pénzük. Felesége „hazament" Kecskemétre és a nővérétől kért kölcsön. Az 1910. évi árverésen még 50 hold örökföldet vett át egy korábbi bérlőtől. Élete hajlatán, 80 éves korában a község formálódó belterületén építtetett két szoba—konyha—kamra—verandás, fordított házat. Gyermekeit az 1880—90-es években Kecskeméten keresztelték, de a harmadik pusztaszeri nemzedék sarjait már Kistelekre vitték keresztelteni, és a 20-as években ott is esküdtek.

Az egész határ felosztását ábrázoló kéziratos térképek a *Kovácshalom* melletti pusztaházat, a *pusztabíró* földjét, közelében a csárdát, a bognár- és kovácsműhelyet tüntetik föl. A pusztabíró képviselte a tanyaiak között a hatóságot, aki a hivatalos ügyek ellátásáért tekintélyes illetményföldet kapott.

1925-ben a határban három tanyai iskola állott.[64] Az árpádhalmi iskola 1911-ben, a visszaemlékezések szerint úgy épült meg, hogy a volt csárdát felújították, tanítói lakássá alakították, és hozzá toldották a terméskő alapra épült, tágas tantermet.[65] Azelőtt — sajnos nem tudjuk, mikortól fogva — a pusztabíró házában folyt a tanítás. A *szárnyékhalmi* és a mai belterületen álló elemi népiskola építésére a város a

[62] Vicsay Lajos 1929. 229.

[63] Pity István: Pusztaszer. In.: Csíkvári Antal 1938. 64.

[64] BML, Kecskemét v. levéltára, Felső-Pusztaszer átnézeti térképe. Kecskemét, 1925. április 4. Kerekes Ferenc műszaki főtanácsos.

[65] A visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy a csárdát teljesen nem bontották el, hanem falai — legalább részben — beépültek az árpádhalmi elemi népiskola épületének abba a részébe, ahol a tanítói lakás volt. Írott forrás erről nem maradt fenn. A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1981—82-ben ezt az iskolaépületet telepítette át az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkba.

legújabb haszonbéres földek osztásakor külön-külön 2 hold 400 négyszögölnyi földet hasított ki.

Spontán szerveződő falumag 1934, Pusztaszer önálló községgé nyilvánítása előtt nem keletkezett. Az 1920-as évek második felében Kecskemét a Tömörkény felé eső határrészen, Madari Gergely gazda földjén agrárproletár családok számára 400 négyszögöles házhelyeket parcellázott. Így épült ki a ma is meglevő *Munkástelep*, amit az első években *Mákfalu*nak emlegettek, mivel nincstelen lakói sok mákot termeltek. Más elnevezése *Brungó*.

Felsőpusztaszer népessége 1926-ban 1691, 1930-ban 1857, 1941-ben 2175 fő volt,[66] tehát századunk második negyedében egyenletesen növekedett, ami azzal magyarázható, hogy a 19. századi és század eleji telepesek utódai ittmaradtak, családot alapítottak, tanyát vertek a fölosztott pusztán, mivel életlehetőséget találtak rajta. Közben természetesen az elődöktől haszonbérelt, majd megvásárolt 50, olykor 100 holdas pusztarészek egyre aprózódtak. 1934-ben, az önálló községgé válás évében Pusztaszeren már 496 tanya volt. 1949-ben valamivel nagyobb területen 594 lakóházban 2470 személyt írtak össze: közülük a csöpp faluközpontban 18 lakóházban 61, a Munkástelepen 59 házban 233 személy élt,[67] — tehát a ténylegesen külterületen élt 2409 fő, a lakosság 97%-a.

Felsőpusztaszer benépesedését Kecskemét birtokpolitikája határozta meg. A város a pusztából előbb haszonbéres földeket parcellázott, akárcsak Szeged városa, de Kecskemét nem osztott 50 kat. holdnál kisebb pusztarészeket, így itt a parcellázás során csak módos gazdák, cívisek, kereskedők, vállalkozó kisbirtokosok jutottak földhöz, akik a feltört homokföldön hamarosan tanyákat építettek, de maguk nem költöztek oda, hanem béreseikkel és hónapszámosokkal műveltették a földet. A 19. század utolsó évtizedeiben már több kecskeméti gazda pusztaszeri földjén élt és maga gazdálkodott. 1903-tól Kecskemét városa szőlőültetésre 4—5 holdas homokföldeket, 1905-től szántóművelésre nagyobb földdarabokat is örökáron elárverezett. Az előbbi árverésen környékbeli kisparasztok, az utóbbiakon kisteleki, szegedi földi gazdák is számos parcellát vásároltak, így új elemekkel gyarapodott a felsőpusztaszeri tanyák eredeti, kecskeméti származású törzslakossága. A részben feltört, részben még töretlen földek adásvétele útján törekvő környékbeli (tömörkényi, sövényházi) kisparasztok is részt vettek a határ benépesítésében.

A 19. század második felében Felsőpusztaszerre a nagy birtoktesteken gazda- és nagygazdatanyák voltak jellemzőek. Századunk első évtizedeiben a nagygazda-birkok elaprózódtak vagy eladogatták azokat és 20—30 kat. hold körül „csomósodott" az átlagos birtoknagyság.

Sajátos fejleménye a község településtörténetének a *Munkástelep*, ahol 20—25 év alatt 59 szegényparaszt család épített magának otthont. Ezek a családok nagygazdáknál, úri birtokosoknál keresték betevő falatjukat. Jellemző, hogy 1934-től, majd nagyobb lendülettel 1950 és 1960 után nem a Munkástelep épült a falu központjává. Ennek vizsgálata azonban túlmutat földolgozásunk időhatárán.

[66] Források: Vicsay Lajos 1929. 231., M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333.
[67] KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951.

7. Az uradalmi birtok településtörténete

A török hódoltság után Csongrád megye, Szeged földjeit és a sokáig vitatott birtokjogú kun pusztákat kivéve, a királyi kamara tulajdonába került. A Szegedtől északra fekvő Tisza jobb parti terület előbb a Károlyiak, 1728-ban pedig gróf Erdődy György, királyi kamarai elnök tulajdona lett. Az 1733. évi adománylevél két falut (possessio Mindszent és Algyő) és hat pusztát — *Temerkén* (Tömörkény), Pusztaszer, Sövényháza, Sörkéd, Dócz, Fark alias Kovácsd (Kovászd) prédium — sorol fel, melyek határa közel százezer holdra rúgott.[1] Az uradalom területéből — mint a bevezetőben indokoltuk — vizsgálatunk a tiszántúli Mindszent községre és a folyón inneni Tömörkény pusztára nem terjed ki.

Amikor Erdődy Györgyöt a hatalmas uradalom birtokába beiktatták, annak jelentős része haszonbérlet volt. Sövényháza, Dóc és Serkéd pusztákat Szeged városa vette bérbe a kamarától, Pusztaszert kecskeméti nemesek és civisek bérelték, Ányás pusztán pedig 1722-ig Tömösváry János szegedi főbíró, majd Andrássy Zsigmond alispán volt a birtokos. Látható, a városok és a mezővárosi polgárok a 18. század elején — birtokaik elhúzódó pörei miatt is — minden alkalmat megragadtak bérelt vagy zálogos puszták szerzésére, ahol általában állataikat legeltették és telelőn tartották. Ám itt a puszták másféle hasznosítására is akadt példa. Szeged városa ugyanis lehetővé tette, hogy a bérelt pusztákon dohánykertészek telepedjenek meg. A dohánytermelés az allodiális földeknek intenzív, korábban nem alkalmazott használatát jelentette, és számottevő migrációt indított el a termelésre alkalmas uradalmi pusztákra. Mielőtt a kertészségek kialakulására térnénk, bemutatunk egy 1779. évi tanúvallomást, mely a puszták két, különböző hasznosítására példát nyújt. Johannes Kún Szabó, alis Kakuk, kb. 79 éves ányási lakos vallomását a pusztaszeri határperben rögzítették.[2]

„... Ezen Tanú már 50 esztendőktül fogva Ányáson Pusztaszer és Tömörkény Pusztáknak szomszédságában lakván, és az idő alatt 42 esztendőkig néhai Andrássi Sigmond úrnak ispánnya lévén, innen tudgya, hogy Pusztaszeri és Tömörkényi pusztákat választó határoknak tartottak a Barátok Fokán sokkal alább a Kis Tisza mentiben az Kapa Fok, hol is *Kecskeméti Lakosok a Tanú láttára sokszor nádat vágtak és sertéseiket ott szabadon legeltették;* Két Gyékényes Ér, vagy is Káté Szeg, a holott is Kecskeméti lakos *néhai Kalocsa Istványnak szénáját öszve rakva látta és marháit ott telelni s legelni tapasztalta...*" (kiemelés J. A.).

Az 1729 óta Ányáson lakó tanú tehát látta, hogy a kecskemétiek a szeri pusztán, a Kis-Tisza mentén szarvasmarhákat, sertéseket legeltettek és a marhák teleltetésére szénát is tároltak. Vallomásában fölemlítette még a *„Baksi dohányos Pap Jánosnak kertyiben lévő határt,* mellynek fölállításakor" ő maga is jelen volt. Bár nem tudhatjuk, hogy a tanú a dohányos kertjét melyik évben látta, a vallomást a dohánykertek korai említései között tartjuk számon.

1775-ben Erdődy Kristóf az egész uradalmat elzálogosította egy itáliai bankháznak, a „genuai társaság"-nak. A bankház nem járt jól a birtokkal, mert az eladósodott Erdődyek más hitelezőivel pörökbe keveredett, majd a napóleoni háborúk alatt az uradalom állami zárlat alá került. Végül a „genuai urak" egyikének, Pallavicini János Károlynak özvegye, gróf Zichy Leopoldina vette meg a birtokot 1803-ban. Kecskemét polgárai nem mondtak le a szeri puszta zálogként használt felső részéről,

[1] A terület birtoklástörténetére vonatkozó adatok forrása. HORNYIK JÁNOS 1865. 228—231.
[2] A tanúvallomást idézi Hornyik János 1865. 241—242.

s az új birtokos jobbnak látta velük a megegyezést: így Felső-Pusztaszer 1827-ben Kecskemét tulajdona lett.

Az uradalomból Pallavicini Eduard 1835-ben el nem idegeníthető hitbizományt létesített, mely 1870-ben Sövényháza néven önálló községgé szerveződött.[3] Területe az 1880-as években 66 000 holdat, a századfordulóra pedig az ún. „eszmei község" 55 718 kat. holdat foglalt magában.[4]

a) Dohánykertészségek

A kincstári, majd uradalmi földeken létrejött kertésztelepekről Reizner János és Takács Lajos tárt föl gazdag levéltári forrásanyagot.[5] Kutatásaikból ismert a kertészségek kialakulása, népességének származása és sorsa. Eredményeiket három kertészösszeírás, az I. katonai adatfelvétel és az 1786. évi kataszteri felmérés elemzésével egészítjük ki.

A kertészségek kialakulásának feltételeit — főleg Takács Lajos nyomán — az alábbiakban összegezzük:

1. A tájon nagy kiterjedésű szabad földek terültek el, amelyek benépesítésére sem a magánföldesurak, sem a zálogbirtokosok és bérlők évtizedekig nem törekedtek. Pedig e földeken a 15—16. században több falu élt, és épp e faluk léte bizonyította, hogy ezek a földek megtelepedésre alkalmasak.

2. A 18. században igen megszaporodott a mezővárosi zsellérség.

3. Az 1730—40-es években a dohány iránti kereslet országszerte megélénkült, és éppen Szeged városának a tiszai víziút révén kedvező szállítási lehetőségei voltak.

4. Végül szerepet játszott az is, hogy az uradalom több pusztáját éveken át Szeged haszonbérelte.

A dohánykertészek számottevő része Szegedről települt és többségük városi házát is megtartotta. Az 1758. évi összeírásban 49 sövényházi kertész közül 40-nél olvasható ez a megjegyzés: *„Domicilium habet Szögedini."*[6] Az 1763—64. évi összeírás szerint Sövényháza pusztán 2 zsellér kivételével mindegyik — 34 kertész — Szegedre adózott, a dóciak pedig valamennyien (17 fő) Szegeden fizették a házadót.[7]

1767—68-ban az egyes kertésztelepekről az alábbiak adóztak Szegedre.[8]

Ellés (Csongrád mellett)	1 kertész
Dócz	15 kertész
Serkéd	12 kertész
Serkéd-Rákos	3 kertész
Serkéd-Temető	8 kertész
Sövényháza	18 kertész
Szaporhegy	1 kertész
Fark	1 kertész
Kenderes	5 kertész
	64 kertész

[3] Reizner János 1895. 329 .— Az uradalom birtokterülete 1900 óta Sövényháza néven szerepel a népességi összeírások adatsoraiban.

[4] M. Stat. Közl. Új sor. I. Bp. 1902.

[5] Reizner János 1895., Takács Lajos 1964. 43—94.

[6] Takács Lajos 1964. 57.

[7] CsML, Szentes, Kigyűjtött összeírások 283. — Megjegyzés a sövényháziaknál: „Sequuntur Nomina eorum, qui tum a capite, tum vero a facultatibus Szegedinum contribuunt."

[8] CsML, Szentes, Kigyűjtött összeírások 227.

1775—76-ban a vizsgált területen levő Tisza jobb parti kertésztelepeken az alábbi dohánytermelőket vették számba:[9]

A kertészség neve	Hospites	Zsellér	Szegedi adófiz.	Bíró	Összesen
Baks	31	1	—	1	33
Annyás (sic!)	33	—	3	—	36
Dócz vizen innen	3	—	2	—	5
Dócz vizen túl	10	1	34	—	45
Percsora	—	—	3	—	3
Kűtörés	—	—	5	—	5
Serkéd, Hat Rongyos	58	—	5	1	64
Sövényháza, Szaporhegy	10	—	24	1	35
Fark	—	—	2	—	2
Kovázd	3	—	—	—	3
Kenderes	2	—	1	—	3
	150	2	79	3	234

A három, időben közeli kertész-összeírás névanyagát összevetve kiderül, hogy az 1763—64-ben Szegedre adózó 103 kertész közül négy évvel később 31, tizenkét év múlva mindössze 14 lakott korábbi telephelyén, de az eltávozottak helyére újak érkeztek, részben szintén a Városból. Ismert, hogy az uradalom általában rövid lejáratra szerződött a kertészekkel: 1828-ban az ányásiakkal egy éves, a dóciakkal és a hantháziakkal 10, Homok kertészség telepeseivel pedig 15 éves szerződése volt.[10]

Tegyük hozzá: a kertészek rossz haszonbérfizetők voltak. Azok, akiknek a számításai nem váltak be, szerződések lejártával más kereset után néztek. Takács Lajos szerint vándorlásukhoz hozzájárult, hogy szabadon gazdálkodtak, vagyis a dohányföld kimerülése után új földet törtek föl, amihez esetleg újabb ármentes hátságot kellett fölkeresniük. Az elvándorlás tényének megállapítása mellett hangsúlyozzuk, hogy a kertésztelepek népessége a 18. században és a 19. század első felében nem csökkent, sőt növekedett.

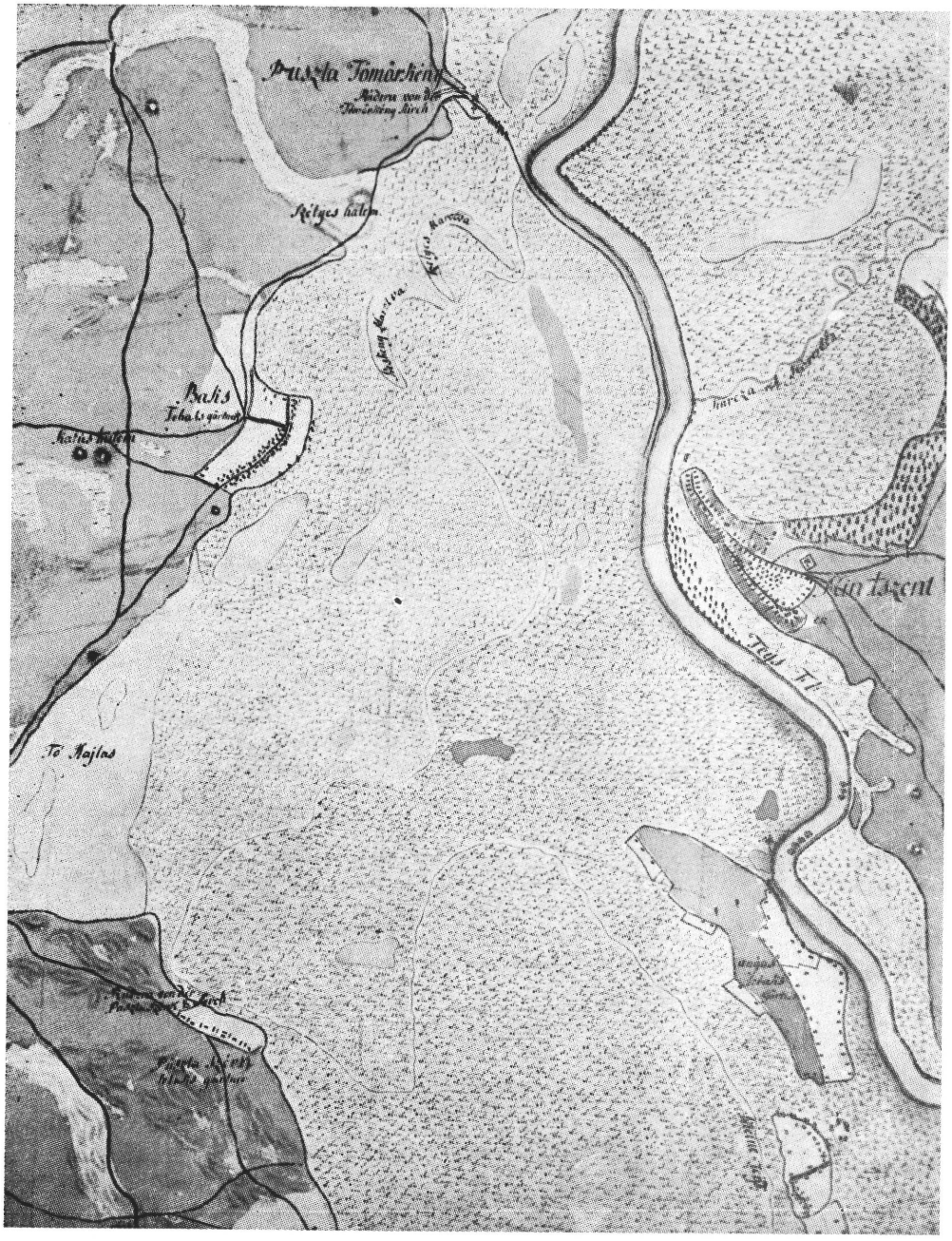
Az I. katonai adatfelvétel jól mutatja azokat a nyerstáji, természeti viszonyokat, amelyek között a kertészek megtelepedtek. Északról dél felé haladva, *Baks Tobaks Gärtners* a Tisza-melléki vízállásos rétség peremén települt, a Csongrádra vezető út mentén (38. kép). A térkép egy utcás településnek mutatja, 35—40 házzal, és úgy találjuk, a lakóházak mellett gazdasági épületeket is föltüntet.[11] Az úttól távolabbi szántóföldeken 7 épület található. Az I. katonai felvételt más térképekkel egybevetve úgy látjuk, hogy a kertészet a később kiépült baksi major helyén volt, a *Keskeny* és *Széles Morotvá*nak nevezett egykori folyóágaktól Ny—Dny-ra. Boros Frigyes 1858. évi kéziratos térképe ugyanezen a helyen két hosszú házsort ábrázol „Pr. Baks" jelöléssel,[12] ami egybevág a kertészet 18. század végi képével.

[9] CsML, Szentes, Kigyűjtött összeírások 317.

[10] BARTA LÁSZLÓ 1981. 38—40., 43.

[11] A dohánykertészségeket az I. katonai felvétel következő lapjai ábrázolják: Coll. XVIII. Sectio 28, 29, 30. és Coll. XIX. Sectio 29.

[12] CsML, Szentes, T 57.

38. kép. Baks, Puszta Szer, Ányás kertészség az I. katonai térképfelvételen, 1784. A térkép jelöli a Tisza-menti áradmányos rétséget, az utakat, a templom-romokat és az egyes kertészházakat.

Bakstól délre, a pusztaszeri monostor romjai mellett, délkeleti irányban terült el *„Puszta Szérk"* (Pusztaszer) kertészség. Szántóföldje a baksinak kb. egyharmada volt, és az út mentén 15 épület állott. (38. kép) Bizonyos, hogy a középkori, a török alatt elpusztult Szer mezővároska helyén feküdt.

A Tisza közelében két különálló, hosszú domborulaton települt *Anyas* (Anias) kertészség. Az északabbi, a folyó partján fekvő hátság szántóföldjein 40 épület számolható meg, szomszédságában egy nagyobb területű kaszálón (vagy legelőn?) pedig 6 épület (38. kép). Utóbbiak rendeltetését nem ismerjük. Föltehető, hogy a kertészek vagy más bérlők állattartást szolgáló építményei lehettek. Ettől D-re, a Kis-Tisza („Kleine Teiss") mellett, vizes réttel körülvett, kifli alakú hátságon feküdt a kertészség másik része. Ez utóbbi szárazulat jól kivehetően két részre különült. Északi nyúlványán egy kápolnát és környékén 22 épületet tüntetett föl a térképrajzoló. Az épületek nagy része házsorba rendeződött. Ismert, hogy Ányáson az egyik bérlő, Andrássi Zsigmond Csongrád megyei alispán majort építtetett. Valószínű, hogy kartográfiai forrásunk az ányási kápolna körül e major épületeit ábrázolja. A hátság nagyobbik részén — melyet a térkép „Anias Gärtner" néven jelöl — a dohánykertészek szántóföldjei terültek el, amelyeken 19 szétszórt fekvésű épület számolható meg. Boros Frigyes térképe és annál kb. egy évtizeddel későbbi II. katonai felvétel szelvénye az északi hátságot *Külső Ányás*, a tőle délre fekvőt *Belső Ányás* néven ismeri.[13] A két árvízmentes kiemelkedésen 49 kertészházat vehettünk számba.

Pusztaszertől délre terült el *„Sas Üllés"*, ettől keletre *„Kő Töres"* kertészség. Sasüllés 1778-ban, Kőtörés 1772-ben bukkan föl a kertészösszeírásokban. Előbbin a nagy területű szántóföldekhez képest mindössze 13, utóbbin 7 épület rögzíthető. E két kertészteleptől délre mindenfelől víz vette körül Dócz kertészséget, amely az összeírásokban „Dócz trans aquam" nevezetű teleppel azonosítható. Térképünk itt 30 épületet jelöl, és szembetűnő, hogy a szántóktól eltérő színezésű, körülpontozott, jelekkel tagolt kis térségeket is föltüntet. (39. kép). E térképjelek magyarázatára az I. katonai felvételt tárgyaló szakirodalomban nem találunk támpontot.[14]

Előbbiektől délre, a szegedi út mellett jelöli a katonai térkép a *Homoki Csárda* kertészséget, amely a korábbi összeírásokban *Serkéd, Serkéd-Rákos* és *Hatrongyos* néven szerepel. Térképünk ezen a telepen 42 épületet tüntet föl, délebbre, vízállással elkülönített, megnevezetlen (?) szántóterületen pedig még 32 épületet (39. kép). Ezek az uradalmi birtok legnagyobb, összefüggően dohánytermesztésre hasznosított szántóföldjei. Művelésükben a kedvező természeti föltételeken kívül bizonyára szerepet játszott a Szegedhez való közelség, az a körülmény, hogy a szegedi út mellett terültek el, ami előnyös volt a kertésznek vállalkozó szegedi zsellérek számára. E kertészségtől a Tisza felé, két kisebb szántóterületen a térkép 6 illetve 4 épületet jelöl (39. kép). Jól megállapítható környezetük (tó, vízállásos rét) alapján és a megjelölt házakat figyelembe véve a két szántóföldet a *Szokonyi* és *Serkédi sziget*ben levő kertészettel azonosítjuk, melyek Algyő 1786. évi földadókönyvében szerepelnek.[15]

A Fehértó északi oldalán fekvő szántóföldeket térképünk „Szegediner Gärtners" néven jelöli. Ezt a területet ismert forrásaink sem előbb, sem utóbb nem tüntetik fel

[13] Ányást a II. katonai felvétel (1861—1866) Section 59., Colonne XXXVII. jelzetű térképszelvénye ábrázolja.

[14] Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Föld és Ember, 1928., Borbély Andor—Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny, Bp. 1932. II. 1—2. Hasonló jelölések több szeged-felsővárosi és néhány algyői szállás mellett is találhatók. Megkíséreltük feloldani e térképjeleket, de erre más összefüggésben térünk vissza.

[15] CsML, A Pallaviciniek mindszent-algyői uradalmának iratai 1786—1944. Algyő uradalmi földadókönyve, 1786.

39. kép. Sas Ülés, Kő Törés, Ányás, Dócz, Homoki Csárda kertészség és az algyői szállások egy része az I. katonai térképfelvételen, 1784. A nagy kiterjedésű Homoki Csárda kertésztelepen az utak is kirajzolódnak.

dohánykertészetnek, az 1860-as években a térség már szőlőtelepítés („Algyő szőlő")[16] az 1879. évi nagy tiszai árvíz után pedig Pallavicini Sándor itt parcellázott házhelyeket (l. Sándorfalva telepítése).

Algyő és Tápé között három kisebb ármentes háton telepedtek meg a kovázdi, farki és kenderesi kertészek. *Kovázd*on és *Kendere*sen 1784-ben 3—3 dohánykertész élt, mint 1775-ben is.

Összegezve az I. katonai felvétel tanulságait, megállapítható, hogy az uradalom területén létesített kertésztelepek részben a több kilométer széles tiszai ártér peremén feküdtek, mint Baks, Pusztaszer, Sas Üllés, Homoki Csárda, Kőtörés — részben az ártérből kiemelkedő szigetszerű hátságon, mint Ányás, Dócz, Szokony, Serkéd, Kovazd, Fark és Kenderes. Ezek a folyómenti hátságok néhol az Árpád-kor óta,[17] néhol már régebben emberi telephelyek voltak,[18] és 18. századi megszállásukhoz az is hozzájárult, hogy homoktalajuk a dohánytermesztésre kitűnően megfelelt.

A kertészségek népességéről Algyő 1786. évi kataszteri fölmérése nyújt új ismereteket:[19]

A határ szakaszának és a kertészetnek a neve	A kertészházak száma
Berki Föld	7 kertészház
Farki Föld	3 kertészház
Farki Szöllők	3 kertészház
Alsó Posványok	
Kovázd és Fark Telek	4 kertészház
Fölső Posványok	
Szokonyi kertészek	6 kertészház
Serkédi Szigetben levő kertészek	3 kertészház
Sövényház és Eperjeshát	
Sövényházi kertészek	31 kertészház
Kintelen nevű uraság földjén	3 kertészház
Bánom nevű uraság földjén	5 kertészház
Förtő melletti kertészek	3 kertészház
Akasztófa dűlő	6 kertészház
Szoporhegy	
Romafű-i kertészek	7 kertészház
Hotta Földe-i kertészek	4 kertészház
Szoporhegyi kertészek	5 kertészház
Serkédi Temető	
Serkédi temetői kertészek	21 kertészház
Rákoson levő kertészek	14 kertészház
Sveiczer Járás	
Romafű-i kertészek	5 kertészház
Csiba Föld	11 kertészház
Serkédi Járás	3 kertészház
Serkédi Homok	43 kertészház
Külső Dócz	27 kertészház
Belső Dócz	83 kertészház
	297 kertészház

[16] II. katonai felvétel: Section 60, Colonne XXXVII.

[17] Vö.: TROGMAYER OTTÓ—ZOMBORI ISTVÁN: 1980. 10—31., 65—69.

[18] TROGMAYER OTTÓ: Der Schatzfund von Baks-Levelény. MFMÉ. 1966—67. 1. Szeged, 1968. 15—29.

[19] Valószínű, hogy Algyő részletes határfelmérése a II. József-kori országos kataszteri felmérés keretében történt. Utóbbira irodalom: FÖRDŐS LÁSZLÓ: A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. Föld és Ember, 1930., DÁVID ZOLTÁN: Magyarország első kataszteri felmérése (1786—89). Tört. Stat. Bp. 1960. 33—58. — Mindenesetre Algyő 1786. évi földadókönyve páratlan és még nem használt forrás az uradalom és a község 18. századi mezőgazdaságának és települési viszonyainak megismeréséhez.

A táblázatban kimutatott kertészházak mind sorszámmal voltak jelölve, ám a kataszteri felmérés készítői jegyzékbe vettek még 22 „numerus" nélküli dohánykertészt, akik közül többnek a földjén már ház is állott. A szám nélküli kertészeket, illetve kertészházakat két megfontolásból nem szerepeltetjük az összegezésben: egyrészt a könnyebb áttekinthetőség végett, lényegesebb azonban az a körülmény, hogy forrásunk szerint a „Helységnek foglalatyán" kívül *„vagynak Szállások, Kortsmák és Kertészházok, 334 a Populáris Conscipitio szerint..."* A határbeli szállások és kocsmák számát figyelembe véve a kertészházak fenti kimutatása jobban közelít az egykorú népességi összeírás számadatához.

Számos kertésznek több tagban volt a dohányföldje, különösen a nagyobb kertészetekben: Sövényházán, Serkéden, Dócon. Egy-egy kertész legalább 1,5—2 hold, de többnyire 3,5—4 kat. hold dohányföldet bérelt, bár 1786-ban a három kovászdi dohánykertész 1 holdon alóli földet használt. A kis kovászdi hátságon a Tisza áradásai bizonyára nem tették lehetővé nagyobb terület tartós művelését. 1 holdra az összeírók 20 000 dohánypalántát számítottak.

Sok kertész 1-2 holdnyi szántót, kisebb területű kaszálót is bérelt, rendszerint a dohányföld szomszédságában, — ahol a talajadottságok lehetővé tették.

A *Serkédi szigetben* élő 4 dohánykertész — Szabó Ferenc, Tóth János, Bardos József és Vér Pál — viszont 1786-ban 58 és $^1/_2$ hold kaszálót bérelt, amelyen 468 mázsa szénatermést állapítottak meg az összeírók. A bérleményből jelentős jószágtartásra lehet következtetni. A házat gyakran nem a dohányföldön, hanem a rajta kívüli szántón építették. Az épületre számosan csak 40—50 négyszögölt hagytak ki, mások 200—300 négyszögölt is kivontak a művelés alól a háztelkek számára.

A kertészek egy része nádtetős, szellős pajtát is épített, ahol a felfűzött dohányleveleket szárították. Érdekes, hogy a tóval körülvett *Belső Dóczon* csaknem minden dohánykertésznek volt pajtája, a második legnépesebb kertészségben, a *Serkédi Homokon* viszont csak egynek, *Sövényházán* pedig egynek sem. Pontos magyarázatát nem tudjuk. Valószínű, hogy a hosszabb helybenlakásra berendezkedő és az átlagosnál többet termelő dohánykertészek készítettek állandó pajtákat, így azok a tartós letelepülés, törzsökös kertésszé válás fokmérői is lehetnek.

Belső Dóczon sok kertésznek 40—70 négyszögölnyi palántása, hasonló vagy valamivel nagyobb kertje is volt, de ez nem általános. A palántást és a házi kertet kivonták az adóalapul szolgáló földek összterületéből.

A kertészek származására egy megjegyzésből következtethetünk: a kataszteri felmérés szerint *Külső Dóczon* a szegedi kertészek 142 719 négyszögöl, az „all-gyeövi" kertészek 83 741 négyszögöl szántóföldet használtak. Tekintve, hogy e kertészségben 27 házas kertész és házszám nélküli földön még 12 kertész dolgozott, egy kertészre átlag 3,6 kat. hold szántó jutott.

Az időben egymáshoz közeli források nem egyöntetűen nevezik meg a kertészségeket. Az I. katonai felvételen *Homoki Csárda* néven jelölt, 42 házzal megült kertészet pl. az igen alapos kataszteri felmérésben e néven nem szerepel, viszont benne van *Serkédi Homok* kertészet, ahol 43 házat írtak össze. A kertészházak száma és a kertészet fekvése alapján a kétféleképp megnevezett terület szerintünk azonosítható. A Fehértó-széli, szegediekkel benépesült kertészséget („Szegediner Gärtners") pedig a kataszteri felvételben említett *Csiba-földi* kertészettel azonosíthatjuk. Elképzelhető, hogy az adatfölvételek készítői — írott forrás híján — bemondás után jelöltek egyes területeket, és mivel egy-egy határrészt lakóik két vagy több néven is emlegettek (erre számos példát tudunk, pl. *Gyevi puszta — Homokpuszta*), így kerülhettek a felvételekbe különböző megnevezések. Ezért azután abból, ha egy kertésztelep neve

a forrásokból eltűnik, nem lehet messzemenő következtetést levonni.[20] A változásokat csak a kertészek nevét tartalmazó összeírások ismeretében lehet pontosan megállapítani. Ilyenek a Takács Lajostól használt kertészösszeírások és ilyenek az 1786. évi kat. felmérés tételes birtokívei. Érdemes volna ezek és még további összeírások — pl. az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio — névanyagát összevetni, de jelen településnéprajzi munkánkban erre nem vállalkozhatunk. Csak egy példát említünk: 1775—76-ban Sövényházán és Szaporhegyen 24 Szegeden adózó dohánykertészt vettek számba,[21] közülük 11 személy 1786-ban is ugyanott kertészkedett.

Az eddig elemzett forrásokban nem szerepel a 19. század első felében jelentős *Hantház* kertészség. Neve a dóczi kápolna keresztelési anyakönyvében 1794-ben bukkan föl.[22] Abban az esztendőben a kápolnában 84 újszülöttet kereszteltek, s közülük 32 Hantházán született. A század fordulójáig kísérve a bejegyzéseket, évről évre Hantházról vitték a legtöbb újszülöttet keresztelni. 1798-ban 97 megkeresztelt közül 33 származott Hantházról. Létezett tehát egy kertészség, melyet a 8—14 évvel korábbi adatfelvételek más néven jelöltek. Boros Frigyes 1858. évi térképe[23] *Pr. Hantháza* néven azon a területen jelöl lakott települést, amelyen az I. katonai felvétel (1784) *Sas Üllés* kertészséget tünteti föl (39., 40. kép). Két forrás Hantháznak Dóczcal való azonosságára utal.[24] Bizonyosságot nyújt az 1828. évi összeírás, melyben a dohánykertészet így szerepel: *„praedium Külső Dócz seu Hantháza."*[25] Fényes Elek így említi: „Hantház máskép külső Dócz."[26] Bizonyos tehát, hogy az 1790-es évek közepétől a helybeliek a korábban *Külső Dócz, Sasüllés* megjelölésű kertészséget (vagy kertészségeket) nevezték *Hantház*nak. 1828-ban a népi név az összeírók följegyzésében is föltűnik. Maga a helynév kutatásaink szerint a gyephant építészeti felhasználásából származott. Kézenfekvőnek látszik, hogy ilyen földrajzi név — amely a házak anyagára utal — nem a település születése idején keletkezhetett, hanem valamivel később, amikor az ottlévőkre jellemzőnek találták, hogy hantból épült kunyhókban, házakban laktak. Úgy véljük, e körülmények magyarázhatják a Hantház helynév későbbi fölbukkanását és elterjedését.

Mint kimutattuk, az uradalom területén 1786-ban — Ányás, Baks és Pusztaszer kertészségeket nem számolva! — 297 kertészház állott, és a kataszteri összeírás még további kertészházakat vett számba, tehát a dohánykertészet a 18. század végén fölfejlődőben volt. Ha adataink mellé tesszük Reizner megállapítását, mely szerint az uradalomban 1791-ben 254 kertész élt, [27] úgy látjuk, ez is a kertészségek változékonyságát bizonyítja, amire Takács Lajos rámutatott. Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a kertészségeknek jelentős törzsnépessége alakult ki. Meggyökeresedés és mozgás, migráció egy időben tapasztalható a kertészségek életében a 18. század utolján s a 19. század első felében is.

A század végére Ányás vált a legnépesebb dohánykertészetté a Pallavicini uradalomban. Akárcsak Dóczon, itt is kápolna épült, ahol — Vályi Andrástól tudjuk — 1788-tól helybeli káplán végezte az istentiszteletet.[28] A fennmaradt keresztelési anya-

[20] Vö.: Takács Lajos 1964. 61—62.

[21] CsML, Szentes, Kigyűjtött összeírások 317.

[22] Matricula sacelli Docziensis inchoata Anno Domini 1789—1828. Az ópusztaszeri róm. kath. plébánia tulajdonában. Az anyakönyvet 1789-től vezették, de a szülők lakóhelyét csak 1794 januárjától tüntették fel benne.

[23] CsML, Szentes, Csm. T. 57.

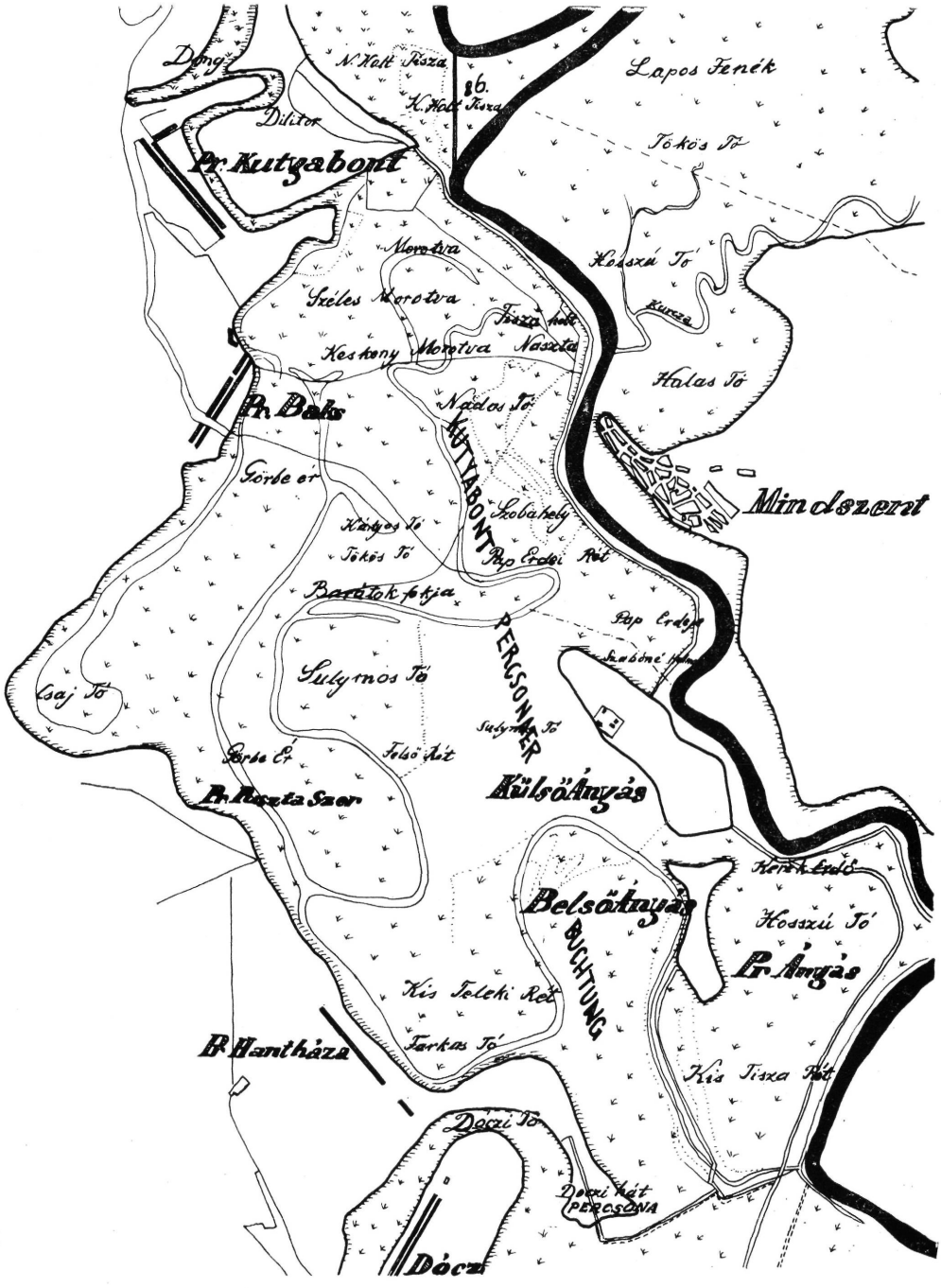
[24] Az 1786. évi földadókönyv és Schéner György 1831. évi Csongrád megyét ábrázoló térképe, MFM Tört. Gyűjt.

[25] CsML, Szentes, Csongrád vm. adószedőjének iratai 1714—1848. b. Regnocoláris Conscriptio 1828. 68. kötet.

[26] Fényes Elek 1839. IV. 173—174.

[27] Reizner János 1895. 334.

[28] Vályi András 1799. 38.

40. kép. Kutyabont, Baks, Külső és Belső Ányás, Hantháza, Dócz és környékük Boros Frigyes 1858. évi térképén: Situations Plan des rechtsseotigen Percsona-Szegediner Consortiums in der Csongráder V. Theiss fluss Section, CsML, Szentes. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

könyv első bejegyzése 1787. aug. 29-én, a házassági anyakönyvé 1790. szept. 21-én kelt.[29] Az ányási kápolnában a lelkész baksi, mindszenti, serkédi fiatalokat is esketett. 1796-ban a Kamarához írt folyamodványban az ányásiak elpanaszolták, hogy kápolnájuk szegényes, egyetlen üvegtelen ablaka van, ezért homályos és télen hideg. Levelük így folytatódik: „Az Anyáshoz, melly 690 lelkeket számlál, olly tsekély a kápolnánk, hogy 10 lépésnyire terjed hosszaságra, hatra pedig szélessége, midőn azért a környül lévő más pusztákrul Tiszán innend, Tiszán túlad be tódul a Sokaság, majd fele az ájtatosságot óhajtó Népünknek az egy ablak és ajtón kívül tartózkodik, ha kedvetlen az üdő Sz. Misét, annál is inkább az Isten Igéjét nem halgathatván haza mégyen."[30] Az ányási jobbágyok segítséget kértek egy tágasabb templom építéséhez, ugyanakkor maguk százezer vályog kiverését vállalták.

A 18. század végén közel 700 lelket számláló Ányás népesebb volt, mint számos dunántúli vagy felvidéki falu, és nem sokkal maradt mögötte Hantház és Homok dohánykertészség lakossága sem. A 19. század első felének települési és demográfiai viszonyait a három ismert történeti-statisztikai kútfő, — Ludovicus Nagy, Fényes Elek és Palugyay Imre munkái alapján mutatjuk be. Igaz, a történeti demográfusok újabban kimutatták Ludovicus Nagy és Fényes Elek statisztikáinak több pontatlanságát,[31] de hasonló hibahatárai pl. az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio adatsorainak is vannak, ezért — településnéprajzi tanulmányt írván — inkább a publikált forrásokat használjuk.[32]

A Pallavicini uradalom területén levő dohánykertészségek népessége a 19. század első felében

dohánykertészet	1827		1839	1850	
	ház	lakos	lakos	ház	lakos
Ányás	121	741	883	135	1016
Baks	55	452	441	79	604
Dongér	59	368	348	61	414
Dócz (Belső)	61	449	610	—	458
Fark	2	12	—	—	—
Hantház v. Külső Dócz	104	597	716	127	844
Homok	93	750	750	109	596
Kenderes	5	31	?	?	
Kolompos	7	38	?	?	
Kovászd	4	19	?	?	15
Kőtöres	8	57	?	?	44
Percsora	8	46	?	?	23
Puszta Zeer (Alsó)	23	147	156	?	204
Síróhegy	62	397	410	67	488
Sövényház	54	354	389	45	332
Szentgyörgy	9	54	?	21	153

[29] Liber Baptisatorum ab anno 1787, Liber Copulatorum ab anno 1790. Ányás. Mindkettő az ópusztaszeri róm. kath. plébánia tulajdonában.

[30] Historia Domus Parochiális Anyasiensis. Ópusztaszer, róm. kath. plébánia. — Az 1840-ig latinul írt plébániatörténetben ez a kérelem az első magyar nyelvű bejegyzés.

[31] Vö.: PÁPAI BÉLA: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867). In.: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: *Kovacsics József* Bp. 1957. 198., *Mészárosné Bakos Ildikó—Fejesné Erdész Ágnes:* Szeged és környékének demográfiai viszonyai a XIX. század közepén. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákkörének Kiadványai 1973. Szeged, 1973. 17—29.

[32] LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143, FÉNYES ELEK 1839. IV. 173—174., PALUGYAY IMRE 1855. — Összehasonlítottuk Ludovicus Nagy művének Csongrád megyei puszták népességére vonatkozó adatait az 1828. évi országos összeírás adataival és legtöbb lakott helynél mindössze 1—5%-os eltérést tapasztaltunk. A különbség egyedül Hantháza népességénél 8—9%-os.

Milyen következtetések adódnak e népességi statisztikából?

1. Ha az 1827. évi adatokat az 1786. évi kataszteri felméréssel egybevetjük, szembetűnő, hogy több, kertészekkel megült határrészen 1827-ben már nem vettek számba kertészházakat. Ilyen volt *Szoporhegy,* a *Serkédi Temető, Rákos, Rómafű, Akasztófa, Csiba föld.* E határrészeken korábban 5-6, legfeljebb 15-20 kertész települt meg, így az a tendencia tajzolódik ki, hogy a kis kertészetek megszűntek, a nagyobbak népessége viszont gyarapodott. Kézenfekvőnek látszik, hogy ahol több volt a művelhető szántóföld, így több kertészcsalád telepedett meg, ott a telep életképesebbnek bizonyult. Harminc-negyven vagy több család együttese *Dóczon, Hantházán* stb. nagyobb vagyonbiztonságot, védelmet is jelentett, mint ott, ahol csak 5-10 család élt egymás közelében, s több kilométernyi távol volt a legközelebbi lakott hely. Tudunk arra is példát, hogy a szomszédos pusztákat — melyeken dohánykertészek is éltek — közigazgatásilag együvé csatolták: 1850-ben *Sasülés, Kőtörés* és *Percsora* a náluk népesebb Hantházával alkotott egy községet. Arra azonban, hogy a kis területű és népességű dohánykertészetek 1850 előtt megszűntek-e, vagy „beolvadtak" egy közeli nagyobb kertészetbe, forrásaink nem nyújtanak egyértelmű tájékozódást.

2. 1827-ben az uradalmi dohánykertészségekben 675 házban 4512 lakos élt, ami az 1786. évi kataszteri felmérés kimutatásával egybevetve a kertészetek fejlődéséről bizonykodik. Különösen *Külső Dócz* vagy *Hantház* és *Homok* (1786-ban *Serkédi Homok*) kertészség gyarapodott erőteljesen 1786 óta.

3. A század közepéig új házak épültek, nőtt a lélekszám *Ányás, Baks, Hantház, Puszta Szer* kertészetben, *Dóczon, Homokon* és *Sövényházán* viszont retardációt mutattak a statisztikai adatok. *Dócz (Belső Dócz)* 1786-ban — Ányás nélkül — a legnépesebb uradalmi dohánykertészetnek mutatkozott, 83 kertészházzal. Ezután csökkenés, növekedés, majd ismét népességcsökkenés mutatható ki. E változások valószínű oka a település földrajzi környezete: a kertészséget minden oldalról a Tiszából táplálkozó Dóczi-tó vette körül, ami a folyó hosszan tartó áradása idején jókora területeket elborított és határt szabott a földek művelésének.

4. A 19. századi statisztikákban két új kertészség: *Dongér* és *Síróhegy* neve bukkan föl. Dongér 1827-ben már közepes nagyságrendű kertészközség 59 házzal és 368 lakossal. A század közepéig települési képe nem fejlődött, de népessége gyarapodott. Az azonos nevű, Tiszába torkolló ér mentén feküdt. Föltünteti Schéner György 1831. évi és Bainville József 1851. évi megyetérképe, de az a különös, hogy Boros Frigyes 1858-ban ugyanezen a helyen *Kutyabont* néven jelölt lakott települést.[33] (40. kép) *Kutyabont*nak a Dongér melletti és Bakshoz viszonyított fekvése egyértelművé teszi, hogy *Dongér* kertészséggel azonosítható. Bizonyos, hogy Boros Frigyes a kertésztelep népi elnevezését rögzítette térképén. Inczefi Géza a helynevet a sovány, szabadon nevelt sertés *kutyabonti* fajta megnevezésével hozta kapcsolatba.[34] A *Kutyabont* nevű dohánykertésztelepre idős tanyaiak még az 1970-es években, 120 évvel pusztulása után is emlékeztek.

Síróhegy hasonló nagyságú kertészség volt a Pallavicini és a Károlyi uradalom birtokhatárán. Inczefi már 1803-ból igazolja a síróhegyi kertészkedést. Úgy véli, hogy a jobbágyok a dézsmaszolgáltatási kötelezettséggel kiosztott vízjárta földeket nevezték így, amelyek áradáskor sem megélhetésüket, sem a dézsmát nem biztosították.[35] Névmagyarázatának ellentmond az alföldi parasztember névadási szokása és dohánytermesztési gyakorlata: 1. – hegy, – *högy* megnevezéssel a magas, partos

[33] CsML, Szentes, Csm. T. 57.
[34] Inczefi Géza 1958. 117.
[35] Inczefi Géza 1958. 136—137.

fekvésű földeket illették és 2. ugyanilyen, többnyire homokos talajú területet választottak dohányföldnek.

A 19. század közepére az uradalmi dohánykertészségek népessége meghaladta az ötezer főt. Alig egy századdal az első megtelepedés után kb. 800 család élt a török alatt elnéptelenedett ármentes hátságain.

Palugyay leírásából idézzük a nagyobb kertészségek 1850. évi állatlétszámát:

	Ló	Ökör és bika	Tehén	Családfők száma
Ányás	334	105	327	140
Baks	456	136	525	112
Hantház	347	242	247	107
Homok	329	185	204	117
Sövényháza	176	111	132	82

Különösen a lóállomány volt számottevő: 1 családra Baks kertészségben 4 (!), Hantházán 3,1, Homokon 2,8, Ányáson 2,4, Sövényházán 2,1 ló jutott. De jelentős a dohánykertészek szarvasmarhatartása is: Bakson az egy családra jutó átlag 5 tehén volt, ami kiugrónak számít. A Szeged városától és a községektől távolabbi kertészetekben (Baks, Ányás) nagyobb volt az egy családra eső állatlétszám, mint a város- és faluközeli kertészségekben (Sövényháza, Homok).

Érdemes a dohánykertészek állattartását összevetni Algyő és Tápé úrbéres községek népének jószágtartásával:

	Ló	Ökör és bika	Tehén	Családfő
Algyő	478	493	498	393
Tápé	187	413	254	584

A kertészségekben jóval magasabb az egy családra jutó állatállomány, mint a jobbágyközségekben — pedig a dohánykertészek társadalmi helyzetük szerint zsellérek voltak. A dohánytermelés jövedelmező volta mellett itt találjuk a másik fontos összetevőjét annak, miért szerződtek városi és falusi zsellérek az uradalmi földre kertésznek.

A dohánykertészetekben házatlan zsellérek is éltek. 1828-ban a Pallavicini uradalom területén levő 14 kertészségben 621 házas zsellér mellett 99 házatlan zsellér lakott.[36] Valamennyien családosok voltak, és lakók valamely kertész házában, akinél felesként vagy béresként dolgoztak. Mindez egybevág Takács Lajos kutatási eredményeivel, aki forrásai nyomán megállapította, hogy „a jobbágyfelszabadítás időpontjára... a kertészeknek jobbágyi kategóriák szerint tagolt rétegeit találhatjuk meg, egy miniatűr jobbágy világot."[37]

Palugyay 1850-ből két kertészségben: Homokon, Sövényházán megkülönböztet *kertészházakat* és *zsellérházakat,*[38] másutt kizárólag zsellérházakat említ, néhány urasági és községi épületen kívül. A megkülönböztetés alapját nem ismerjük, de úgy véljük, ez is a házzal bíró kertészek közötti valamiféle differenciálódást jelez.

A népesebb dohánykertészségekben (Ányás, Baks, Hantház, Homok, Sövényház) községháza, Ányáson és Dongéren 1850-ig iskola is épült. Bakson a községháza

[36] CsML, Szentes, Csongrád vm. adószedőjének iratai 1714—1848. b. Regnicolaris Conscriptio 1828. 66—70. kötet.

[37] Takács Lajos 1964. 73.

[38] Palugyay Imre 1855. 465., 470.

épületében, Homok és Sövényház kertészetben a „jegyzői lak"-ban folyt a tanítás. A nagyobb, legalább 400 lakost számláló kertészségek tehát bizonyos fokú községi közigazgatási és művelődési szerepet is elláttak.

Ilyen települési viszonyok és gazdasági-társadalmi körülmények között élték meg a dohánykertészségek az 1848-as forradalmat. Ismeretes, hogy a 48-as törvények az allodiális földön élő zsellérekről megfeledkeztek. Hantháza, Homok, Sövényháza és Dócz kertészség az 1848. május 3-i megyei közgyűlésre felterjesztette sérelmeit. Ám ezek — mint Takács Lajos megállapítja — csak a földesúri túlkapásokra vonatkoztak, a szerződéses viszonyt alapjaiban nem akarták megváltoztatni.[39] A kormány 1849-ben törvénytervezetet készített elő, mely szerint a dohánytermelők a haszonbérelt földek tulajdonosává váltak volna, de a tervezet tárgyalására már nem került sor.

Zsilinszky Mihálytól tudjuk, hogy 1849 után a szabadságharcban szolgáló dohánykertészek jogot formáltak ahhoz a földhöz, amelyen haszonbérlőként laktak.[40] Pallavicini Alfonz értesült követeléseikről és ezután határozta el a kertészségek feloszlatását. A végrehajtást Palásty József uradalmi inspektorra bízta. Zsilinszky akkor ragadta meg a lényeget, amikor rámutatott: Pallavicini őrgróf a kertésztelepeket „...részint az elárusítás nehézségei miatt, részint pedig azon feszült viszony miatt. mely a dohányos kertészek és az uradalmi tisztek között kifejlődött," szüntette meg, 1851-ben bevezették a dohányértékesítés állami monopóliumát. Kétségtelen, ez a rendelkezés az olyan nagy dohánytermelőknek és -szállítóknak, mint a Pallavicini uradalom, nehézségeket okozhatott, de egyedül az állami dohánymonopólium nem indokolhatta a kertészségek teljes felszámolását. A kertész-zsellérek elégedetlensége az egyre nehezedő szerződési feltételek miatt, és a szolgáltatások elmulasztása éppúgy hozzájárult az őrgróf döntéséhez. Utalnunk kell arra, hogy az uradalom a szerződésben megállapított határidő lejártával a haszonbérletet joggal fölmondhatta. Ám erre korábbi példát nem ismerünk, és — ami a legfontosabb — a Pallavicini uradalom egyszerre szüntette meg valamennyi szerződéses dohánykertészetét.

A kertészségek feloszlatását Zsilinszky így ismerteti: „Palásthy szigorúan behajtván a bérhátralékot, kihirdette, hogy a dohánytermés beszállítása után, 1852. év január elején, tehát a legkeményebb télvíz idején minden kertész hagyja el a telepet, különben leszedeti feje fölül a háztetőt. És úgy is tett, amiként beszélt. A nép ellenszegült, ő katonai karhatalommal űzte el a védekezőket. A szétkergetett nép a „nagyasszony rétjén" verődött össze és bosszút esküdött Palásthy ellen, akit aztán februárban 30 lovas betyár éjjel megtámadott és meggyilkolt."[41]

A kertészségek szétveretése és Palásthy jószágigazgató meggyilkolása napjainkig elevenen élt a nép emlékezetében. Évekkel Takács Lajos kutatásai után erről magunk is meggyőződtünk.[42]

A népmonda hitelét megerősíteni látszik az algyői plébánia halotti anyakönyvében talált bejegyzés, mely szerint Palásty József jószágigazgató 1851. november 28-án „a rablók által agyon lövetett..."[43] Az anyakönyv nyomán megállapítható, hogy

[39] Takács Lajos 1964. 128.

[40] Zsilinszky Mihály 1900. 434.

[41] Zsilinszky Mihály 1900. 435.

[42] A történeti mondát közlöm: Sándorfalva története és népélete. Sándorfalva Nagyközség Tanácsa, 1978. 450. A kertésztelepek felszámolását és Palásty jószágigazgató meggyilkolását Tömörkény István is megírta (Hányódó kincsek. In.: Homokos világ. Bp. 1910. 79—86.) Az eseményt szintén a néphagyomány alapján írta meg Czirok Sándor: A Palásti-eset. Somogyi-könyvtári műhely, 1974. 3. 356—357. Legutóbb Zombori István dolgozta fel. In.: Trogmayer Ottó—Zombori István 1980. 120—123.

[43] Sándorfalvi róm. kath. plébánia irattára, Holtak anyakönyve 1812—1871.

a kertészek elűzése már 1851 őszén megkezdődött. Nem tudni pontosan, mennyi kertésztelepet számolt fel maga Palásty jószágigazgató. Zsilinszky azt írja, hogy Palásthy halála után pusztult el az ányási és a hantházi, majd egy évvel később több más kertészség. Eszerint a kertésztelepek teljes szétkergetése nem a jószágigazgató nevéhez fűződik.

Az elűzött dohánykertészek egy csoportja a Bánságba vándorolt. Reizner szerint a Torontál vármegyei Magyarszentmihály község egész lakossága szegedi kertészek közül verbuválódott, de sokan részt vettek Lukátsfalva telepítésében is.[44] Mások a közeli kömpöci pusztán, az egri káptalan birtokán telepedtek meg. A hagyomány szerint az ányásiak harangjukat először egy kútba rejtették, majd éjjel, titokban vitték el Kömpöcre, ahol fölállították.[45]

Bizonyára sokan húzódtak meg a szomszéd községekben — Algyőn, Mindszenten — és a szegedi tanyákon élő rokonaiknál, ismerőseiknél. Többen az uradalom majorjaiba szegődtek béresnek, némelyek pedig új típusú szerződéses munkásként mint feles kertészek tűntek föl. Dóczról írja Pesthy Helységnévtára: „1851 előtt kertész telepítvény, jó dohányárul nevezetes, most haszonbérlő feles kertészeink lakóhelye."[46]

A szerződéses telepekről szétszóródott dohánykertészek további sorsát végigkísérni külön tanulmány föladata lenne. Több mint ötezer emberről, nyolcszáznál több családról volt szó. Utánuk összedőlt házak, parlag földek maradtak. Az uradalom a földeket leginkább legelőnek vagy kaszálónak használta, kis részben haszonbérbe adta. Az elpusztult kertészségek helyén pár év múlva új élet sarjadt, de ez már az uradalmi birtok településtörténetének más lapjaira tartozik. Fontos leszögeznünk, hogy a Pallavicini uradalom a kertészközségek szétverésével a Szeged környéki paraszt-polgári fejlődés egyik ígéretes lehetőségének kibontakozását akadályozta meg.

b) *Algyői szállások*

A 11. század óta kontinuusnak tekintett *Győ* népessége a 18. század közepén kicserélődött. A *gyeviek* ugyanis áttértek a kálvini hitre és emiatt megromlott a viszony köztük és az uradalom alkalmazottai között. Az uradalmi tisztek előbb a református lelkészt és a tanítót, majd az új hitéhez ragaszkodó lakosságot űzték el a faluból. 1751-ben 36 család „ingóságait összeszedve lápokra szállott s Vásárhelyre evezett át,"[47] ahol a földesúr, a Károlyi család nem üldözte a reformáció híveit. Ezután új népesség telepedett a faluba. Különös, az eddigi történeti munkák föl sem vetették az új telepesek származását és azt, hogy a korábbi lakosság teljesen áttelepült-e.[48] Csak Kruzslicz István mutatta ki legújabban a feudális kori összeírásokból újabb és újabb családnevek fölbukkanását, de a betelepülők származására nem tért ki.[48/a]

A II. József kori népszámlálás idején Algyő területén 443 házban 470 család és 2345 főnyi népesség élt.[49] A község összeírásában szerepelt Dócz, Fark, Serked,

[44] Reizner János: Szeged és Délmagyarország. Szeged, 1895. 53.
[45] Bálint Sándor 1976. 188.
[46] Pesthy Frigyes 1864. 53.
[47] Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története. 1901. III. 293. Az algyőiek áttelepülésének okairól l. Csíkvári Antal 1938. II. 32.
[48] Nem foglalkozik ezzel Zsilinszky Mihály vármegye-története, a *Csíkvári* szerkesztette vármegye-szociográfia és nem utal rá Bálint Sándor sem (1976. 143—144.).
[48/a] Kruzslicz István: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig. In: Algyő és népe. Szerk.; Hegyi András. Szeged, 1987. 97—100.

Sövényháza prédium lakossága is, míg Ányás és Pusztaszer prédium népességét az uradalom másik (tiszántúli) községénél, Mindszentnél írták össze.

Algyő 18. századi határhasználatáról az úrbéri kérdőpontokra adott 1770. évi válaszokból és az 1786. évi földkönyvből tájékozódunk.

Az új telepesek a földesúrral kezdettől fogva kontraktusra léptek; a robotot megváltották, a kilencedet kezdetben a termésből rótták le, majd áttértek a pénzfizetésre. A váci káptalannak járó egyházi tizedet is pénzzel váltották meg.

A szántóföldekről megjegyzik: *„Calcaturákra it az földek fell osztva nincsenek* mivel azon kivül is kevés a mit birunk, s ugyan azért *meg sem pihentettyük, mindétigh szánttyuk."*[50] A jobbágyoknak ez a vallomása a határhasználat lényeges sajátságáról bizonykodik: a határ tehát nem volt nyomásokra osztva, hanem a jobbágyok telki illetőségüket egy tagban kapták meg. Tegyük hozzá: ezt állapították meg Algyőn az 1828. évi összeírás biztosai is.[51]

A jobbágyoknak a farki és a sövényházi pusztán is voltak szántóföldjeik, és utóbbiakat a megváltott földesúri járadék összegéhez való hozzájárulás arányában fölosztották egymás között. Panaszolták, hogy a szántóföldeket „gyakor árviz" járja, ami arra késztette őket, amikor lehetséges, minden földet fölszántsanak és abban termeljenek. Erre vall a következő válasz is (az 5. pontra): *„...a mi keves Gyep földünk volt is, aszt Vetés alá fell szantottuk."*

Az 1786. évi földkönyv e vonatkozásban — első olvasatra úgy látszik (!) — eltérő adatokat szolgáltat. Az adatfelvétel készítői följegyzést készítettek minden egyes, szántóföldeket és kaszálókat magába foglaló határrész („szakasz") használatáról. E földeken két határhasználati forma ragadható meg: 1. a *Farki Földről* (V. szakasz): *„e szántóföldek oly tulajdonságúak, mivel az árviztul Gyakran elborittattnak, azért minden második Esztendőben ugarnak kell hagyni."*[52] Ugyanezt írják *Szénaság* és *Sövényház* határrészről.

2. *Akasztófa Düllő* (X. szakasz) használata: *„Ezen következendő szántó földek oly tulajdonságúak, hogy két Esztendőben bé vetetnek, és Harmadikban ugarnak kell hagyni,"* A földkönyv szerint ugyanígy élték *Szoporhegy* szántóföldjeit, a búza—zab—ugar vetésforgó alkalmazásával.

A két leírás — úgy tűnik — ellentmond egymásnak, mivel a jobbágyok 1770-ben azt vallották, hogy úrbéres földjeiket nem pihentetik, hanem mindig szántják — az 1786. évi földkönyv pedig ugarhagyásról tanúskodik. Melyik forrásnak higgyünk? Az alábbi lehetőségekkel kell számolnunk:

1. 1786-ban a „jobbágy fundusokra nézve" 983 hold szántót, 2505 hold rétet és 35 hold szőlőt vettek számba. Tudjuk, hogy a jobbágyok 39 teleknek megfelelő földet használtak, és az is ismert, hogy a földeket az úrbérrendezéskor harmadosztályúnak minősítették, így egész jobbágytelekhez 38 hold szántónak kellett tartoznia.[53] A földkönyv szerint *a jobbágyok a megszabottnál kevesebb szántóföldet bírtak,* és miután a Tisza földjeiket gyakran elöntötte, szükségük lehetett minden művelhető földterület szántás-vetésére.

2. Az algyői határhasználatra is alkalmazható Vedres István idézett megállapí-

[49] DANYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN 1960. 24—25.

[50] OL, HTL 85 C. 3002. 2—14. Algyő, 1770. szept. 4. Az anyag kijegyzését és feldolgozásra való átengedését Novák Lászlónak köszönöm.

[51] CsML, Szentes, Ö 484. Vö.: BARTA LÁSZLÓ 1981. 27.

[52] CsML, A Pallaviciniek mindszent—algyői uradalmának iratai. 1786—1944. Algyő uradalmi földadókönyve, 1786. A továbbiakban az 1786. évi adatokat innen merítjük, hivatkozás nélkül.

[53] VÁLYI ANDRÁS 1799, FÉNYES ELEK 1839.

tása: ahol a jobbágyok földjei egy darabban vannak kiadva, ott „ugarok nem igen találtatnak."[54]

3. Az 1786. évi adatfelvétel adómegállapítás céljából készült. A jobbágyoknak nyilvánvalóan az volt az érdekük, hogy az összeírók kevesebb adót állapítsanak meg. Márpedig a pozsonyi mérőben megállapított termést (mint adóalapot) a szántóföldek kétévenkénti ugarja felére, a háromévenként beiktatott ugar harmadára csökkentette... Elképzelhető, hogy az ugart az adóalapul szolgáló termés kiszámításánál azért iktatták be, hogy a Tisza áradásai által okozott terméskiesést figyelembe vegyék, illetve kiegyenlítsék. Erre enged következtetni, hogy *Akasztófa* dűlőn — ahol egyébként búza—zab—ugar vetésforgót jelöltek — Biacsi István földjénél az alábbi bejegyzés található: *„Ezen megirtt két földek oly tulajdonságú, hogy Laposság miatt minden 2-ik Eszt. ugarnak kell hagyni."* Ha jól ismerjük a Szeged környéki paraszti földhasználatot, a mély fekvés miatt a víz, *fakadó víz* „vette el" a földeket újra és újra — s nem periodikus pihentetésről volt szó. Ilyen alapon írtuk fentebb, hogy a földadókönyv első olvasásra látszik ellentmondani a 16 évvel korábbi jobbágyparaszti vallomásoknak. (Ha a leírás hátterét fölfejtjük, az ellentmondás föloldható.)

A legdöntőbb számba vehető körülmény az, hogy Algyőn a 18. század végén a szántók nem voltak nyomásokra osztva. Arra hajlunk tehát, hogy a határhasználatot illetően a jobbágyok 1770. évi vallomását tekintsük mérvadónak.

Fontos körülmény, hogy a földadókönyv külön kimutatja az uradalmi és a jobbágyi földek területét, a részletezésben határrészenként jelöli, melyik földnek ki a birtokosa. Eszerint a földesúri földeket és az úrbéres jobbágytelkeket elkülönítették egymástól.

Az algyői jobbágyok szállási épületei 1786-ban

A jobbágy neve	Mely határrészen	Művelési ág	Megjegyzés
Zombori Szabó Gergely	Szénaság	szántóföld	
Zombori Szabó Tamás	Szénaság	szántóföld	
Buss András	Farki Föld	kaszáló	épületek
Sülly Tamás	Farki Föld	kaszáló	
Török Mihály	Farki Föld	kaszáló	
Vidács János	Farki Föld	szántóföld	épületek
Bakos Mátyás	Farki Föld	szántó és kaszáló	
Lelle Mihály	Sövényház és Eperjeshát	szántó és ksz.	épületek
Sülly Márton	Sövényház és Eperjeshát	szántó és ksz.	épületek
Kiss Jánosné	Sövényház és Eperjeshát	székes föld	
Czirok János	Sövényház és Eperjeshát	szántó	épületek
Parochiához való föld	Sövényház és Eperjeshát	szántó, ksz.	épületek
Biacsi István	Akasztófa dűlő	szántó	
Varga András	Akasztófa dűlő	szántó	épületek
Varga József	Akasztófa dűlő	szántó	
Vidács János	Akasztófa dűlő	szántó	
Molnár Tóth János	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Molnár Tóth Mihály	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Sülly Zakar	Akasztófa dűlő	szántó és ksz.	

[54] VEDRES ISTVÁN: Etska rövid rajzolattya, 1817. 17—18.

A jobbágy neve	Mely határrészen	Művelési ág	Megjegyzés
Szabó András	Akasztófa dűlő	szántó	
Baranyi Szabó György	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Bozóki András	Szoporhegy	szántó, ksz.	
Bozóki Mihály	Szoporhegy	szántó, ksz.	
Zombori Szabó Mihály	Szoporhegy	szántó	
ifj. Oláh János	Szoporhegy	szántó	
öreg Kovács István	Szoporhegy	szántó	
Zombori Szabó Miklós	Szoporhegy	szántó	
Györfy János	Szoporhegy	szántó	
ifj. Kovács István	Szoporhegy	szántó	
Gonda György	Szoporhegy	szántó	
Gonda Pál	Szoporhegy	szántó	
Tóth János	Szoporhegy	szántó	épületek
öreg Csíkos Mihály	Szoporhegy	szántó	épületek
Varga Jakab	Szoporhegy	szántó	épületek
Lakatos János	Szoporhegy	székföld	
Zombori Szabó Gergely	Szoporhegy	kaszáló	
Zombori Szabó Tamás	Szoporhegy	szántó	

Három jobbágynak — Zombori Szabó Gergelynek, Zombori Szabó Tamásnak és Vidács Jánosnak — két határrészen is volt szállási épülete. 1828-ban Bozóki Mihály $1^1/_4$ telkes jobbágy 8 ökröt, Czirok János 1 telkes jobbágy 4 ökröt, Bakos Mátyás, Biacsi István, a Vidács és a Gonda család tagjai 2—6 ökröt és 20—40 juhot tartottak.

Milyen építményeket jelöltek az adatfelvétel készítői a „szállási épület(ek)" kifejezéssel? Először a szállás jelentéstartalmát kell rögzítenünk. Zachar Bali János „Szántóföldje és Szállás kerületye Tészen 26221 1/6 □ ölleket," vagyis itt a szállás földterületet, pontosabban valami módon megszállt földet jelent — akárcsak a szegedi határra vonatkozó forrásokban.

A földadókönyvben az esetek túlnyomó többségében csak a „szállási épület" vagy épületek megjelölés szerepel, három kivétel ad támpontot az építmények jellegéhez. Süli Tamás jobbágy *farki* földjének a végében kaszáló van, „melybül *az Szálláson lévő akoly és Szénás kertye* 600 □ öllek az udvarnak adjústatiojára az summábul kihagyatatnak." (kiemelés J. A.) A községi parókiához tartozó föld *Sövényház* és *Eperjeshát* határrészen 83738 négyszögöl, s „ezekbül *szállási Épületek Akoly helye* 511 4/6 □ öl." Ugyanott Süli Zakar jobbágy úrbéres szántóföldjén „szállási épület", mellette a kaszálóján *„Szalmás Akoly"* volt.

Az aklok és a szénás, szalmás kertek — mint láttuk — a Dél-Alföldön több helyen a szállásföldek első építményei.[55] Az eddigi forrásokból ismert képbe beleillik tehát, hogy az algyői jobbágyok többnyire egy tagban levő, fordulókényszertől mentes földjeiken aklokat, szénás, szalmás kerteket határoltak körül, és valószínű, hogy a megnevezetlen szállási épületek is legalább részben ilyenek lehettek. A szállási épületekre az adóalapból kivont terület némelyeknél 100 négyszögöl, másoknál 4—500, Zombori Szabó Miklós jobbágy szállásföldjén pedig 900 négyszögöl. Ennek a megállapítása úgy történt, hogy az építmény körülötti, művelésre nem használt térséget is hozzászámították.[56] Az aklok jellegére nézve a leírás nem ad támpontot.

Tíz szállásföldön több építmény állott. Az ilyen szállási épületcsoportok kide-

[55] SZABADFALVY JÓZSEF: Akol. In.: Magyar Néprajzi Lexikon. I. Bp. 1977. 56.

[56] Például egy szőlőbeli kunyhó helyéül (H. 4 öl, Sz.: 4 öl) 16 négyszögölt hagyták ki a dézsmaalapból. Kézenfekvő, hogy maga a szőlőkunyhó nem lehetett ekkora alapterületű.

rítéséhez is találtunk fogódzót. *Farki Föld* határrészen Szűcs Dávid dohánykertésznek 140/65 hold dohányföld mellett kaszálója volt, „melybül Istálló és Akoly kihagyatatnak 80 □ öllek." Mellette Berta Mátyás kertész lakott két és fél hold dohányföldön, és a körülötte levő több mint hétholdas kaszálón *„Istálló és Akoly"* volt. A dohányföldön lakó két farki kertész tehát a szomszédos bérelt kaszálón istállót és aklot épített jószágai számára. Ha a 6—7 hold kaszálót bérlő kertészek istállót építettek, valószínűsíthető, hogy azok a két-háromszor annyi kaszálóval rendelkező telkesjobbágyok is építettek istállót, akiknek a községtől távolabb voltak a földjeik. Igaz ugyan, hogy a kertészek a határbeli dohányföldön, a jobbágyok pedig a községben laktak.

Az algyőiek 1770-ben panaszkodtak amiatt, hogy határuknak „az midőn viz járja, nincs elég legelő Mezeje", és a vízjárta földön mindössze 150 fejőstehenet, 700 fejősjuhot, 20 igáslovat legeltethetnek.[57] Ez a körülmény növelte a szállásföldi állattartó építmények szerepét. Több jószág legeltetésére volt alkalmas a *serkédi* puszta, ahol 1770-ben 319 ökör, 500 tehénféle, 167 ló és 1161 juh legelt. A kertészek lovat és legfeljebb 1 fejőstehenet tartottak, az ökör- és juhtenyésztés pedig a jobbágygazdaságokban folyt.

Szenti Tibor forráskutatásaiból ismert, hogy a 18. század második felében 151 hódmezővásárhelyi szálláson 121 akol és 152 istálló volt.[58] A vásárhelyi és az algyői határhasználatban és a jobbágyok helyzetében több hasonlóság fedezhető fel, így annyi — úgy véljük — joggal föltehető, hogy ahol 1786-ban Algyőn több szállási épületet vettek számba, azok nagyobb része istálló lehetett.

Szántóföldön 27, kaszálón 7, „haszontalan székes földön" 2 szállási épület, illetve épületcsoport állott, de mivel a jobbágyok szántói és kaszálói rendszerint egymás mellett helyezkedtek el, szerintünk nem föltétlenül meghatározó, hogy az épületek szántón vagy kaszálón voltak. A fontos inkább az a következtetés, hogy az algyői jobbágyok úrbéres földön levő szállási épületei a takarmány (széna, szalma) tárolását és a jószágok (főleg szarvasmarha és juh) tartását szolgálták. Az algyői szállásokat az I. katonai felvétel is föltünteti „Sallasen nach All-Gyeö gehörig", illetve „Korhányi szal" megjelöléssel.

1786-ban a község belterületén 127 ház volt, „udvarokkal, házi kertekkel, két temetővel, egy szárazmalommal, káposztaföldekkel és Liba Legelővel, ezen kévél vagynak Szállások, Kortsmák és Kertész házok, 334 a Populáris Conscriptio szerint". Mint az előző fejezetben ismertettük, a dohánykertészetekben 297 házat vettünk számba, volt emellett 5 kocsma, így a népességi összeírás 32 szállásról ad számot, ami a földkönyv alapján végzett számításunkkal majdnem egyezik. A községben 80 jobbágyot írtak össze,[59] közülük tehát 34 (42,5%) épített határbeli földjén szénáztató aklot vagy más építményt. Algyő határában az 1780-as években ugyanolyan arányban bontakoztak ki szénáztató, néhol talán istállós tartást is biztosító szállások az úrbéres földeken, mint a kisteleki jobbágyok határbeli földjein. A hasonlóság nem lehet véletlen és bizonyára összefügg a földhasználatnak az eltérő természeti föltételek között is hasonló módjával.[60]

[57] OL, HTL 85 C. 3002. 2—14.

[58] Szenti Tibor 1979/a. 74—84.

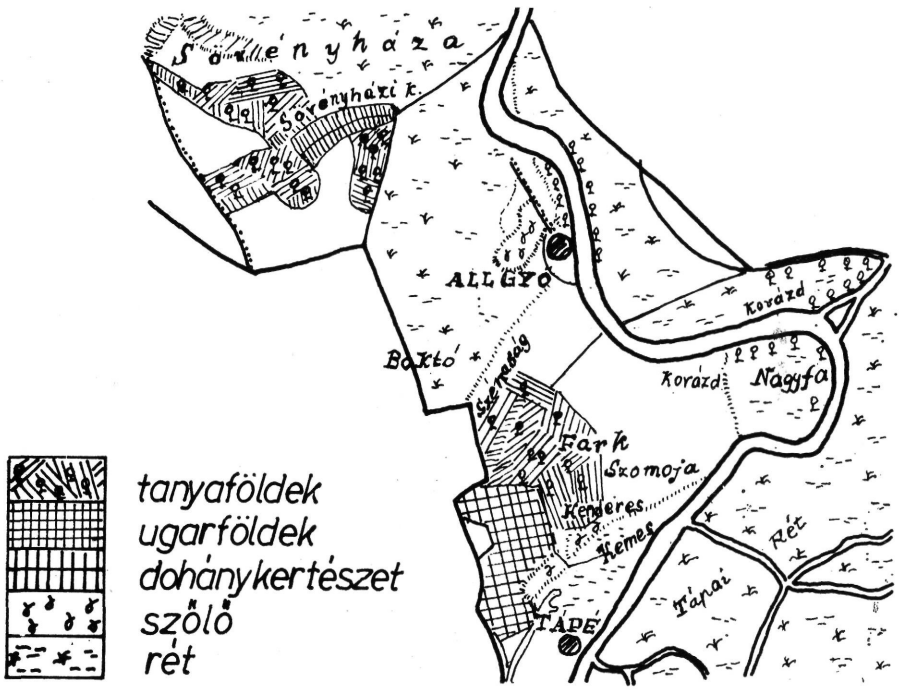
[59] Danyi Dezső—Dávid Zoltán 1960. 24—25.

[60] A hódoltsági területen, Wellmann Imre szerint a 18. században eljut a fejlődés oda, hogy „előbb a jószág teleltetésére, majd szántás-vetés céljára is elszórtan feltűnedező tanyák keletkeznek, körülöttük egy tagban fekvő szántóföldekkel." (1961. 360.) Amit algyői forrásainkból kimutatunk, azt a korábbi agrártörténeti-településtörténeti szakirodalom már földerítette, de szabadalmas városok és megváltakozott mezővárosok határából. Itt viszont egy jobbágyközség határában látjuk ezt a szállásfejlődést kibontakozni.

Az 1785-től fennmaradt keresztelési anyakönyv 1803-ban jelöli először így a szülők lakóhelyét: „Gyevi szállás."[61] Az apa foglalkozása hortulanus (dohánykertész). A falubeli lakosok gyermekein kívül számos sövényházi, serkédi, szaporhegyi kertész gyermekét keresztelték az algyői templomban. Az anyakönyv 1796-ban, majd 1799-ben jelöl Szaporhegyen lakó „plebeus" szülőt akik jobbágyok is lehettek.

A tanya szó 1836-ban bukkan fel az akkor már magyarul vezetett keresztelési anyakönyvben,[62] és 1837. január 30-ról való az első adat arra, hogy a megkeresztelt (Lakatos József „közlakos" és Lencsés Rózsa gyermeke) *tanyán* született. 1841-ből arról tudunk hogy Zombori István algyői jobbágy Julianna nevű lánya Sövényházán, vagyis nyilvánvaló, ottani tanyáján született. Zombori István 1828-ban fél telkes jobbágy volt.[63]

Schéner György 1831. évi megyetérképe a községtől délre, *Szénaság* és *Fark* határrészen, valamint északnyugatra, *Sövényházán,* a hasonló nevű kertészség mellett jelöl „tanyaföld"-eket.[64] E határrészek térképjele ugyanolyan, mint a hódmezővásárhelyi, a kisteleki vagy a szegedi tanyaföldeké, ellentétben a tápéi jobbágyok úrbéres szántóival, amelyeket „ugarföld"-nek jelöl (41. kép).

41. kép. Tápé határának egy része, Algyő, Sövényháza kertészség és a sövényházi tanyaföldek 1831-ben, Schéner György megyetérképe nyomán. MFM.

[61] Az egyházi anyakönyvek a sándorfalvi róm. kath. plébánia tulajdonában. Mikrofilmen: OL, Filmtár A 5192. 6617.

[62] Az algyői forrásanyagban a tanya első említését az 1786. évi földadókönyvben találtam: „Bezúr Szék nevezetű Uraság Kaszállója (...) Plánum szerint (...) tészen 351 673 ölleket, ezekbül Tanya 517 öll, Siván homok 600 öll (...) ki hagyatnak" (1007/59 szám). A hatalmas területű szikes kaszálót öt *árendás* bérelte. A „tanya" (tanyahely?!) mibenlétére semmi támpontot nem ad.

[63] CsML, Szentes, Ö 484.

[64] MFM Tört. Gyűjt.

1848. március 1-jétől az uradalom 3 évre haszonbérbe adta az algyői jobbágyoknak azt a majorsági székeslegelőt, „a melly a külső tanyák között, nevezetessen Varga Albert, Tóth György, Lele András, Kováts János, Bozóky Mihály, Kőműves András és a többi ott létező (...) Úrbéres Tanya földek között létezik, tanyai marháiknak egyedüli legeltetésekre..."[65]

A fenti adatokból annyi megállapítható, hogy a 18. század végi algyői szállásokból — amelyek főleg a szénáztató állattartás, de egyben a szántóföldi művelés üzemei is voltak — az 1840-es évekre földművelő—állattartó tanyák fejlődtek, amelyek némelyikén a jobbágycsalád állandóan kinn élt.[66] Amikor 1848-ban a tanyára telepedés feudális kori korlátait másutt feloldották, Algyőn számos jobbágy már hosszabb ideje tanyás gazdálkodást folytatott.[67]

Az algyői tanyák további sorsát Sándorfalva településtörténeténél ismertetjük.

c) *Majorok*

A major birtokjogi, település-morfológiai, üzemszervezeti szemszögből egészen más képződmény mint a tanya. Alapvető eltérés közöttük az, hogy a major nagybirtokon vagy középbirtokon létesült, míg a tanya egy-egy paraszti gazdaság központja. A táj népe ugyan a több száz holdas nagygazdák tanyáit olykor majornak, majorságnak nevezte — pl. *„a Kordástanya valóságos major volt"* —, de azok valójában tanyának tekintendők és lényegében méreteikben és az épületek számában különböztek a többi paraszttanyától.

Az uradalom majorjait két meggondolásból kiindulva tárgyaljuk: egyfelől legalább rövid áttekintésük nélkül az uradalom településtörténete hiányos lenne, másfelől a majorok és az uradalom peremén levő községek s az uradalmi haszonbéres tanyák lakói között szinte folyamatos népességmozgás zajlott, amely csak a majorok ismeretében érthető.

Reizner szerint a mindszent-ányási uradalomban Zichy Leopoldina, Pallavicini János Károly özvegye vezette be a majorsági gazdálkodást az 1800-as évek elején.[68] Ám Bél Mátyás megyeleírása arról tudósít, hogy az Ányást bérlő Andrássi Zsigmond alispán már a 18. század elején majort létesített. Bél említi Dóc majort is.[69] Az I. katonai adatfelvétel 1784-ben készült térképe Ányás dohánykertészség közelében, művelt területen épületcsoportot tüntet föl, amely valószínűleg a majorságot jelölheti.[70]

1850-ből Palugyay három majort említ: a Hantházi majort (népessége 30 fő), Homok majort (34 fő) és a Nagy-Pusztaszer majort (10 fő).[71] Az ányási és a dóci

[65] CsML, A Pallaviciniek mindszent—algyői uradalmának ir. Dohánytermelőkkel kötött szerződések 61.

[66] Táborosi András algyői jobbágy és Tóth Rozál gyermeke 1848. június 6-án „Homok"-on született. Keresztelők anyakönyve: OL, Filmtár A 5192. 6617.

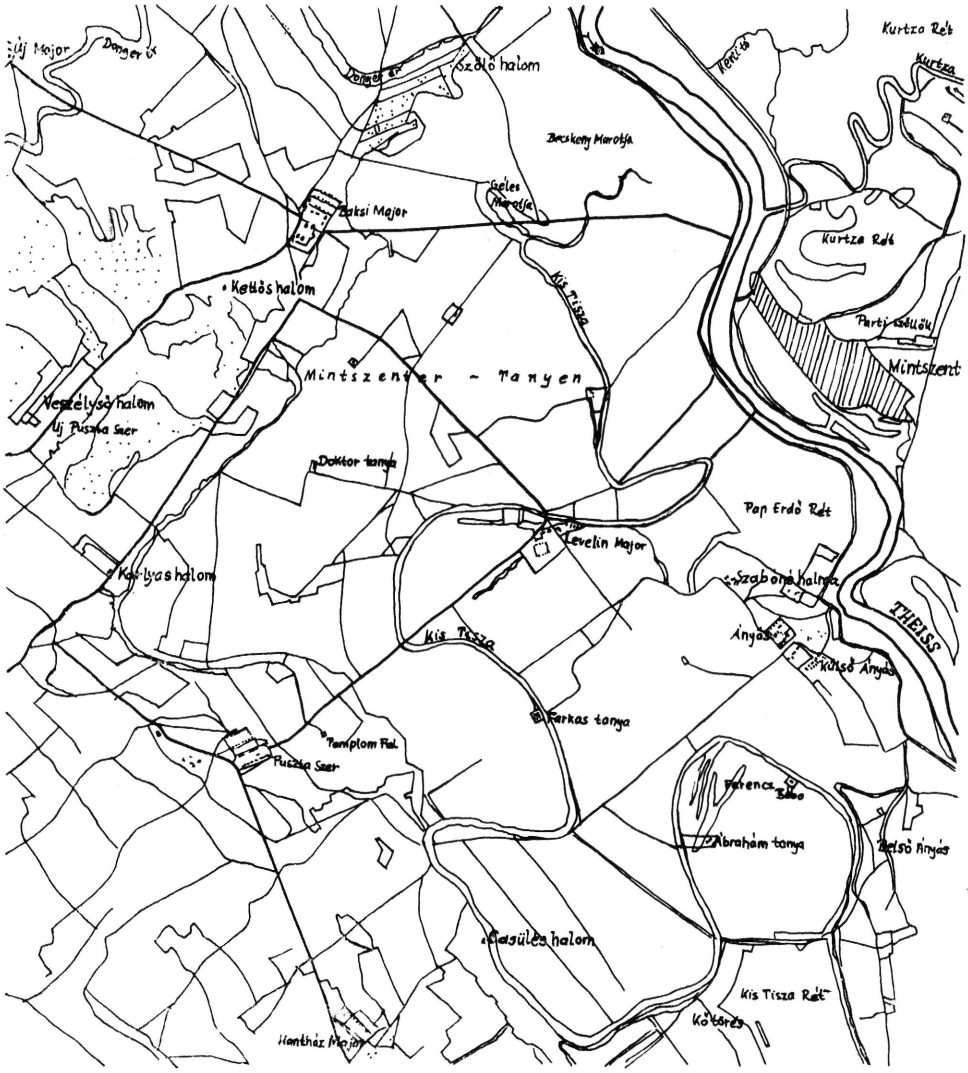
[67] Az algyői határhasználat és az úrbéres földeken megjelent szállások összefüggésének ilyen részletező boncolgatására jórészt Bárth Jánosnak a Sándorvalva-monográfiáról írt recenziója ösztönzött (Sándorfalva története és népélete. Somogyi-könyvtár műhely, 1980/4. 140.). Bárth J. megkérdőjelezte az algyői tanyásodás ott rövidre fogott bemutatását.

[68] Reizner János 1895. 321—338.

[69] Bél Mátyás 1984. 52-53.

[70] I. katonai felvétel: Coll. XVIII. Sectio 28.

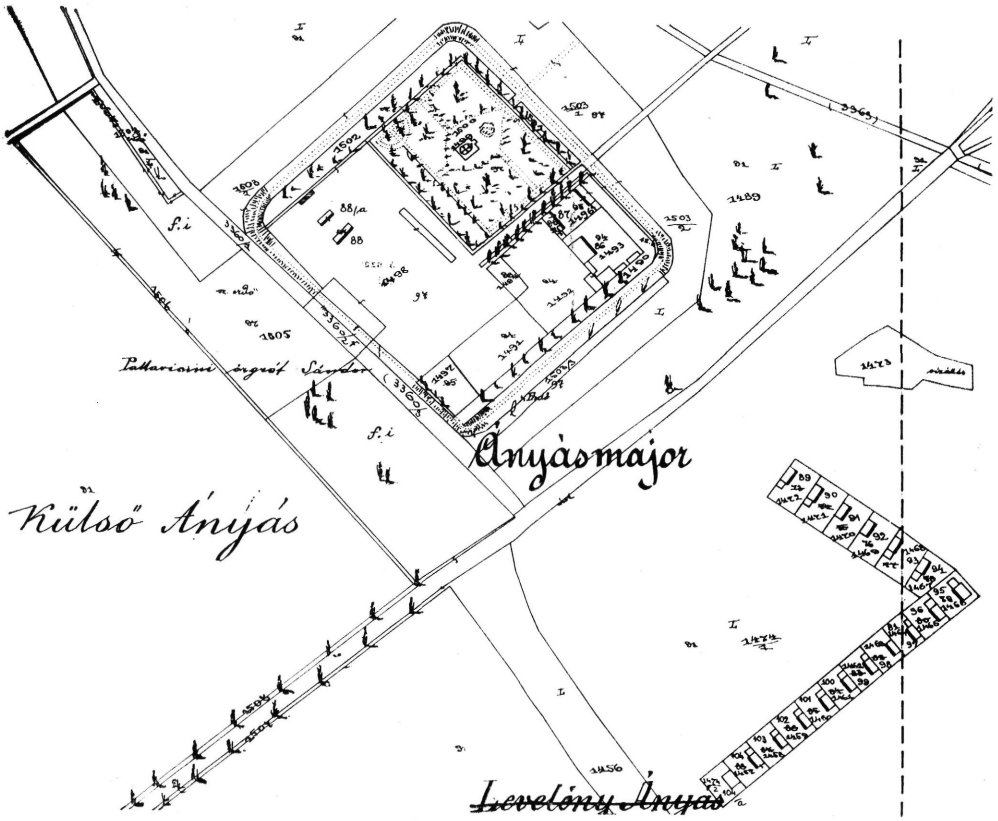
[71] Palugyay Imre 1855. 452. Egy másik forrás: Rovatos kimutatása a Csongrád megye Tiszán inneni Szeged kerületbeli összes népességneknek (1850. CsML, Szentes) ugyane majorok népességét többre teszi és említi a Levelényi majort is, amely Palugyaynál „Levelenhát" néven szerepel. Más forrásokkal egybevetve, Palugyay adatát tartjuk valósnak.

42. kép. A Pallavicini uradalom egy része a II. katonai adatfelvételen. A térképszelvény nyomán rajzolta Fári Irén.

major népessége minden bizonnyal az azonos nevű „puszta" népességében foglaltatik. Egy 1850. évi egyházi összeírásban szerepel még az Algyőhöz tartozó „Fark Pusztai major" (35 fő) és a mindszenti plébániához sorolt „Levelénhát major" (30 fő),[72] így az uradalomban a 19. század derekán 7 major működött. A kis számú majori népességből arra következtetünk, hogy a majorsági gazdálkodás még alacsony

[72] CsML, Szentes, Csongrád megye Népességinek Római Kathol. Egyházak szerénti Összeírás nyomán készült Táblás kimutatása, Szeged, 1850. okt. 27.

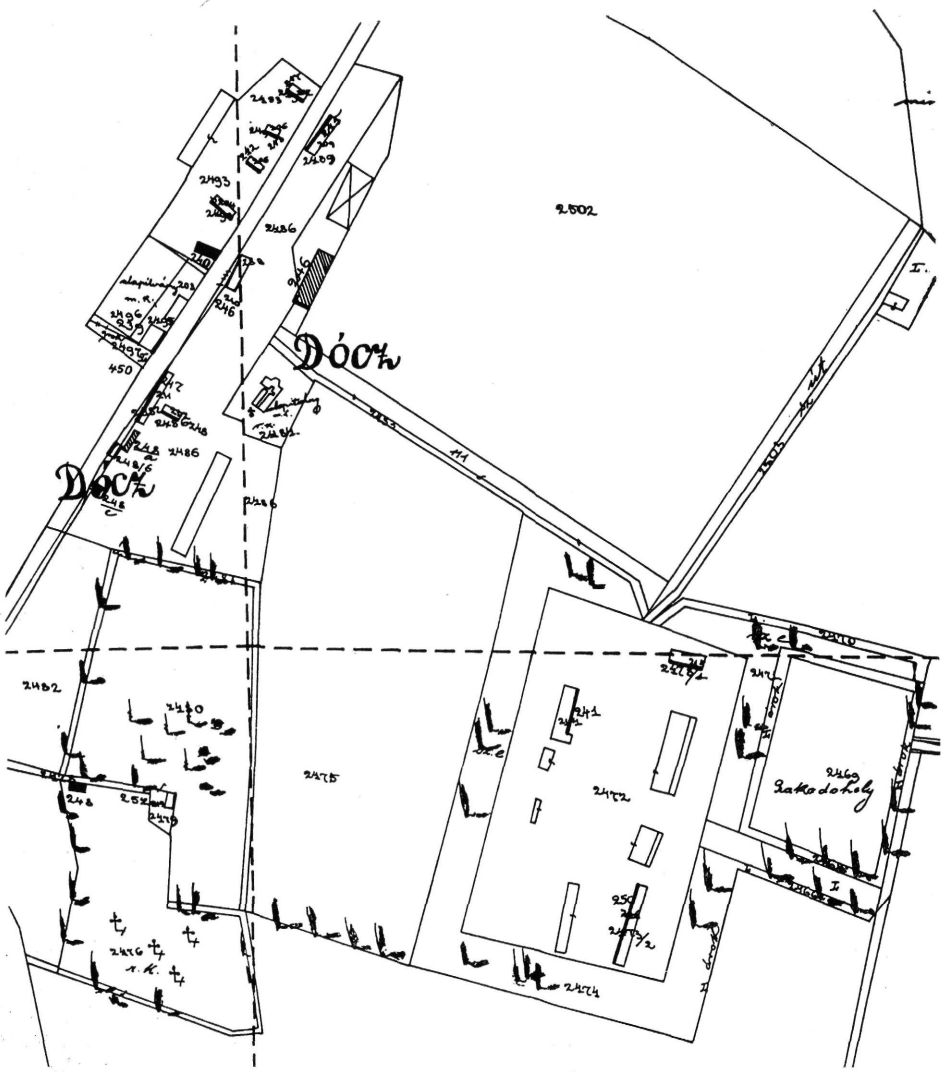
43. kép. Külső Ányás major 1882-ben, a majortól DK-re zsellér- (vagy kertész)házak. Sövényháza kat. térképe 60. szelvényéről (HVk. 28) a másolatot készítette Rózsa Gábor.

szervezettségű lehetett, valószínűleg azért, mert a majorok nem sokkal korábban létesültek.

Az 1857. évi népességi összeírás „helységi átnézet"-ében Hantház 51. szám alatt 3 szolgát, 1 napszámost, 5 14 éven felüli férfit és 20 nőt, illetve gyermeket írtak össze, vagyis az épületben 4 család és összesen 29 személy élt. Levelény 101. szám alatt egy 6 főnyi család és 25 idegen, Alsó-Pusztaszer 109. szám alatt 4 helybeli és 26 idegen lakott.[73] Mind a három ház majori lakás lehetett. Sövényház község területén — amelyhez Homok, Hantház, Dócz, Kőtörés, Percsora, Ányás, Levelény, Alsó és Új Pusztaszer tartozott — 1857. október 31-én 446 idegen illetőségű személyt írtak össze, akik nagyrészt az uradalom alkalmazásában lévő munkások, zsellérek lehettek. Csupán Alsó Pusztaszeren 10 házban 100 más honosságú (kisteleki, mindszenti, csongrádi stb.) személyt vettek számba.

Az uradalmi majorok múlt századi kiépüléséről kartográfiai forrásaink tájékoztatnak. Az 1860-as évek első felében a Pallavicini uradalom Tiszán inneni területén a következő majorok léteztek (északról dél felé haladva): Tömörkényi major, Újmajor,

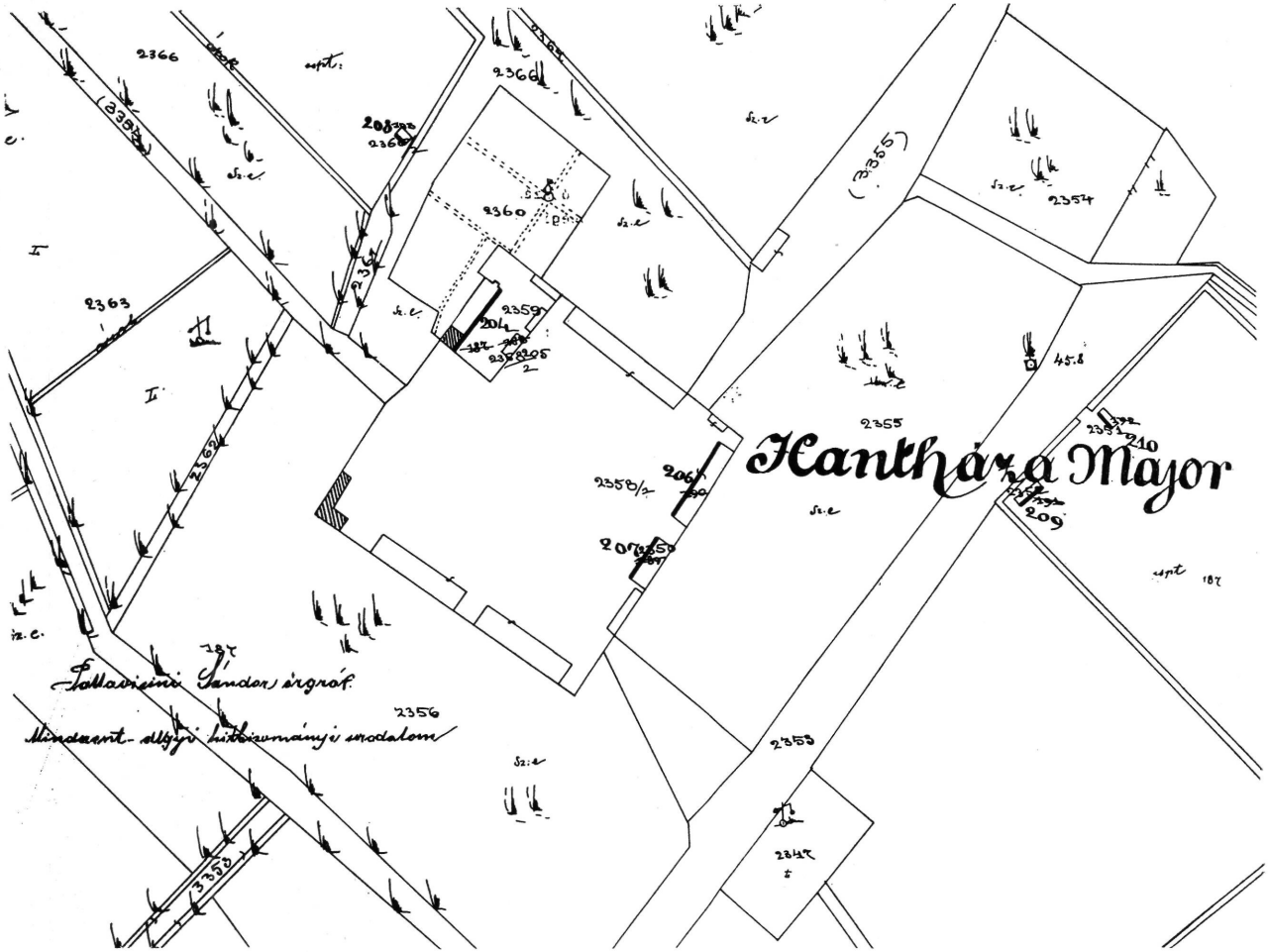
[73] CsML, Szentes, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási iratok, 1857. Sövényház község, szegedi járás.

44. kép. Dócz major és környéke 1882-ben. Hvk 28. 89—90. szelvényéről a másolatot készítette Rózsa Gábor.

Baksi major, Levelin major, Anyás major, Puszta Szer major, Hantház major, Homok major, Farki major („Pallavicini Mayerhof" megjelöléssel Algyőtől D-re).[74] (42. kép) Dóczot a katonai térkép nem jelöli majornak, de korábbi kiépüléséből és a térképjelekből bizonyos a majorság megléte. Hantház határrészen föltüntet a térkép még egy kisebb „urasági major"-t, így az adott időben összesen 11 uradalmi majorral

[74] II. katonai felvétel: Col. XXXVI. 58., 59., Col. XXXVII. 59., 60., 61. A Tömörkényi major és Újmajor ugyan nem tartozik kutatóterületünkhöz, de az áttekintés teljessége kedvéért említjük és népességüket alább is figyelembe vesszük.

45. kép. Hantháza major 1882-ben. Sövényháza kat. térképe 82. szelvényéről a másolatot készítette Rózsa Gábor.

A HANTHÁZI MAJOR HELYSZÍNRAJZA (1967. ÉVI ÁLLAPOT)

← 46. kép. A hantházi major helyszínrajza 1967-ből. Jelmagyarázata:

1 artézi kút
2 kisteleki kapu
3 mindszenti kapu
4 algyevi kapu
5 intézői lakás — ma kultúrotthon
6 orvosi lakás — ma iskola
7 telefonközpont — ma vegyesbolt
8 cselédlakás, cselédház — ma lakások
9 cselédlakások — ma lakások
10 cselédlakások és gépszín — ma lakások
11 kovács- és bognárműhely — ma lakás
12 sertésól — használaton kívül
13 birkaistálló, ún. „görbesopa" — lebontva
14 birkaistálló — lebontva
15 ököristálló — lebontva
16 sertésólak — ólak
17 cselédmarha-istálló — romos állapotú
18 mezei csősz háza — lakás
19 gőzmalom — terményraktár
20 gőzfűrészüzem — lebontva
21 tejház — ma motorkerékpárszín
22 irodaépület — ma lakás
23 ólak — ma használaton kívül
24 „prádéskocsis" lakása — ma lakás
25 kocsiszín — lebontva
26 erdészház — ma lakás
27 új épület: birkaól
28 új épület: kukoricagóré

számolhatunk. 1882-ig a majorokban több épületet emeltek, de újabb majorság nem létesült.

Az ányási major két elkülönülő egységre tagolódott: a Tisza közelében épült a gazdasági rendeltetésű épületcsoport a cselédlakásokkal (Belső Ányás) és ettől D-re, a kápolna mellett urasági házak helyezkedtek el. Több major úgy épült ki, hogy a hatalmas négyszögű gazdasági udvart minden oldalról épületek határolták. Ilyen volt a Tömörkényi, az Újmajor, Hantháza és Homok major épületeinek telepítése.[75] A nagy udvar egyik, több helyen elkerített sarkában volt az uradalmi intéző — régiesen *ispán* vagy *kasznár* — lakása. A futóhomokos környezetben épült majorokat erdősávval vették körül (43—45. kép).

A majorokat fákkal szegélyezett földutak kötötték össze és kapcsolták a Szeged—Csongrád közötti úthoz.

A századfordulóra kiépült a *Kőtörés* határrészen már 1882-ben bontakozó Percsorai major, valamint a Károly és Irma major egészen új épületegyüttese.[76] 1910-ben és 1930-ban az ún. sövényházi uradalom majorjaiban az alábbi népesség élt:[77]

A major neve	1910	1930
Alsópusztaszer (major és rom)	? fő	255 fő
Baksi major	209 fő	207 fő
Farkas major	? fő	103 fő
Farki major	153 fő	42 fő
Hantházi major	527 fő	181 fő
Homoki major	109 fő	31 fő
Irma major	182 fő	151 fő
Károly major	168 fő	176 fő
Levelényi major	186 fő	197 fő
Percsorai major	237 fő	190 fő
Tömörkényi major	106 fő	75 fő
Újmajor	100 fő	66 fő
Összesen	1977 fő	1684 fő

[75] CsML, Hódmezővásárhely, Hvk. 28. Sövényháza puszta adóközség kat. térképe, 1882.
[76] CsML, A Pallavicini őrgrófi család mindszent-algyői hitbizományi uradalmának térképe. Uradalmi mérnöki hivatal, Mindszent 1900. július hó, *Vigh Gyula* urad. mérnök.
[77] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 540—541. és az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334.

Az ányási és a dóci major népességét a század eleji népszámlálások nem mutatták ki. Az a gyanúnk, hogy a hantházi major 1910. évi népességében — 527 fő (!) — a tágabb környékén lakókat is számba vették — akárcsak Alsópusztaszer 1930. évi népességében, így — az indokolt kiigazításokkal — az uradalmi majorok népessége századunk első harmadában kb. kétezerre tehető.

A majori cselédházakban négy családnak volt egy közös konyhája, csak az *öregbéres*nek, a csősznek, a *faragóbéres*nek (bognár) és a parádéskocsisnak járt külön konyha. Minden béréscsalád egy szobában lakott és volt még egy kis éléskamrája. Az első világháború után épült, illetőleg átalakított cselédházakban már többségében két család élt egy konyhára.

A béresek *fertály*onként vagyis negyedévenként kimért kommenciója: 3 mázsa kenyérgabona, 1 mázsa árpa, 1 mázsa kukorica, ezenkívül egész esztendőre a juttatásuk 1 *kishold* (1200 négyszögöl) kukoricaföld, 600 négyszögöl veteményföld, 365 kéve rőzse, 1 pár csizma és mindegyikük tarthatott egy tehenet és egy anyadisznót, a szaporulatával.

A hantházi Gémes József (sz. 1890) apja *Bodorszék*en, a dóci pap bérletén volt csősz, majd miután a szomszédos szegedi földön, *Gajgonyán* 3 holdat örökölt, azon gazdálkodott. Gémes József 16 évesen *udvaros*nak szegődött egy sövényházi erdészhez, utána kocsis lett a hantházi majorban. Miután a katonaságtól leszerelt, megnősült és attól fogva béresként dolgozott Hantházán.

Mások kitörtek a majori cselédéletből. Huszka Lukács apja a *Baksi szőlő* melletti Újmajorban béreskedett. Pallavicini 1895-ben bérbe adta a majort és régi cselédeit szélnek eresztette. Az öreg Huszka a 25 kilométerre fekvő Homoki majorban kapott munkát. Huszka Lukács 28 évesen, 1908-ban házasodott és beállt ugyanoda béresnek. Öt évig „borozdolt": az ő nyomában szántott 4-4 ökörrel a többi béres, azután egy szép napon bement az intézőhöz és fölmondott. Sándorfalván telepedett le és napszámosmunkával, részesaratással, -csépléssel kereste meg családja kenyerét.

Volt mozgás a majorok és a környező tanyák, faluk (Algyő, Sándorfalva, Mindszent) között, de az emlékezettel elérhető időben sok száz ember az uradalmi majorokban élte le egész életét. Figyelmet érdemel, hogy 1910 és 1930 között a majorok népessége — a fenti korrekciót is figyelembe véve — több száz fővel csökkent. Kiváltó okait nem ismerjük, csak két körülményre tudunk utalni: a *Farki major* cselédsége 1930-ig közel negyedére csökkent és jó néhány család haszonbéres földre költözött. Az 56 ezer kat. hold területű latifundium (1918) majorjaiban élő lakosság 1910-ben a területén élő összes népesség 35,4 %-a, 1930-ban 22,9 %-a volt.

d) *Baks települése*

Itt nem a baksi dohánykertészség, hanem a község, illetve a falumag településének és benépesülésének történetét tárgyaljuk. A község magva ugyanis a dohánykertészet telephelyétől északkeleti irányban 1,5—2 km-re, a homokos magasparton települt. Boros Frigyes hivatkozott 1858. évi térképe alapján jól megkülönböztethető a baksi dohánykertészet házsora és a tőle északkeletre fekvő hátság, amelyen a térképen lakott helyet még nem jelölt. A II. katonai adatfelvételen a magaspart megnevezése *Szőlőhalom*, az 1882. évi kataszteri térképen pedig *Tömörkényi szőlő*.[78] Tudtunkra Schéner György 1831. évi megyetérképe az első, amely itt szőlőt tüntet föl.

[78] II. kat. felvétel: Col. XXXVII. Sectio 59., CsmL, Hódmezővásárhely, Hvk 28. Sövényháza puszta adóközség kat. térképe, 1882.

A töredékesen fennmaradt 1882. évi kataszteri térkép jelöli számos szőlőtulajdonos lakóhelyét: innen tudjuk, hogy 141 szőlőföld közül 60 mindszenti, 34 tömörkényi, 7 siróhegyi, 6 csanyi és 2 sövényházi ember tulajdonában volt. Idős baksiak az 1960-as években még emlékeztek rá, hogy a szőlőültetvény „dézsmás szőlő" volt — ami azt jelentette, hogy a szőlőt birtokló mindszenti, tömörkényi jobbágyok az uradalomnak szőlődézsmával tartoztak. Utóbb az uradalom — bank közreműködésével — eladta a szőlőket. A mindszenti és tömörkényi parasztok a falujuktól, tanyáiktól távoli szőlőktől apródonként megváltak, így azok helybeli szegényparasztok, volt dohánykertészek, részben majori cselédek birtokába kerültek. Ez a birtoklásban bekövetkező változás magyarázza, hogy a *Tömörkényi szőlő*ket az 1910-es népességi összeírás már *Baksi szőlő* néven tartja számon. A szőlőtelep eladása és birtoklástörténete még részletes vizsgálódást érdemel, de a leírt folyamat lényegét az újabb források valószínűleg már nem érintik.

A szőlőben, a Szeged környéki szőlőhegyekhez hasonlóan, épületek is voltak, minden bizonnyal elsősorban nádtetős kunyhók. Lakóházak csak akkortól fogva épülhettek, amikor az uradalom eladta a szőlőtelepet. Visszaemlékezések szerint 1878-ban 7, a 80-as évek közepén 15—20 ház volt a szőlőkben. Az első években több szegényparaszt földbe ásott *putri*ban lakott.

A *Tömörkényi,* majd *Baksi szőlő* telepesei a környék zsellérségéből, az elűzött dohánykertészek, saját hajlékra vágyó majori cselédek közül verbuválódtak. További feladat annak a kiderítése, hogy az elűzött baksi dohánykertészek részt vettek-e, s ha igen, milyen arányban a Baksi szőlő benépesítésében. Az 1900-as években a 94 holdas „öreg szőlő"-nek öt utcája volt, ritkán beépült házsorokkal. 1910-ben lakossága 936, 1930-ban 947 fő volt,[79] s ezzel az uradalom legnépesebb külterületi lakott helyének számított. Lakossága részesaratással és -cséplléssel, napszámbajárással, summással, kubikolással, télen erdőmunkán kereste kenyerét. Az 1920-as évek elején számos család jutott néhány hold örökváltságos vagy haszonbéres földhöz, de ezek a földek megélhetésüket nem biztosították, továbbra is az uradalomhoz szegődtek részes-, hónapszámos és napszámos munkára.

Az első világháború után az uradalom a Baksi szőlőtől északra alig 1 km-re házhelyeket parcellázott a túlnépesedett agrárszegénység számára. Így épült fel *Máriatelep,* amelynek 1930-ban már 597 lakosa volt. Az 1930-as években a Baksi szőlő — különösen *Máriatelep*pel együtt — erős kisközséggé fejlődött de az uradalom nem engedte, hogy önálló közigazgatási egységgé váljon, csak 1947-ben lett önálló közigazgatású község, Baks néven. Területe 9700 kat. hold, népessége fő (1949).

A baksi major az 1853-ban feloszlatott dohánykertészség helyére települt,[80] amely a szőlőtelephez hasonló árvízmentes területen feküdt.

[79] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 541., 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333.

[80] Fennmaradt Baks kertészség levelezőkönyvének 11 füzete: a 11. füzet utolsó bejegyzése 1853. április 16-áról származik (CsML, Szentes, IV. B. 151. h. l.

e) *Haszonbéres földön települt tanyák*

Említettük, hogy az 1851—53 között fölszámolt szerződéses dohánykertészségek területén és környékén hamarosan új élet sarjadt. Kiindulásul vessük össze a kertészségek illetve puszták 1850. és 1857. évi népességét:[81]

A kertészség, helység neve	1850		1857	
	ház	lakos	ház	lakos
Sövényház	45	332	17	114
Homok	109	596	15	209
Hantház	127	844	24	151
Dócz	?	458	19	163
Kőtörés	?	44	5	34
Percsora	?	23	3	13
Ányás	135	1016	16	46
Alsó Pusztaszer	?	204	13	27
		3517	112	757

Sajnos, a csongrádi járáshoz tartozó puszták — Baks, Bánomhegy, Dongér, Puszta Szentgyörgy, Síróhegy — 1857. évi népszámlálási iratait nem találtuk meg, az összehasonlítás azonban így töredékesen is tanulságos. Legnagyobb retardáció az 1850-ben legnépesebb kertészetek — Ányás, Hantház, Homok — helyén tapasztalható: Ányás 1850-ben több mint ezer lelket számláló, községházzal, lelkész és tanítói lakással rendelkező, virágzó kertészközség, 1857-ben pedig 16 házban mindössze 46 ember élt a területén, legtöbbjük bizonyára a majorság uradalmi házaiban. Ám négy-hat évvel a szerződéses kertészek elűzése, házaik ledöntése után a táj nem volt teljesen pusztaság! Tudjuk, hogy Alsó Pusztaszeren, Ányáson, Dóczon, Hantházán és Homokon uradalmi major létezett, amelyekben 1857-ben — miután a majori cselédek száma 1850 óta gyarapodott — kb. 250—300 ember élhetett. Kérdés: az 1857. október 31-én összeírt többi 450—500 lakos milyen minőségben élt a tájon? Dóczról Pesty Frigyes helységnévtára őrzi a kortársi följegyzést: „1851 előtt kertész telepítvény ..., most haszonbérlő feles kertészeinek lakóhelye."[82] 1854-ben tehát az uradalom már új típusú munkásokat, feles kertészeket alkalmazott. Az 1857. évi összeírás Sövényház községi „átnézete" a községhez tartozó helységek népességének foglalkozási, kereseti megoszlását így összegezi:[83]

pap	1 (Dóczon)
hivatalnok	5
katona	1
ház- és járadékbirtokos	36
iparűző	5
mezőgazd. segédmunkás	8
iparüzleti segédmunkás	1
másféle szolga	25
napszámos	57

[81] Az 1850. évi népességi összeírás adatait l. PALUGYAY IMRE 1855. 469—470., 1857-re: CsML, Szentes, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási ir. 1857. Sövényház község, szegedi járás. — Az 1857. évi népességnél a jelenlevő idegeneket nem vettem számításba, viszont a távollevő honos lakosokat igen, így a táblázat a jelenlevő és távollevő honos népesség számát mutatja.

[82] Idézi TAKÁCS LAJOS 1964. 137.

[83] A forrást l. a 84. sz. jegyzetben. Sövényház község „átnézeté"-ből itt elhagytam Új Pusztaszer adatait, mivel ez új telepítésű határrész és a fenti táblázatban sem szerepel.

A 36 háztulajdonos többsége Dóczon (15 fő), Homokon (8 fő), és Hantházán (8 fő), a viszonylag népesebb pusztákon élt, — ők lehettek az említett feles kertészek. Jóval többen éltek napszámos munkából. Ők családjukkal a kertészek házaiban vagy majorsági épületekben laktak. Az iparűző mesteremberek, a mezőgazdasági és ipari segédmunkások és a szolgák (összesen 39 fő) alkották családjukkal az öt major népességét. A Sövényháza területén összeírt, majorságon kívüli, 450—500 főre tehető népesség 40%-a tehát bérlő kertész vagy paraszt, 60%-a pedig földtelen napszámos volt. Ezek előrebocsátása után térhetünk rá az uradalom által bérbeadott földeken történő megtelepedés körülményeire.

Az uradalom 1848 előtt nem csupán dohánytermesztő kertészekkel kötött haszonbérleti szerződéseket, hanem jobbágyaival kaszálók, legelők haszonbérletére, vállalkozókkal a Tisza halászatára is stb. A bérbeadás a hatalmas hitbizományi uradalom földjeinek hasznosítására célszerűnek mutatkozott mindkét fél szempontjából: a bérbeadó uradalom így a majorsági gazdálkodás keretei között különben kihasználatlan földekért bevételhez jutott, a földszűkében levő bérlők pedig művelhető földre vagy legelőre tettek szert. A tőkés termelési viszonyok térhódításával nőtt a földbérletek szerepe. Úgy látszik, a Pallavicini uradalomban növelte a földhaszonbérletek iránti igényt a dohánykertészekkel kötött szerződések felmondása. A sok száz, hajléktalanná vált kertészcsalád nagy része elvándorolt az uradalmi földről, de számosan tartottak a bizonytalan vándorúttól és helyben maradva vagy a közvetlen környéken kerestek megélhetési alkalmat. A dongéri kertészek pl. 1851-ben Kistelekre szándékoztak költözni, de mivel a kisteleki belső legelő még nem volt elkülönítve, nem tudtak számukra háztelkeket osztani.[84]

1853 tavaszán az uradalom a Szeri puszta és a Felső vagy kecskeméti Pusztaszer határán fekvő majorsági földjéből több száz holdat 3 esztendőre (1853. április 1—1856. március 30-ig) haszonbérbe adott. Egy-egy bérlő egy tagban 6 hold (1200 négyszögöles) szántóföldet és fél hold házhelyet, ezenkívül kaszálónak 2 hold semlyéket és 2 hold kiszárított rétet, tehát összesen 10,5 hold földet kapott. A bérbeadó megengedte 8 ökör vagy tehén és 4 sertés tartását, s kötelezte a haszonbérlőket 3, de legkevesebb 2 „jó karban lévő" ló tartására. Az építkezés, vagyis a megtelepedés segítésére a bérlőknek 80 pengőforintot adott, ám ezen a címen az épületek a bérbeadó uradalom tulajdonába kerültek (!).

A bérlők évi 6 pengőforint haszonbért fizettek, ezen kívül kötelesek voltak évente 2 mázsa jó minőségű dohányt, 6 pozsonyi mérő megrostált rozsot leadni, 50 fát ültetni, 3 nap hajtóvadászaton részt venni, 20 napot kézi munkával (vagy minden 3 kézi nap helyett 1 szekeres napot) az uradalom által megkívánt időben és helyen dolgozni, az uradalomnak aratni és nyomtatni, s végül a föld mentén a határárkokat gondozni és fákkal körülültetni. A bérlő a haszonbér biztosítására minden ingó és ingatlan javait lekötötte.

Látható, hogy a vállalkozó szegényparasztok és kisparasztok letelepítésével az uradalom olcsó munkaerőt is igyekezett biztosítani a szemtermés betakarítására (aratás, nyomtatás) és más mezei munkákra. A több tucatnyi haszonbérleti szerződés közül 13 maradt fenn, innen tudjuk, hogy a Huszka, Kósa, Laczkó, Pap, Törköly, Tóth, Vígh, Vödrédi és Zsótér család fölmenői tartoztak a megjelölt területen az első haszonbérlők közé![85] Ilyen föltételek mellett telepedtek le *Új Pusztaszer*en, más néven *Kutyanyak*on az első családok. A haszonbéres földeken szabályos, útmenti tanyasor

[84] CsML, Szeged v. Tan. ir. T. jkv. 1851. 2558.

[85] CsML, A Pallaviciniek mindszent-algyői uradalmának iratai, 1769—1944. Szerződések 7., 8. doboz.

bontakozott ki, ahol a lakóházak, istállók, ólak egyöntetűen a dűlőút északi, Felső Pusztaszer felé eső oldalára épültek — közel egyenlő távolságra, hiszen minden házszámra egyenlő földdarabot mértek ki. A dűlőút a földeket középen szeli át. A dűlő népi neve sokak szerint onnan származott, hogy a kb. 5 km hosszú tanya-sor ÉK-i, Baks felé nyúló vége a kutyanyakhoz hasonló görbületet alkot. *„(Olyan görbe, mint a kutyanyak")*. Több idős parasztember azonban elődeitől úgy hallotta, hogy a közeli *Kutyabont* kertészség elűzött lakói telepedtek át a bérbeadott földekre: *„Baks felé volt egy ilyen település, mint Kutyanyak, azt Kutyabontnak nevezték. Most is vannak ott kopolyakutak ... Onnan elkergették a népet. Dohánykertészök vótak, utána itt adtak nekik haszonbérös födet."* (Zsótér Antal 86 éves, Ópusztaszer, 1973).[86] Dongér kertészség *Kutyabont* megnevezését 1858-as kéziratos térkép is őrzi, (Boros Frigyes térképe, l. 40. kép) így nyomós alapja van annak az emlékezésnek, hogy *Kutyanyak* nevét maguk az áttelepült, hányatott sorsú kertészek adták. Azt is emlegetik, hogy Pallavicini őrgróf vadállományának védelme érdekében parcellázott földet az uradalom birtokhatárán.

1968-ban hallottuk, hogy egyik adatszolgáltatónk anyja volt *Kutyanyak* első szülöttje, aki 1853-ban látta meg a napvilágot.[87] Az emlékezés a közelmúlt szóbeli hagyományának történeti forrásértékét tekintve sem tanulság nélküli. A kisteleki plébánián pár évvel később, 1857. július 29-én, az uradalmi földön levő dóci kápolnában 1858 júliusában keresztelték az első újpusztaszeri újszülöttet.[88]

1857-ben Újpusztaszeren 20 tanyában 26 családot és 158 személyt vettek számba.[89] Föltűnő, hogy 8 napszámos is élt a tanyasoron. A II. katonai felvétel (1861—66) már 40-nél több tanyát tüntet föl, és a tanyasor közepén, a „Szer"-ről Félegyházára vivő út és a dűlőút kereszteződésénél jelöli a „Potoky" (Pataki) csárdát.[90] Egy évtized alatt tehát az uradalomtól bérelt földsávon sűrű, népes tanyasor épült ki. A sor keleti, régebben települt részét *Öregkutyanyak*nak, a volt csárdától Kistelek felé eső részét *Kiskutyanyak*nak, röviden *Kisnyak*nak emlegetik.

Az első (3 éves) bérleti idő lejárta utáni haszonbérleti föltételekről írott forrás nem áll rendelkezésünkre, a visszaemlékezők viszont egyöntetűen úgy tudják, hogy Kutyanyakon az uradalom 16 holdat adott bérbe, s ezt nevezték egy *numerus*nak. Eszerint az uradalom az újabb, hosszabb lejáratú haszonbéri szerződés megkötésekor növelte a bérföldek területét. A Pallavicini uradalom 1900. évi birtoktérképe a tanyasoron 50, egyenlő nagyságú parcellát, *numerus*t tüntet föl. Minden *numerus*hoz (16 hold szántó- és kaszálóhoz) 12 hold legelő is tartozott, *Zöldhalom* pusztán. Számos család fél *numerus* haszonbérletére vállalkozott, ami úgy történt, hogy két család mindenben megosztozott egy *numerus* tartozékain. Egy házhelyen két család épített: rendszerint egy födél alatt laktak, de külön-külön szoba-konyhás lakásban. Kamrát, istállót, ólat külön építettek a tanyaudvaron. A családok többségének fél *numerus* (8 hold) művelt bérföldje volt.

[86] Hasonlóan emlékezett Vödrédi Lajos, sz. 1881. (1973. évi gyűjtés), özv. Huszka Ferencné, sz. 1892, Borda János, sz. 1902, Janó János, sz. 1911. Mindannyian ópusztaszeri lakosok. 1982. évi gyűjtés. Borda Jánosné Kecskeméti Irén (sz. 1904) emlékezése szerint az elpusztított *Szentgyörgy* kertészségből is települtek családok *Kutyanyak*ra. A dűlő hivatalos neve Kis-Zer.

[87] Adatközlő: Gyapjas József 73 éves (1968).

[88] Kisteleken Zsótér János és Apró Anna Lajos nevű fiát keresztelték (Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia), Dóczon Joannes Vödrédi és Veronica Vincze Stephanus nevű fiát (Protocollum Baptisatorum Parochiae Dociensis, Ópusztaszer). Újpusztaszerről az 1860-as években mindkét plébániára vittek újszülöttet kereszteltetni.

[89] CsML, Szentes, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási ir. 1857. Szegedi járás, Sövényház község.

[90] II. katonai felvétel :Section 59, Col. XXXVI.

A haszonbérlők közösen fogadtak csordást, kanászt jószágaik legeltetésére. Akinek egész *numerus*a volt, az 8 *öregszám* nagyjószágot, 4 *öregszám* disznót és 40 libát verhetett ki a legelőre. A birkatartást az uradalom tiltotta. A jószágtartásból meg az egész *numerus* termését feles földek művelésével kiegészítve néhány törekvő bérlő gyarapodni is tudott. Így Kósa János, Kecskeméti Gáspár és Zsótér Antal 1910 táján Felsőpusztaszeren 49 hold örökföldet vásárolt, törlesztésre. A három *kutyanyaki* kisbérlő vállalkozása nem tipikus, de példázza azt a szorgalmat, törekvést, földszeretetet, ami a hányatott sorsú kertészekben és utódaikban munkált.

A haszonbért fél évente fizették az uradalmi kasznárnak. Az egész *numerus*t bérlő Kecskeméti család évi haszonbére az 1910-es években 144 korona volt.

A kutyanyaki földbérletek örökölhetők voltak, tehát a szülőkről eltartójukra, rendszerint a legkisebb fiúgyermekre származtak át — anélkül, hogy a felépítmények a bérlők tulajdonába kerültek volna. Miután a tanyasor telítődött, az uradalom a helyben maradó fiatal házasoknak közeli pusztájából osztott haszonbéres földeket.

A III. katonai adatfelvétel (1881) a Pataki csárda helyén tünteti föl a *kutyanyaki* iskolát, amiből úgy látszik, hogy a csárda épületét alakították, illetve bővítették a sűrűn lakott tanyasor igényei szerint iskolává. 1932-ben a kutyanyaki bérföldek az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) és a hitbizományi uradalom közötti egyezség alapján, megváltás útján a kishaszonbérlő parasztok tulajdonába kerültek.

Kutyanyak az 1960—70-es években is őrizte, sok tekintetben napjainkig őrzi az 1850-es évekbeli megtelepedés, tanyaépítés nyomait. Századunk közepéig nem volt községe, hiszen a közigazgatási és uradalmi központnak, Sövényházának jóformán nem létezett falumagja — ún. „eszmei község"-nek nevezték —, így Kistelek és a *Baksi szőlő* között, az uradalmi haszonbérlet és gazdálkodás (feles, harmados művelés stb.) föltételrendszerével kiegyezve a tanyasor népessége igen meggyökeresedett. Az 1960-as évek vége óta észlelhető a faluba — Kistelekre, Sövényházára (1973 óta Ópusztaszer) — költözés tendenciája. Sajátos települési helyzete, a haszonbérlő parasztok gazdálkodása, közösségi tudata és régi közösségi élete érdemessé teszi a tanyasort az alapos, önálló néprajzi vizsgálatra.

Kutyanyakot követően *Kuksós dűlő*ben parcellázott az uradalom haszonbéres földeket. E helyen az 1882. évi kataszteri térképen tűnnek föl először tanyák, szántóföldeken szétszórva *„Pitrics"* néven.[91] A legidősebbek úgy emlékeznek, hogy 1888-ban történt a bérlők megtelepedése és mindjárt a dűlőút mellé, utcaszerű tanyasorba építkeztek. Itt egy *numerus* 10 hold volt, amelyen többnyire két család osztozott. Az 1900-as években 12 *pitricsomi* tanyán a következő bérlők éltek:[92]

1. Gunics János (4 gyermeke született) és vele egy házban testvére, Gunics Mihály (4 gyermekes).
2. Gunics István (előbbiek testvére, 4 gyermekes).
3. Madari János (4 gyermekes) és Kismárton ... (6 gyermekes).
4. Faragó Mihály (1 lánya volt).
5. Korom Gáspár, (9 gyermeke született, 4 élte meg a felnőtt kort)
6. Itt élt, két osztatú tanyában a haszonbérlők által fogadott pásztor, aki marháikat és disznóikat őrizte.
7. Zsemberi István (4 gyermekes) és testvére, Sándor (5 gyermekes).
8. Sebők József (3 gyermekes) és Búza János (5 gyermekes).
9. Bozó Gáspár (5 gyermekes) és testvére, János (4 gyermekes).

[91] CsML, Hódmezővásárhely, Hvk 28. Sövényháza puszta adóközség kat. térképe 1882.
[92] Adatközlő: Korom István, sz. 1901. Ópusztaszer-Pitricsom, 1982. évi gyűjtés.

10. Balogh István (családtalan) és testvére, Antal (4 gyermekes).
11. Bürgés József (5 gyermekes) és Bangó Antal (3 gyermekes).
12. Kismárton János (5 gyermekes).

A 12 házban 19 bérlő család élt. Többségük Hantházáról és Ányásról költözött át. Néhány család először gyephantból rakott házat, istállót épített. Öt-tíz hold föld kevés volt a népes családok fenntartására, ezért az igával bírók feles művelést vállaltak, télen „dudvát" hordtak, erdőt vágtak az uradalomban, gyermekeik tavasszal *acatoltak* az uradalom búzatábláin. Az árendát terményben fizették: 1 numerusért (10 hold) évente 5 mázsa búzával és 5 mázsa kukoricával tartoztak a bérbeadónak.

A 12 tanyából álló sort *Öregpitricsom*nak, az első világháború után parcellázott dűlőt *Újpitricsom*nak nevezik. 1930-ban a két pitricsomi tanyasoron 269 ember élt.[93]

A századforduló táján a kisteleki határ mentén parcellázott újabb haszonbéres földeket az uradalom. Itt előbb 4 holdat mértek egy-egy családnak, majd kiegészítették 8 holdra úgy, hogy ebbe beleszámítottak 1 hold réti földet is — hogy legyen a bérlőknek kaszálójuk. A kishaszonbérlet lehetőségét részint a közeli *Kutyanyak* népfölöslege, részint olyan majori cselédek ragadták meg, akik igyekeztek a maguk lábán megállni, maguk gazdálkodni. A kiépült útmenti tanyasort Pallavicini őrgróf egyik leányáról *Erzsébet-telep*nek nevezték.

A kisbérleteken kívül az uradalom többszáz holdas földeket is haszonbérbe adott vállalkozó gazdálkodóknak, akik majort építtetek és kommenciós cselédekkel műveltették a földet — mint az uradalom a többezer holdas határrészeket. Az egyik majort, 5—600 hold földdel, századunk első évtizedeiben Székely Lukács bérelte. A major, más néven *Székely-tanya* épületei: úri ház, cselédház 10 lakással — melyben 2 család élt egy közös konyhára —, istálló, ólak és magtár. Az 1920-as évek második felében négy *kutyanyaki* parasztember: K. Kovács István, Kósa János, Papp Kálmán és Varga Ádám vette bérbe a majort és a hozzá tartozó földet. K. Kovács Istvánnak egész *numerus*a volt Kutyanyakon, 16 hold örökföldje a szomszédos Felső-Pusztaszeren, így környezetében tehetős embernek számított, bár csak megelőzött kisgazda volt. Valószínű, benne és három társában több volt a vállalkozókedv, mint az anyagi megalapozottság. De a vállalkozás sikerült: 1944 őszéig ők gazdálkodtak a *Székely-tanyán*.[94]

Az ányási *Alsóré*ten 1906 táján az uradalom 500 kat. holdat adott haszonbérbe 50 bérlőnek. Többnyire mindszenti kisparasztok, törpebirtokosok telepedtek meg a 10 holdas bérleteken, mivel közel volt a „kisré" (a tiszai révátkelő), ami jó közlekedési, piacozási lehetőséget nyújtott számukra. A bérleteken sok volt a „vízvötte" föld, ezért a „homoki embör" ott nem boldogult, de az igyekvő feketeföldi kisparasztok meg tudtak élni. 1939-ben Alsó-Ányáson iskola épült, s az idő tájt a haszonbéres földeken a *Temetőpart*tól a zsilipig 52 tanya állott.[95]

Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk alapján végrehajtott földbirtokrendezés során a Pallavicini uradalom újabb földterületeket adott haszonbérbe. 1920-ban *Székely-telep*en 4-4 holdat, *Karakás-telep*en 6-6 holdat parcelláztak egy-egy családnak. Karakás-telepen kb. 20 család bérelt földet és egy-két éven belül mindegyik házat épített. Vályogot vertek és barkácsoló paraszt specialista irányításával maguk építették a házat és a melléképületeket. A szegényebbek gyephantból építettek istállót és

[93] Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334.
[94] Adatközlők: Zsótér Antal, sz. 1888., Márton József, sz. 1889., Szatmári István, sz. 1902. 1973. és 1982. évi gyűjtés.
[95] Adatközlő: G. Kiss Imréné Sándorfalva—Dóc, 1978. évi gyűjtés. Az alsó-ányási rét Sövényháza kat. térképe (1882) szerint Kis Percsora dűlőhöz tartozott.

ólat. Székely-telepen egy dűlőút menti tanyasort *Máksor*nak említenek, mivel az ottani haszonbérlőket arra kötelezték, hogy az uradalom földjén 1-1 holdon mákot termesszenek.

A bérbeadás méreteire jellemző, hogy 1937-ben az uradalom 15 223 kat. holdat adott haszonbérbe, ebből 1585 kisbérlő 4684 holdat, 27 nagybérlő (100 holdon felüli) 9502 holdat bérelt.[96] A kisbérlők között szép számmal voltak sándorfalvi, algyői, mindszenti, baksi szöllői — tehát falusi parasztok, akik 1—2 holdat béreltek. A tanyás bérlők számára az 1930. évi népszámlálás adatsoraiból következtethetünk:[97]

Sövényháza haszonbérföldön települt külterületi lakott helyei

Alsórét	231 fő
Erzsébet-telep	162 fő
Heffner-telep	130 fő
Karakás-telep	138 fő
Kiszer (Kutyanyak és környéke)	530 fő
Pitricsom	269 fő
Székely-telep	70 fő
	1530 fő

1932-ben az Országos Földbirtokrendező Bíróság határozata alapján az uradalom *Kiszer* és *Pitricsom* határrészen 3060 kat. holdat, vagyonváltság fejében, tulajdonjogilag átadott a kisbérlőknek. A vagyonváltságot az új tulajdonosoknak 25 év alatt kellett, kamataival együtt megfizetniük.

Az uradalom földhaszonbérleti gazdálkodását és települési, gazdasági, szociális következményeit mérlegre helyezve két szakaszt lehet megkülönböztetni: az 1850-es évektől kb. a századfordulóig olyan területű földeket parcellázott, melyeken egy-egy család, némi keresetkiegészítéssel, meg tudott élni — az 1900-as évektől, s különösen 1920-tól az egy családnak kimért bérföld területe azonban egyre kisebb (8—6—4 hold), ami szükségessé tette, hogy feles és harmados földet műveljenek, maguk és felnőtt családtagjaik arató- és cséplőrészesnek szegődjenek el. Minderre legközelébb épp az uradalom majorjaiban kínálkozott mód. Így a hitbizományi uradalom voltaképpen „letelepítette" a bérbeadott földeken birtoka különben elvándorló népfölöslegét — pontosabban annak egy részét —, s ezáltal munkaerőt biztosított a hatalmas latifundium hasznosításához.

Az uradalmi kishaszonbérleteken a harmincas években 300—350 tanyán kb. 1500—1600 ember élt, megközelítőleg annyi, mint a házi kezelésű majorokban — de jóval kevesebb, mint a 80 évvel azelőtt fölszámolt kertésztelepeken.

A kisajátított uradalmi földön a volt cselédek és a kisbérlők ivadékai az 1945. évi földreform után is építettek tanyákat, e folyamat azonban kívül esik vizsgálódásunk határain.

[96] Dr. KERTÉSZ JÁNOS: A Pallavicini uradalom. In.: *Csikvári Antal,* 1938. 70.

[97] M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334. (Csak a kutatóterülethez tartozó, Tisza jobbparti lakott dűlőket vettem számba.)

f) *Sándorfalva telepítése és tanyái*

A község telepítése 1879-ben történt. Pallavicini Sándor őrgróf a Tisza árvizétől elpusztított Algyő lakosainak 300 kat. holdat ajánlott föl, teljesen ingyen új település céljára. Helyéül a *Macskási szőlők*nek nevezett, homokos talajú ármentes területet jelölték ki, amely a Fehér-tótól É-ra, az uradalom és Szeged városa határán feküdt. E területen a 18. század végén szegedi dohánykertészek éltek, az 1860-as években pedig az algyőieknek voltak szőlei.[98]

1879. június 12-én a kijelölt faluhelyhez közeli Homoki majorban 588 árvízkárosult algyői írta alá az áttelepítési és alapítási szerződést, ám amikor az áttelepülésre került volna sor, nagy többségük régi lakóhelyén kívánt maradni. A sakktábla alaprajzú új községben 9 utcában 597 db, 550 négyszögöles *portát* (telket) mértek ki. 1880. április 13-ig 170 algyői család épített házat, illetve kezdett építkezésbe a község területén.[99] Más forrás szerint mindössze 74 gyevi (algyői) család települt át az új faluba.[100] A két számbavétel közötti eltérés abból adódhatott, hogy 1880 áprilisában a Sándorfalvához csatolt algyői tanyákon élő lakosokat is összeírták. Erre családnevekből következtethetünk, hiszen a névjegyzéken szereplő Czirok, Győrfi, Lele, Makra, Táborosi, Varga nevű családfők 1848 előtt szállástartó, a település után tanyás gazdák voltak *Akasztófa dűlő, Szaporhegy, Eperjes* határrészen. Azt tartjuk valószínűbbnek, hogy a faluban csak 74 algyői család épített. Ugyanakkor 176 olyan sándorfalvi lakost írtak össze, akik vidékről származtak a községbe. Miközben tehát az algyőiek nagy része ragaszkodván az ősi röghöz, megmásította áttelepülési szándékát, az őrgróf fölhívására egyre több környékbeli árvízkárosult, távolabbi településekről számos házatlan szegényparaszt ragadta meg a kedvező lehetőséget, hogy Sándorfalván ingyen házhelyhez juthat. 1880 decemberében 372 be nem épült, üres telek volt a községben, eszerint közel másfél év alatt 225 telken, a kimért telkek 37,6%-án építettek házat az új telepesek.

Csongrád megye Törvényhatósági Bizottsága, majd a belügyminiszter a rombadőlt Algyőt megszűntnek nyilvánította és mint pusztát, az új község, Sándorfalva külterületeként tartotta nyilván. Algyő népének nagy többsége viszont, nem törődve a hatóságok rendeleteivel, a tiszai ár visszahúzódása után hozzáfogott összedőlt hajlékainak újraépítéséhez. 1880 tavaszán 368 algyői lakos fellebbezést juttatott el a belügyminisztériumba, melyben tiltakoztak az ősi múlttal rendelkező, „jelenleg is 353 numerust" számláló község jogtalan megszüntetése miatt és kérték községük önállóságának visszaadását. Hosszú harc indult ezzel, s végül az algyőiek elérték céljukat: a belügyminiszter 1882-ben engedélyezte, hogy az 1879-es árvíz után ténylegesen újjáépült Algyő önálló községgé váljon. Ezzel megszűnt az a furcsa közigazgatási állapot, hogy az Árpád-kor óta megtelepült Algyő — mint külterület — az új telepítésű Sándorfalvának volt alárendelve.[101]

1882 júliusában Sándorfalván 381 házban már 2362 lakos élt.[102] A község 1882.

[98] I. katonai felvétel: „Szegediner Gärtners" (1784.) Coll. XVIII. Sectio 30, II. katonai felvétel: „Algyő Szöllő" (1861—66).

[99] A község telepítését a Sándorfalva története és népélete c. monográfia történeti fejezetei alapján ismertetjük (Szerk. ID. JUHÁSZ ANTAL, 1978). Az 1880. április 13-i névjegyzéket l. a kötet adattárában: 411—417.

[100] ID. JUHÁSZ ANTAL, 1978. 29., BÁLINT SÁNDOR, 1976. 213.

[101] Az algyőiek önálló községi státusáért folytatott harcát ismerteti ID. JUHÁSZ ANTAL 1978. 29—50. Az 1880. évi népszámláláskor Algyőt nem tekintették önálló közigazgatási egységnek, népességét sándorfalvinak jelölték, így ebből az összeírásból Sándorfalva tényleges lakossága nem derül ki.

[102] Emlékirat, 1882. július 16. Hiteles másolatát a sándorfalvi róm. kath. plébánia őrzi.

évi részletes térképéről tudjuk, hogy 10 utcája volt és kiépülőfélben 4 faluszéli házsora.[103] A megtelepedéskor igen sok zsellér két osztatú, *ház—pitvar* tagolású lakóházat épített. A telepesfalu központjában a templom, a plébánia és az uradalmi igazgatási épületek számára az őrgróf adományozott tágas telkeket. Valamennyi kimért porta kb. az 1890-es évek elejére népesedett be.

Honnan származott a telepesközség törzsnépessége? A Sándorfalván házasultak 1888—1897. évi anyakönyveiből kijegyeztük a házasodó fiatalok születési helyét. Akik ebben a tíz esztendőben házasságot kötöttek, mindannyian a község telepítése előtt születtek. Figyelembe véve, hogy sok szegedi földön élő tanyai fiatal esküvője is a sándorfalvi templomban volt, csak a helyben lakó házasulók születéshelyét vettem számba.[104]

Az 1888—1897 között házasodó sándorfalviak

születési helye	száma
Szeged	181
Algyő	132
Dócz	76
Kistelek	72
Mindszent	12
Horgos	11
Puszta Péteri	8
Dorozsma, Majsa	7-7
Szentes	6
Hódmezővásárhely	5
Félegyháza, Csóka	4-4
Szegvár, Szőreg	3-3
Csongrád, Hantháza, Szabadka	2-2

Az adatfelvételben szereplő több mint 500 fiatal 47 helységből származott, de 85%-uk 4 helyről, az új község szomszédságából való. Egyharmaduk szegedi, zömmel a Sándorfalvához közeli fehértói, szatymazi, szirtosi, őszeszéki tanyai kapitányságból származott. Őket az algyői születésűek követik, akik közül számosan bizonyosan a Sándorfalvához csatolt *gyevi* tanyákon éltek. Sokan származtak a faluba uradalmi földről, majorokból, akiket a dóci kápolnában kereszteltek.

A kisteleki születési hely nem jelent föltétlenül ott élő embereket, mivel tudjuk, hogy a szegedi felsőtanyák várostól távolba szakadt népe inkább Kistelekre vitte gyermekét keresztteltetni, mint „haza", városába. Így a Kisteleken kereszteltek egy része is szegedi földről származhatott.

Az 1900-as években a község népe „kinőtte" a negyedszázada parcellázott háztelkeket, ezért a képviselőtestület javasolta az elöljáróságnak: kérje Pallavicini őrgrófot, hogy házhelyeknek alkalmas területet engedjen át a lakosság számára. Az uradalom a kívánságot méltányosnak találta és „munkásházak" számára 13 kat. holdat adott át, megváltással, ahol 1911-ben 60 *portát* mértek ki. Az itt épült telepet a helybeliek *Pipacsfalu*nak nevezték, ugyanis az öreg falu nád- és zsindelytetős házaival

[103] CsML, Hódmezővásárhely, Sándorfalva adóközség birtokrészletezési vázlata I. 1882. Felvette Baader Alajos mérnök.

[104] Sándorfalva, róm. kath. plébánia, Házasultak anyakönyve 25 településről csak 1-1 házasuló származott, felsorolásukat l. JUHÁSZ ANTAL: A falu társadalma és kapcsolatai környezetével. In.: ID. JUHÁSZ ANTAL (szerk.) 1978. 382. A későbbiekben a monográfiában közölt adatokra külön nem hivatkozom.

szemben itt már cseréptetős (piroscserepes) házakat építettek. Az első világháború után a házhelyek és a kishaszonbérletek juttatásáról intézkedő, 8420/1920. sz. kormányrendelet végrehajtásaként 1921 őszén az uradalom 312 házhelynek alkalmas területet adott át ugyancsak megváltási áron — a községnek. 1911-ben kis területű (100—300 négyszögöles), 1921-ben 400 négyszögöles *portá*kat mértek ki, szinte kizárólag a falu túlnépesedett népfölöslege: mezőgazdasági munkások, törpebirtokosok, a háború után hadirokkantak, -özvegyek, -árvák számára is. Az új osztások nem mindenütt követték a falutelepítéskor megszabott sakktábla alaprajzát és széles utcáit.

A falu belterületét három oldalról a Pallavicini uradalom, délnyugat felől Szeged határolta. Községi földek három helyen voltak a hitbizományi uradalom birtokába ékelődve: a Sándorfalva II. jelölésű határrészen *Homokpuszta,* a III. adóközségben Szapor*hegy, Tófőág, Akasztódomb* és *Kis Romafő* dűlők, a IV. részen *Eperjes* dűlő.[105] E földekkel együtt Sándorfalva területe mindössze 2261 kat. holdra rúgott. A Sándorfalva III. és IV. jelölésű határrészekkel az algyői jobbágyok egykori szállásföldjei kerültek az új község határába, ami tulajdonképp logikus következménye az említett közigazgatási hercehurcának. Miután Algyő visszanyerte községi státusát, tanyái egy részéről — úgy tűnik — megfeledkeztek, s azok — közel esvén úgy is az új községhez, Sándorfalva határában maradtak.

1882-ben *Szaporhegy* dűlőben 12, Akasztódombon 10, *Tófőág* dűlőben 9, *Kis Romafőn* 2 és *Eperjes* dűlőben 10 tanya volt, amelyek közül több az algyői jobbágyok 18. századi szállásainak utóda lehetett. Több családnév (Czirok, Győrfi, Lele, Varga, Vidács) 1786. és 1880., ill. 1882. évi előfordulása bizonyítja, hogy a családok folyamatosan használták az ottani földeket. Az 1879. évi árvíz jórészt azokat a földeket is elöntötte, kivéve a magas fekvésű *Akasztódomb*ot.

Más volt a használata a II. adóközséget alkotó *Homokpuszta* határrésznek. Itt a 19. század első felében az uradalom és az algyői jobbágyok közösen használt legelője terült el, de volt idő, amikor ott legeltettek a homoki kertészek is.[106] 1846-ban történt a legelőelkülönítés, amelynek során kimérték az uradalom és a jobbágyok legelőrészét, s utóbbiak Homokpusztát kapták, amit egy 1851. évi térkép már úgy tüntet fel, mint „Algyevi elkülönözött kül legelő"-t.[107]

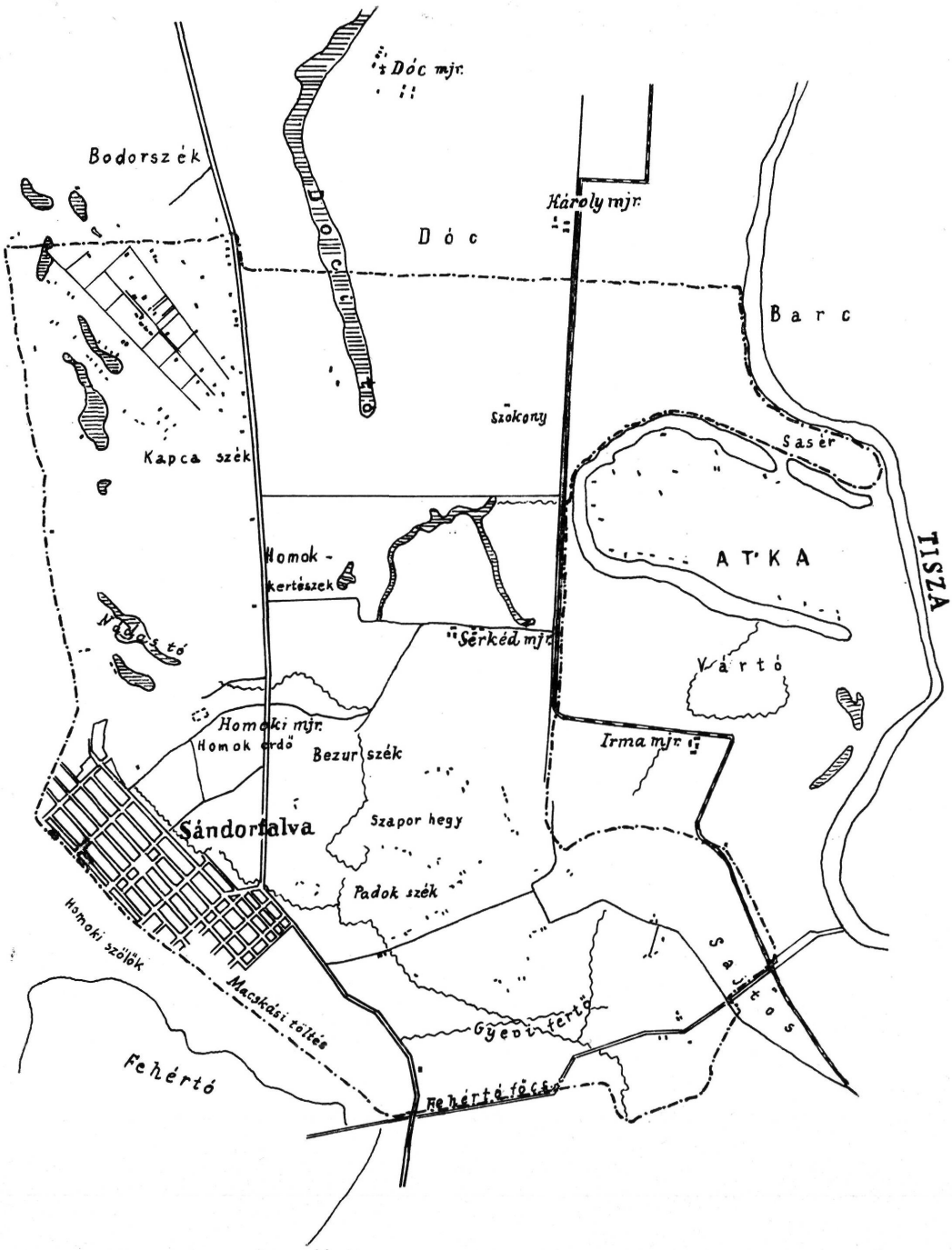
Hogy az elkülönített legelőt 1848 után a volt telkesjobbágyok meddig használták közösen és mikor osztották fel, források híján nem tudjuk pontosan. Paraszti visszaemlékezés szerint a tanyaépítés az árvíz után kezdődött,[108] ami nagyon valószínű, hiszen az árvízkárosult *gyevi* családoknak hajlékra volt szükségük és kézenfekvő lehetett, hogy a képviselőtestület a korábban osztatlan, ármentes területen levő legelőhöz nyúljon. 1882-ben Homokpusztán már 44 tanya és a 312 holddal rendelkező Kéry János birtokos majorja állott. 30 tanya a Kúti dűlőben volt, ahol a tanyatulajdonosok között 2 Czirok, 2 Süli, 1 Győrfi, 1 Zakar található, akik bizonyosan *gyeviek*. Kéry János és öt Kúti dűlői tanyás gazda 1880. április 13-án aláírta az algyőiek

[105] CsML, Hódmezővásárhely, Sándorfalva nagyközség, 1882.

[106] Az 1845-ben kötött szerződés szerint: „Marháinak közlegelőül azon Homoki puszta rész adódik, a' mellyen az Allgyevi Jobbágyok Marháikat legeltetik, és pedig az Allgyeviekkel egy pásztorság alatt..." CsML, A Pallaviciniek Mindszent-algyői uradalmának ir. Dohánytermelőkkel és kertészekkel kötött szerződések, 1844—1848. 29.

[107] Uo. 55. szerződés és Csongrád megye térképe annak adó községekre való felosztása szerént, 1851. készítette Josef Bainville, CsML, Szentes, Térképtár 91.

[108] A homokpusztai Németh Antal (sz. 1875.) visszaemlékezését 1974-ben gyűjtöttem.

47. kép. Sándorfalva község 20. század eleji településképe, az 1945 utáni községhatár feltüntetésével. A térkép jelöli a tanyákat és a nagyobb határrészek nevét.

48. kép. Kerítetlen tanya a *Gyevi fertő* szélén 1976-ban, Sándorfalva, Szaporhegy 38. Táborosi Márton tanyája.

áttelepítési alapszerződését, amiből szintén arra következtetünk, hogy a 170 szerződő fél között a tanyaföldön letelepedőket is megtalálhatjuk.[109]

A Kéry-birtok később Krausz Mór tulajdonába került, aki a Szeged—Csongrádi Takarékpénztár útján az egész dűlőt felparcellázta. A bank kölcsönt is adott, így az aránylag olcsó homokföldek sándorfalvi és szeged-felsőtanyai kisparasztok között gyorsan vevőre találtak. A felsőtanyai Makra család 6 hold árán a Kéry dűlőben 22 *lánc* földet vásárolt.

1910-ben a Homoki tanyákon 426, a Fekete tanyákon (Szaporhegyen) 436, a határban összesen 862 személy élt, a község lakóinak 17,3%-a.[110] A két határrészen, a talajadottságokból következően más üzemág került előtérbe: a feketeföldi tanyákon a szemtermelés mellett az állattartás, a *Gyevi fertő* mellékén a juhászat, Homokpusztán pedig az állattartás mellett a szőlő- és gyümölcstermesztés.

Sándorfalván 1926-ban kb. 250 lakosnak volt földje — nem számítva azokat a családfőket, akik az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) határozatával jutottak 1—5 hold megváltásos vagy vagyonváltságos földhöz az uradalom területén. Előbbi földtulajdonosok közül kettő 50—50 kat. holdat, harminc 10—50 holdat, a többi 10 holdon alóli földet bírt. Kortársi leírás szerint „a falusiaknak alig van örökföldjük, csak a tanyaiaknak, kik mind rajta laknak birtokukon."[111] A tanyaiak

[109] Az említett szerződést aláíró algyői lakosok névjegyzékét l. ID. JUHÁSZ ANTAL 1978. 411—417. A jegyzékben szereplők Sándorfalván már építettek, vagy az építkezést megkezdték.

[110] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Bp. 1912. 540.

többsége 5—10 holdas kisparaszt volt, feketeföldön a 20, Homokpusztán a 30 holdas parasztember már *jógazdá*nak számított. Sok tanyai paraszt uradalmi földek bérbevételével gyarapította gazdasága eredményességét, a kisparasztokat erre a család megélhetése rá is kényszerítette.

Sándorfalva külterületi népessége 1949-ben érte el a legmagasabb számot, (1398 fő),[112] ám a korábbinál nagyobb területen. 1933. január 1-jén ugyanis *Bodorszék* és *Csibafai szőlők* határrészt, 1945 után pedig a Károly major környékét is a községhez csatolták, ahol több száz személy élt.

A község tanyáinak az a különlegessége, hogy a belterülethez nem fűzte őket hagyományszerű kapcsolat, mivel nem onnan történő kiköltözés útján, hanem részint a falu telepítése előtt, részint azzal egy időben, vagy utána jöttek létre. A tanyák lakói ettől függetlenül falujuknak tekintették Sándorfalvát, oda jártak ünnepeken templomba, piacozni, részben társas életet élni, de nem volt falusi házuk. A tanyaiak faluba költözése és egy újmódi kétlakiság az utóbbi két évtized fejleménye, ami túlmutat munkánk vállalt keretein.

[111] Csikesz Lajos: Sándorfalva nagyközség leírása. Bp. 1926. 13. Az ún. Nagyatádi-féle földreform módosította a birtokviszonyokat, de főleg a kis földű törpebirtokosok száma nőtt.

[112] KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.